

The Mayar Library Series No. 38

GENERAL EDITOR

G SRINIVASA MURTI, B A , B L , M B. & C M., VAIDYARATNA

Director, Adyar Library

CATURDAS'ALAKṢAṆĪ

OF

GADĀDHARA

WITH THREE COMMENTARIES

Vol. I

LAKṢAṆAS 1 & 2

The Adyar Library Series No. 38

GENERAL EDITOR

G SRINIVASA MURTI, B A , B L M B. & C M., VAIDYARATNA
Director, Adyar Library

CATURDAS'ALAKSAṆĪ
OF
GADĀDHARA
WITH THREE COMMENTARIES

Vol. I

LAKSANAS 1 & 2

Sa INt

GAD/KR'S

चतुदशलक्षणं

गादाधरी

व्याख्यानत्रययुता

द्वितीयलक्षणान्ता

शिरोमणिबिरुद्भाजा वेदान्तसाहित्यविशारदेन

पण्डित-सन्तानशर्मणा

संशोधिता

Sa INT

GAD/KRS

प्रथमः सम्पुटः

अह्यार ग्रन्थालयः

अह्यार

१९४९

Price Rs. 4-8-0

Printed by
C. SUBBARAYLU,
AT THE VASANTA PRESS,
ADYAR MADRAS

PREFACE

THE present book is the first instalment of a series of *Nyāya* works which the Adyar Library proposes to publish in its series. This volume contains the first two *lakṣanas* of that portion of Gadādhara's work called the *Caturdaśalakṣaṇī*, which means the fourteen definitions. The commentary on the work of Gadādhara for the portion by Kṛsnambhatta, the commentary called *Nyāyaratna* by Raghunātha and the commentary by Pattābhīrāma are also added in this volume. Of these three commentaries, only the first two have been available in print till now, and that only in Telugu script. The third commentary, that of Pattābhīrāma, is now printed for the first time.

The two systems of Indian Philosophy, the *Nyāya* and the *Vaiśeṣika*, developed on parallel lines until they merged into a single system. The *Nyāya* system tried an analysis of the Universe as thought content, in order to arrive at the truth of the Universe. It started with postulating the means of knowledge, the objects of knowledge and fourteen other topics that have a bearing on this analysis. Thus they postulated sixteen topics or *padārthas*. The *Vaiśeṣika* system attempted an analysis of the Universe as denotations of words and

they postulated seven divisions of the Universe like substances, qualities and actions. The synthesis came when thinkers began to deal with the seven divisions of the Universe, as understood through the four means of knowledge. This stage marks the beginning of what may be called the *navya* or later *Nyāya*.

Ganges'opādhyāya's *Tattvacintāmanī* is the basic work in this new phase of the development of *Nyāya-Vaiśeṣika* system in India. Raghunāthasīromani's *Diḍhiti* is the most outstanding commentary on this work and Gadādhara has written a commentary on this commentary of Raghunāthasīromani on the *Tattvacintāmanī* of Ganges'opādhyāya. The relevant portion of Gadādhara's commentary is the basic text in this volume and it is now published with its three commentaries. The corresponding portions from the *Tattvacintāmanī* and the *Diḍhiti* are also added at the end of the book.

The edition of these later works has been undertaken by Paṇḍit Santanam Aiyar, who is a scholar of eminence in South India. He has selected the proper readings where there are different readings available, either in manuscripts or in printed editions or in different commentaries. He has also added his own notes here and there, to elucidate certain special points. He has made use of all the material available till now in print and also the manuscripts that are available in Madras. The present volume contains only the first two of the fourteen *lakṣaṇas*. The remaining portions, especially such portions that are widely taught in the higher courses

in *Nyāya* in the Universities and in Sanskrit Colleges, will appear in due course. Other sections of the work of Gadādhara, dealing with *Hetvābhāsa* are also under preparation. The portion dealing with the *Sāmānyanirukti* and *Satpratipaksa* with the commentary of Krsnambhatta has already been prepared for the press. The commentary of Krsnambhatta for these portions is not available in print till now.

Although in the higher courses of studies in Sanskrit within the Arts Faculties of the various Universities, the *navya nyāya* with its complicated dialectics forms only a minor portion, yet in the corresponding courses of higher studies which represent the traditional mode of learning conducted by the various Universities and the Sanskrit Colleges, the *Nyāya* works occupy a very important and prominent position. Students undergoing such courses have to learn considerable portions of the works of Gadādhara and Jagadisa. Handy editions of such works are not available. There are various commentaries on the works of Gadādhara. But many of them have not till now been printed, and the few printed works are available only in Telugu script. Since teachers depend mainly on manuscripts and memory for such commentaries, alterations in the readings increase. As such no apology is needed when the Adyar Library has launched upon such a scheme of publishing some of the important portions of such later *Nyāya* texts. It has been found that the number of students who take up *Nyāya* for such higher courses is fairly large and consequently the

Library has the additional satisfaction that the publication will be helpful for a very wide public

The work of Gadādhara and its three commentaries have been printed separately in this edition instead of the commentaries being printed below the pages with the work of Gadādhara on the top. If small portions of each of the four works appear together on the pages, there is the disadvantage of the end of a commentary on a particular page being followed by the subsequent portion only with a page or two intervening, while there is the advantage of the commentaries on a portion appearing of the same page with the original above, which will facilitate comparison. But in a *Sāstric* work, a commentary does not elucidate the words of the original, it only elucidates or discusses the points raised in the original. From this point of view, each of the commentaries is an independent work and in the presentation adopted in this edition, such a distinct nature for each work is brought out prominently. Having regard to the nature of the training which the students using the work ordinarily receive, the constant presence of the original is not a necessity when using any particular portion of a commentary. It is for these reasons that the different works have been printed as distinct units, one after the other.

The importance of this particular phase of the Nyāya philosophy, represented by the works of Gadādhara now undertaken for publication by the Library, has not been adequately recognized by the modern scholars. There is a tendency to ignore it as mere verbal

jugglery having no intellectual value, and as leading to no practical purpose. It must be admitted that the literature in this field is too difficult for any one to grasp without a specialized training. The mode of expression is extremely technical and the language is very artificial. The number of persons who are really proficient in this field of Indian Philosophical literature is extremely small and is dwindling gradually. If the traditional mode of interpretation of the texts is not given proper encouragement, there is every likelihood of the whole wealth represented by this literature falling into disuse and extinction. And this is a danger from which it is the duty of every institution that has taken upon itself the difficult task of preserving and encouraging the various aspects of ancient Indian culture, to keep the literature safe.

The *Upanisads*, the astronomy of Āryabhata, the original works in the *Vedānta* of the later days and the grammar of Pāṇini are some aspects of Indian culture in which we find man's intellect rising up to elevations seldom reached in the history of any nation. To this class must be added the contribution of Gadādhara and other writers on *Nyāya* in the medieval times. If modern thinkers cannot understand and appreciate their contributions, the intellectual dwarfness of modern man is solely responsible for it.

Philosophy has two sides. One is that of thought and the other is that of expression and communication. The thoughts of one man cannot be directly grasped by another man. Man's thought is a unit. This unit

has to be conveyed from one person to another person through a medium that is a series, namely, language. The exact relation between the series of sounds, which we call language, and the ideas must be defined precisely. The necessity for such precise definition increases when the ideas become finer and more abstract. In ordinary human relations, the words of one person are understood by another person with sufficient precision. But in philosophical discussions there are more cases of mutual misunderstanding than of understanding, the result is that explanations and elucidations result in worse confusion, and discussions and conclusions land the parties in further and more complicated problems.

The *Nyāya* philosophy deals essentially with the process of inference, which is the process of knowing a Particular from a Universal through another Particular. There are the three terms, the major, the minor and the middle terms. One has to be very definite regarding the exact relation between the subject and the predicate that constitutes a Universal relation. One has to determine the circumstances under which alone a middle term can function as valid in a syllogism. There must also be the determination of the exact import of a proposition through an examination of the real significance of the various elements in a sentence namely the words with their parts of stems and suffixes. What is called *navya* or later *Nyāya* deals with this aspect of philosophical disputation. Understood from this point of view, there is a great importance attached

to this field of Sanskrit Philosophical literature, an importance that is not lesser than the contribution of the great Ācāryas, though the importance of the former is only as an aid in elucidating and understanding the teachings of the Ācāryas. In a later volume in this series, I will take the opportunity to make a survey of the literature bearing on this aspect of *navya Nyāya*.

The Book is in five parts. The first part contains the commentary of Gadādhara. The remaining three parts contain the three commentaries on the work of Gadādhara. The fifth and last part contains the text of the *Tattvacintāmaṇi* and its commentary by Raghunāthas'iromani, on which it is that Gadādhara has written his commentary. Detailed contents for the work of Gadādhara and its three commentaries are given in Sanskrit. The general scheme is given below :

PART	PAGE
I GADĀDHARA'S WORK	
General	1-10
First Definition	11-47
Second Definition	48-60
II. COMMENTARY OF KṚṢṆAMBHAṬṬA	
General	61-80
First Definition	81-129
Second Definition	130-155
III. NĪĀYARATNA OF RAGHUNĀTHA	
General	157-164
First Definition	165-191
Second Definition	192-201

PART	PAGE
IV TIPPANI OF PAṬṬĀBHIRĀMA	
First Definition	202 229
Second Definition	230 244
V TATTVACINTĀMANI	245
DĪDHITI OF RAGHUNĀTHASĪROMANI	245 247

On behalf of the Adyar Library I express my appreciation of the difficult task which the editor, Pandit Santanam Aiyar, has accomplished in preparing the material for the present volume and I thank him for this great contribution to the literary activities of the Adyar Library. It is also my pleasant duty to thank the Vasanta Press for having printed the work with their usual excellence, in spite of certain special difficulties in printing such a work in which the same letter appears many times even in a single line.

Adyar Library,
December 1942

C KUNHAN RAJA

विषयसूचिका

पृष्ठाङ्काः

गादाधरी

१.	समवायितयेति मणेः तात्पर्यवर्णनम्	१
२.	मणिदीधित्योः एकवाक्यतासमर्थनम्	३
३.	'वाच्यत्वं यथे'ति दीधितिप्रन्थविचारः	५
४.	घटत्वेन घटपटोभयाभावस्य केवलान्वयित्वसमर्थनम्	६
५.	प्रमेयसाध्यके चेति दीधितेर्विवरणम्	७
६.	इदमुपलक्षणमित्यादिना घटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयभेदस्यापि लक्षणघटकत्ववर्णनम्	१०
७.	प्रथमस्वलक्षणावतारः	११
८.	लक्षणघटकपदप्रयोजनवर्णनम्	१२
९.	यावत्पदप्रयोजनवर्णनदीधितिद्विवरणम्	१३
१०.	अत एवेति दीधितिप्रन्थावतारः	१४
११.	तत्र मतभेदोपन्यासः	१५
१२.	गोत्वाद्यभावस्येति दीधितिद्विवरणम्	१७
१३.	साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वनिवेशः	१८
१४.	निरुक्तव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वनिवेशनमकलमिति यत्तुकारमतोपन्यासः	२१
१५.	तत्खण्डनम्	२२
१६.	व्यापकतालक्षणे अभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनमाव- श्यकमिति केचित्तुमतवर्णनम्	२४
१७.	अत्र च व्यापकताघटकत्वेन अभिमतो यः सम्बन्धः तेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वनिवेशः	२५

१८.	प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वनिवेशः .	१५
१९.	प्रतियोगितायाः व्यापकताघटकत्वेनाभिमतो यो सम्बन्धः तेन सम्बन्धेन वृत्तिमन्निष्ठत्वनिवेशः .	२७
२०.	व्यापकतावच्छेदकत्वशरीरे पारिभाषिकावच्छेदकत्वं निवेश- नीयमिति स्वमतोपन्यासः .	२७
२१.	'येन सम्बन्धेन'त्यादिदीधितिविवरणम् .	२८
२२.	एवं दळान्तरेऽपीति दीधितिप्रन्धावतारः .	२९
२३.	सम्बन्धैक्यविवक्षयेति दीधितेर्स्वाभिप्रायवर्णनम् .	३०
२४.	तत्र मतभेदोपन्यासः खण्डनं च .	३१
२५.	व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि- ताकत्वसमर्थनम् .	३३
२६.	रूपादीति प्रन्धावतारः .	३५
२७.	दीधितिकारोक्तमद्वैतुत्वखण्डनम् .	३९
२८.	तत्सामानाधिकरण्यमित्यादिदीधितिविवरणम् .	४०
२९.	स्ववैशिष्ट्यविशेषणप्रयोजनवर्णनदीधितिविवरणम् .	४३
३०.	स्वयं लघुलक्षणकथनम् .	४४
३१.	जलादीतिप्रन्धावतारः .	४५
३२.	द्वितीयलक्षणावतारः .	४८
३३.	लक्षणघटकपदप्रयोजनम् .	४९
३४.	प्रतियोगितावच्छेदकेत्यनेन विवक्षितार्थकथनम् .	५१
३५.	अथवेति कल्पान्तरवर्णनम् .	५२
३६.	व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वोक्त्या व्यधिकरणधर्मा- वच्छिन्नाभावाभ्युपगमावश्यकत्वकथनम् .	५३
३७.	साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वं तेनैव प्रतियोगि- सामानाधिकरण्यं त्रिवक्षणीयमिति कैचित्तुमतोपन्यासः तत्खण्डनं च .	५४

३८.	स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताघटकयावत्सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिवेशमतखण्डनम्	९५
३९.	विषयतासम्बन्धेन व्यापकता तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशखण्डनम्	९६
४०.	स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वं तेनेव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयमिति कथनम्	९६
४१.	यावदभावानामित्यत्र अभावपदस्य भावभिन्नत्ववर्णनम्	९६
४२.	व्यापकतावच्छेदकरूपे भाववृत्तित्वविशेषणम्	९७
४३.	व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगमो नावश्यक इत्याशङ्क्य समाधानम्	५८
४४.	'ज्ञेयत्वत्वादिने'ति दीधितिग्रन्थावतारः	९९
४५.	शेषमिति दीधितेः अर्थवर्णनम्	९९
४६.	निरुक्ताभावेऽप्यु प्रतियोगिवृत्तित्वमेव लाघवाग्निवेशनीयमिति प्रतिपादनम्	५९

कृष्णम्भट्टीयम्

१.	मूलार्थवर्णनम्	६१
२.	मणिग्रन्थतात्पर्यवर्णनगदाधरीविवरणम्	६१
३.	एकवाक्यतासमर्थनगदाधरीविवरणम्	६४
४.	वाच्यत्वं यथेति दीधिन्यवतरणगदाधरीविवरणम्	६८
५.	घटत्वेन घटपटोभयाभावस्य केवलान्वयित्वसमर्थनगदाधरीविवरणम्	७०
६.	प्रमेयसाध्यरुस्थले अनेकाभावप्रदर्शनग्रन्थविवरणम्	७४
७.	वदित्वेन निर्वह्वाविति दीधितितात्पर्यविवरणम्	७८

८.	प्रथमलक्षणावतारविवरणम्	८१
९.	पदप्रयोजनवर्णनगादाधरीविवरणम्	८२
१०.	यावत्पदप्रयोजनवर्णनगादाधरीविवरणम्	८३
११.	'अत एवे'ति ग्रन्थावतारविवरणम्	८४
१२.	तत्र दर्शितपरेतुमतवर्णनम्	८७
१३.	गोत्वाद्यभावस्येति दीधितिविवरणगदाधरीविवरणम्	८८
१४.	साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वनिवेशनग्रन्थविवरणम्	८९
१५.	व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वनिवेशनमङ्गलमिति दर्शि- स्यत्तुकारमतवर्णनम्	९२
१६.	केचित्तुकारमतवर्णनगादाधरीविवरणम्	९३
१७.	प्रतियोग्यनधिकरणत्वे सम्बन्धनिवेशनग्रन्थविवरणम्	९७
१८.	प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वनिवेशनगादाधरी- विवरणम्	९९
१९.	केचित्तुकारमते अस्वरसोद्भावनम्	१०१
२०.	पारिभाषिकावच्छेदकत्वनिवेशनगादाधरीविवरणम्	१०२
२१.	येन सम्बन्धेनेति दीधितिविवरणगादाधरीविवरणम्	१०५
२२.	सम्बन्धैक्यविवक्षयेति दीधितिग्रन्थतात्पर्यवर्णनगादाधरीविव- रणम्	१०६
२३.	यत्तुकारमतविवरणम्	१०८
२४.	द्वितीययत्तुकारमतविवरणम्	११०
२५.	केचित्तुकारमतविवरणम्	११०
२६.	व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि- ताकत्वसमर्थनगादाधरीविवरणम्	१११
२७.	रूपादीत्यादिदीधितिविवरणगादाधरीविवरणम्	११४
२८.	अत एवेति ग्रन्थोत्तरमेव रूपादीति ग्रन्थो लेखनीय इत्या- शङ्क्य परिहरति	११५

२९.	दीधितिकारोक्तसद्भेदत्वखण्डनगदाधरीविवरणम् .	११८
३०.	तत्सामानाधिकरण्येति दीधितिविवरणविवरणम् .	”
३१.	स्वविशिष्टेति विशेषणप्रयोजनगदाधरीविवरणम् .	१२३
३२.	लघुलक्षणगदाधरीविवरणम्	१२६
३३.	जलेतिग्रन्थावतारगदाधरीविवरणम्	१२७
३४.	द्वितीयलक्षणावतरणगदाधरीविवरणम्	१३०
३५.	पदप्रयोजनवर्णनगदाधरीविवरणम्	१३४
३६.	प्रतियोगितावच्छेदकेत्यनेन विवक्षणीयार्थकथनगदाधरीविवरणम्	१३८
३७.	अथवेति कल्पान्तरारम्भगदाधरीविवरणम्	१३९
३८.	व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वोक्तपेत्यादि गदाधरीविवरणम्	१४१
३९.	केचित्तुकारमतवर्णनगदाधरीविवरणम्	१४३
४०.	विषयतासम्बन्धेन व्यापकत्वादिनिवेशनमतखण्डनगदाधरीविवरणम्	१४५
४१.	स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यादिगदाधरोक्तार्थविवरणम्	”
४२.	अभावपदं भावभिन्नपरिमिति गदाधरोक्तार्थवर्णनम्	१४६
४३.	व्यापकतावच्छेदकरूपे भाववृत्तित्वनिवेशनगदाधरीविवरणम्	१४९
४४.	व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावान्युपगमावश्यकत्वकथनगदाधरीविवरणम्	१५०
४५.	निरुक्ताभावेऽपि प्रतियोगिशुचित्वोपपादनगदाधरीविवरणम्	१५३

न्यापरत्नम्

१.	मणितात्पर्यवर्णनगदाधरीविवरणम्	१५७
----	---	-----

२.	एकवाक्यतासमर्थनगादाधरीविवरणम्	१५९
३.	वाच्यत्वं यथेति ग्रन्थविवरणगादाधरीविवरणम्	॥
४.	घटत्वेन घटपटोभयाभावस्य केवलान्वयित्वोपपादनगादा- धरीविवरणम्	१६०
५.	प्रमेयसाध्यके अनेकाभावप्रदर्शनग्रन्थविवरणम्	१६३
६.	प्रथमलक्षणघटकपदप्रयोजनवर्णनगादाधरीविवरणम्	१६५
७.	अत एवेति दीधितिविवरणगादाधरीविवरणम्	१६८
८.	तत्र मतभेददर्शनगादाधरीविवरणम्	१६९
९.	साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वनिवेशनगादाधरीविव- रणम्	१७१
१०.	यत्तुमतवर्णनगादाधरीविवरणम्	॥
११.	प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनगादाधरीविवरणम्	१७३
१२.	प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वनिवेशनप्रतियोग्य- नधिकरणत्वे सम्बन्धनिवेशनवर्णनगादाधरीविवरणम्	१७६
१३.	पारिभाषिकावच्छेदकत्ववर्णनगादाधरीविवरणम्	१७८
१४.	एवं दळान्तरेति दीधितैरर्थवर्णनगादाधरीविवरणम्	१७९
१५.	व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि- ताकत्वसमर्थनग्रन्थविवरणम्	१८२
१६.	रूपादीति दीधितिविवरणगादाधरीविवरणम्	१८३
१७.	तत्सामानाधिकरण्यमिति दीधितैरर्थवर्णनगादाधरीविवरणम्	१८६
१८.	स्वविशिष्टेति विशेषणप्रयोजनवर्णनगादाधरीविवरणम्	१८८
१९.	जलेति ग्रन्थार्थवर्णनगादाधरीविवरणम्	१९०
२०.	द्वितीयलक्षणावतरणगादाधरीविवरणम्	१९२
२१.	पदप्रयोजनवर्णनगादाधरीविवरणम्	१९३
२२.	प्रतियोगितावच्छेदकेत्यनेन विवक्षितार्थकथनगादाधरीविव- रणम्	१९५

		पुटाङ्कः
२३.	अथवेति कल्पान्तरवर्णनगदाधरीविवरणम् . . .	१९६
२४.	व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगमावश्यकत्वकथनग्रन्थ- विवरणम्	१९७
२५.	केचित्तुकारमतखण्डनगदाधरीविवरणम् . . .	१९८
२६.	यावदभावे भावभिन्नत्वनिवेशनगदाधरीविवरणम् . . .	२०१
२७.	अभावेपु प्रतियोगिवृत्तित्वनिवेशनगदाधरीविवरणम् . . .	”

पद्याभिरामटिप्पणी

१.	प्रथमस्वलक्षणारम्भः	२०३
२.	द्वितीयस्वलक्षणारम्भः	२३०
	मणिग्रन्थः	२४९
	दीधितिः	”

ABBREVIATIONS

रा	Notes as found in Adyar Library MS. 19. E 49
ज	Jāgādīsī, Chowkhamba Sanskrit Series, Nos 101, 102, Devanāgarī, 1908
स्व	Notes by the Editor.
क	Vyadhikaraṇadharmāvacchinnābhāvaprakaraṇam, Chow- khamba Sanskrit Series, Nos. 187, 201 and 217, Devanāgarī, 1927.
कृ	Krishnambhaṭṭi, Mysore Edition, Telugu Script, Vidyā Taranginī Press, 1890.
र	Nyāyaratnam, Mysore Edition, Telugu Script, Vidyā Taranginī Press, 1894.
अ	Adyar Library MS. 19. E 49, 41. D. 80
ग	Oriental Library MS R. 860.
मै	Caturdaś'alakṣaṇī, Mysore Edition, Telugu Script, 1890.

CORRECTIONS

PAGE	LINE	READ
१	३	साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य
५	९	दुवरित्वात्
" "	१२	अफलम्
७	१	पक्षस्यैव
९	११	भावीय
१०	१	घटाद्यभाव
१३	१	दुवरित्वेति
" "	१७	अफलमिति
१९	१०	धूमादिप्रकार
२०	६	च्छिन्नसयो
२१	२२	स्व०
२६	२४	स्व
३१	१७	एकधैत्र
३३	२१	अनुपादेय
४२	२४	व्यधिकरण,
५३	२२	रक्षणघटकतेति
९६	२१	तद्वपक्ति
१०४	१५	तदभावस्य
११४	१६	साध्यतावच्छेदकख्याप्य
११६	९	सामान्याभावा
१५७	२०	स्व
१६६	६	प्रतियोगितायामपि

श्रीरस्तु

चतुर्दशलक्षणी

गादाधरी

अथ समवायितयेति मूलं ^१व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगम
^२एव संज्ञच्छते, तादृशाभावाभ्युपगमे सर्वत्र तादृशाभाववति हेतोर्वृत्तेर-
सम्भव, साध्याभाववदवृत्तित्वस्य ^३तादृशाभावमादाय लक्षणसङ्गमने सर्वत्र
व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति लक्षणपरिष्कारासम्भवेन सौन्दर्यमतमवलम्ब्य
लक्षणकर्तुरीदृशाशङ्का न सङ्गच्छते इति चेत्—अत्रोपाध्यायानु-
यायिनः—केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्धिनिर्वन्धनस्य दोषस्य उद्गावि-
तत्वात् साध्याभावस्य कथंचित् ^४प्रसिद्धत्वात् लक्षणस्य निर्दोषतेत्यभिमानेन

^१ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभ्युपगम—अ, प्रतियोगिताविशिष्टा-
भावत्वमेव—व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वम्—दै०; स्वाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभाववद्धर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वाधिकरणनिरूपितवृत्तितानवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नावच्छेदकत्वान्प्र-
तियोगिताकत्वान्यतराम्बन्धेनेति—स्व.

^२ “एव” शब्दो नास्ति—अ

^३ “व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक” इत्यर्थः—रा.

^४ उपाध्याय मतानुयायिन—अ.

^५ निवन्धनदोषस्य—अ.

^६ प्रसिद्धावेव—अ; कृष्णम्भट्टे “प्रसिद्धावेव” इति प्रतीकधारणात् अयं पाठ
प्रामाणिक.—स्व.

इयमाशङ्का ; तादृशाभिमानमेव निराकरिष्यत्यग्रे तर्हीति अन्येन, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोपगमेऽपि यथा व्यभिचारलक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावो निवेश्यते, तथा व्याप्तिरक्षणेऽपि^१ तादृशसाध्याभाव एव निवेश्यः, अन्यथा असम्भवस्य अतिव्याप्तेर्वा^२ प्रसक्तेः^३ व्याप्तेः अव्यभिचाररूपतानुपपत्तेश्चेति पुनरप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः केवलान्वयिस्थल इति हि तदर्थः,^४ नचैवं^५ तत्तद्वह्निवावच्छिन्नाभावव्यावर्तकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपेण साध्याभावस्य निवेशनीयतया वाच्यत्वत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले समवायित्वावच्छिन्नतद्भावस्य अतादृशत्वात् तादृशाभावप्रसिद्धिरनुपयोगिनीति कथमियमाशङ्का?, साध्यप्रतियोगिकाभावमात्रनिवेशाभिमानस्याशङ्कावीजत्वे केवलान्वयिसाध्यकस्थले व्यासज्यवृत्तिरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विशिष्टाभावरूपस्य तादृशाभावस्य च प्रसिद्धिसम्भवेन सौन्दर्यमतावलम्बनस्य निर्वाजत्वापातादिति वाच्यम्, महानसीयवह्निवाधवच्छिन्नाभाववर्णनाय साध्यतावच्छेदकापर्याप्तैस्वसमानाधिकरणधर्म-

^१ " अपि " शब्दो नास्ति—अ.

^२ " पूर्वोक्तरीत्या " बोध्यम्—रा.

^३ कृत्प्रदितरीत्या परिष्कारे शेषान्तरमाह—रा.

^४ ग्रन्थार्थः—रा.

^५ नचैवमपि—अ.

^६ वाच्यत्वाभासस्य—अ.

^७ केवलान्वयिसाध्यके—अ.

^८ प्रतियोगिताकाभावस्य—अ.

^९ व्यावर्तनाय—अ.

^{१०} व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंप्रहाय भेदप्रतियोगिभूतप्रतियोगिनावच्छेदकतायां यथा समानाधिकरणधर्मवृत्तिव निवेश्यते तथा तन्स्थाने अव्याप्यज्यवृत्तिधर्मनिष्ठत्वं निवेश्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभाव एव तादृशतां तादृशैक साध्याभावप्रसिद्धिसम्भवात्, तस्मादाधिकरणत्वस्याव्यावर्तकतया स्यात्समानाधिकरणधर्मनिष्ठतादृशावच्छेदकतायां या या प्रतियो-

निष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव निवेश्य इत्यभि-
 १मानेन आशङ्कासङ्गतेः, प्रमेयत्वादिना प्रमेयमात्रं यत्र साध्यतावच्छेदकम्,
 तत्र प्रमेयत्वादिविशिष्टप्रमेयापर्याप्तं तदविशेषितघटत्वादिनिष्ठमेवावच्छेदकत्वं
 प्रसिद्धम्, स्वसमानाधिकरणवृत्तितादृशावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताभिन्नं
 च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितामात्रमेव ; यत्र यादृशं साध्यतावच्छेदकं
 विशिष्टमविशिष्टं वा तत्र तदनवच्छिन्नत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वो-
 भयाभाववत्प्रतियोगितानिवेशाभिप्रायको वा अयं ग्रन्थः इत्याहुः । २ नचैवं
 प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैव लक्षण-
 समन्वयसम्भवात् दीधितिकृतां तत्र गगनत्व घटत्वपटत्वोभयाद्यवच्छिन्नप्रमेय-
 सामान्याभावपर्यन्तानुसरणप्रयासो व्यर्थ इति वाच्यम् ; महानसीयवद्वित्याद्य-
 वच्छिन्नाभाववारणाय साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकः साध्यता-
 वच्छेदकापर्याप्तसाध्यनिष्ठधर्मवृत्त्यवच्छेदकताकान्यप्रतियोगिताको वाऽभावो

गिताः तत्तद्भेदमृत्स्थैव त्वया निवेगनीयतया तदपेशया व्यासज्यवृत्तिधर्मनिष्ठादृशावच्छेद-
 कताकप्रतियोगितासामान्यभेदस्यैवस्य निवेशे लाघवाच्च । न चैत्रमपि तादृशोभयाभाववति
 हेतोः सत्त्वाद्ब्याप्तिरिति वाच्यम्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटत्वेऽपि तदोप-
 तीत्यात् सौन्दर्यमादलन्ववनीज पुनः सुगममित्याक्षेपो गीर्वाण्युत्पापि निवारयितुं न
 शक्यते ।—रा.

१ प्रायेण—अ.

२ न चैवं वद्विमान् धूमादित्यादौ घटत्वेन पटाभावस्यापि साध्याभावत्वापत्तिरिति
 वाच्यम्, इत्युक्त्वात्, प्रतियोगितायां साध्यनिष्ठत्वं वा विशेषणमिति बोध्यम् ।—रा.

३ एतादृशग्रन्थस्याशङ्काबीजत्वे तस्य न्यूनतेन नास्ति, तत्परिहाराय दीधितिकृतां
 तादृशायासो व्यर्थ इत्याशङ्कते—न चैत्रमिति ।—रा.

४ एतदभिप्रायेणैव गगनत्वेन प्रमेयसामान्याभाववधनं, न तु परवरूप इत्यवधेयम् ।
 —रा.

५ लाघवादाह—“साध्यतेत्यादि”—एतत्कल्पे अगत्त्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य
 तादृशत्वेऽपि न क्षतिः ।—रा.

निवेश्य, 'तदभिप्रायेणैव तैस्तथाविधाभावानुसरणात् । न च घटत्वपटत्वोभयावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यवृत्तिधर्मनिष्ठैव, घटत्वपटत्वयोः प्रत्येक साध्यनिष्ठत्वादिति कथमसौ लक्षणघटक ? इति वाच्यम्, "साध्यवृत्तिधर्मनिष्ठे" त्यनेन 'यत्पर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टाधिकरण साध्यवत् तत्त्वस्य विवक्षिततया घटत्वपटत्वोभयपर्याप्तावच्छेदकताया अन्यत्वप्रतियोगिकोटावनन्तर्भावात् ।

वस्तुतो वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वमेव साध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यस्यार्थ इत्यभिप्रायकतया अथेत्यादिग्रन्थ सार्वभौमैर्व्याख्यात, दीधितिरूतामपि तादृशग्रन्थस्य एतदभिप्रायकत्वमेवानुमतम् कूटघटितलक्षणस्य स्वयमग्रे दूषणीयत्वेऽप्यापातत सम्भवदुक्तिकतयैव^१ शङ्कितुरभिप्रायविषयत्वौचित्यात्^२ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिमते निर्दोषस्यापि लक्षणस्य सम्भवेन तदुपेक्ष्य सदोष कूटघटितलक्षणमवलम्ब्य प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यार्थवतारणमनुचितमित्यभिप्रेत्यैव चाग्रे तल्लक्षणमाक्षेप्यमिति न सन्दर्भविरोधः । यत्समानाधिकरणा इत्यादि लक्षणाभिप्रायकता चात्र न युज्यते, तादृशव्याप्तेस्साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपत्वाप्रसङ्गेऽर्कलक्षणपरिष्कारासम्भवात् । व्यभिचारशरीरे च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्या

^१ इति क्रमेण आदृष्टते-चभिप्रायेणे-यर्थः ।—रा

^२ यद्विशिष्टाधिकरण साध्यम्—अ, यद्यपि एतत्पादे गगनत्वेन प्रमेयसामान्याभासद्वयप्रहो न भवति, तथापि 'यद्विशिष्टाधिकरण इति नन्साध्यमिति विवक्षया न बोधोपेक्षोप इति पाठद्वयमपि साधु—स्व

^३ सम्भवदुक्तिकतयैव तस्याशङ्कितु—अ

^४ अनुमतमित्यनेन संबन्ध—रा

^५ इत्यादि ग्रन्थावतारणमनुचितम् ।—अ

^६ मूलोक्तः ।—रा

भावनिवेशावश्यकतां प्रदर्श्य केवलान्वयिसाध्यकसाधारणसाध्याभाववदवृत्ति-
त्वरूपव्याप्तेरव्यभिचाररूपता न सम्भवतीत्यभिधानेन ^१साध्याभाववदवृत्ति-
त्वाभावस्य व्याप्तित्वे निराकृते च साध्याभाववदवृत्तित्वपदार्थस्य व्याप्ति-
त्वानभ्युपगमेऽपि न क्षतिरित्याशयेन ^२यदित्यादि निर्दोषलक्षणमवलम्ब्य
^३प्रतियोगी स्यादेः स्वयमवतरणीयत्वात् । न च (साध्याभाववदवृत्तित्वा-
भावस्य व्यभिचारत्वानभ्युपगमेऽपि) साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिता-
काभावकूटवदवृत्तित्वस्य व्यभिचारत्वसम्भवादुक्तव्याप्तेरव्यभिचाररूपत्वमक्षत-
मेवेति वाच्यम्, तस्य व्यभिचारपदार्थत्वे नचैव मित्यादिदर्शितायाः ज्ञेयत्वे
वाच्यत्वव्यभिचारित्वव्यवहारापत्तेर्दुधारत्वात्, तस्यापि व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नतादृशाभाववदवृत्तित्वेनोक्तलक्षणवत्त्वादिति सर्वमनाकुलम् ।

एवं च कूटघटितलक्षणाभिप्रायेणैव प्रमेयसाध्यकस्थले उक्ताभावानु-
धावनं ग्रन्थकृतां सफलम्, घटत्वावच्छिन्नपटाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदक-
समनियतप्रतियोगिताकत्वविरहादिति ध्येयम् ।

ननु वाच्यत्वं पदशक्तिः, सा च तत्तत्पदबोद्धव्यत्वप्रकारिका
भगवदिच्छैव, न तु पदार्थान्तरम्, अपसिद्धान्तत्वात् ; तथा च समवायित्वं
समवायप्रतियोगित्वरूपं तदनुयोगित्वरूपं वा भवतु, उभयथैव वाच्यत्ववृत्तीति
तेन रूपेण तदभावस्य कथं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् ?
न च भगवदिच्छाया वाच्यत्वपदार्थत्वे पटादेः ^४घटादिपदावाच्यत्वानुपपत्तिः,
घटादाविव पटादावपि घटादिपदबोद्धव्यत्वप्रकारिकाया भगवदिच्छायाः

^१ अव्यभिचारपदार्थस्यसाध्याभाववदवृत्तित्वाभावस्य ।—अ.

^२ यत्तमानाधिवरणा इत्यादि ।—अ.

^३ प्रतियोग्यवृत्तिथेत्यादेः ।—अ.

^४ (. . .) एतच्चिद्धान्तर्गतपटो प्रामादिकः—रा.

^५ घटादिपदवाच्यत्वावपत्तिः—अ ; अयं पाठः ऋजुः—स्व.

भावत्वेनेति । अभावत्वेनेति । अभावानां भावानामित्युभयत्रैवाभाव इत्यग्रिमस्य सम्बन्धः अभावत्वभावत्वाभ्यां भावाभावयोरभावी समनियततया अभिन्नाविति तत्प्रतियोगितात्वेन प्रमेयत्वादिसमनैयत्यमित्येतादृशाभावोऽपि कूटघटनया परिष्करणीयसाध्याभाववदवृत्तित्वरूपप्रथमलक्षणघटको भविष्यतीत्यभिप्रायः । न च यदभावीप्रतियोगितात्वेन साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यमिति विवक्षणे वाच्यत्वादिसाध्यके बह्यादिसाध्यके च तादृशाभावाप्रसिद्धिः, निखिलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानां समनियतत्वेनाभिन्नतया घटादेरपि तथाविधवाच्यत्वाभावप्रतियोगित्वात्, किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावादेरपि बह्याद्यभावप्रतियोगित्वात् इति तत्प्रतियोगितात्वेन समनैयत्यविवक्षणीयमिति कथमुक्ताभावस्य लक्षणघटकनेति वाच्यम्, समनैयत्यशरिरी व्यापकताया तदभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाया व्याप्यतायाश्च विशेषरूपावच्छिन्नाया निवेशनेनानुपपत्त्यभावात् ।

ननु साध्यनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपव्यापकता चेत्समनैयत्यशरिरी निवेश्यते तदाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नयोर्भावाभाववृत्तिप्रतियोगित्वयो द्वयोरेव प्रत्येकं प्रमेयनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक-

णस्य सजासत्वात् बद्धित्वेनावुक्तिरितिवाच्यम्, तथासति गुणत्वेन तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयसामान्याभावस्य सर्वत्र प्रसिद्धत्वात् तत्परित्यागे धीजाभावः हेतुसामानाधिकरण्यार्थमभावत्वेनभावाभावप्रसिद्धिकथनेऽपि भावत्वेनाभावाभावकथनेन संदर्भविरोधाच्च सयोगेनाभावाभावस्यैव केवलसन्धित्वात् । इदमवधेयसम्बन्धसामान्येन साध्यताभिप्रायेऽपि ईश्वरीयज्ञानत्वेहेतुवत्स्थलेऽपि सबन्धसामान्येनाभावस्य हेतुसामानाधिकरण्यसम्भवात् विषयितासबन्धेन साध्यतानुपपत्तेः "विरुद्धे"त्यवतरणे संदर्भविरुद्धमिति सयोगसाध्यतावच्छेदकस्थलानभिप्रायकत्वमेव पूर्वाभावानां भट्टाचार्याभिमतगुणत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य सादृच्छिकमनभिधानभावत्वेनाभावाभावप्रदर्शनन्तु अनुपपत्तवक्ष्यमाणाभावाभावत्वेनभावाभावसजातीयज्ञयेति ।—रा

¹ चेत्त्वदाचित् समनैयत्यशरिरी—अ

तथा नोक्ताभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वमित्यतः अभा-
वान्तरमाह—वह्नित्वेनेति । प्रमेयमात्रस्य अभाव इत्यग्नेतनेनान्वयः ।
वह्नित्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या प्रमेयसामान्य एव वह्नित्वावच्छिन्नप्रति-
योगित्वावगाहनात् प्रमेयत्वव्यापिकैव तादृशाभावीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
तेति भावः । यदि च—तत्र वह्निर्नास्तीति प्रतीतिसिद्धवह्निमात्रनिष्ठ-
प्रतियोगितैव प्रमेयत्वसामान्याधिकरण्येन भासत इत्युपेतं । युक्तं चैतत् ;
अन्यथा प्रमेयसामान्यस्यैव तत्प्रतियोगितया भानोपगमे वह्निर् नास्ती-
त्यादावपि तादृशप्रतीतिसिद्धनिखिलप्रमेयनिष्ठप्रतियोगिताया वह्नित्वादि-
विशेषितप्रतियोगिवृत्तित्वेन भानोपगमसम्भवात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्न-
वह्नित्वादिसमनियतप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या वह्निभिन्नत्वादिना वह्निघटा-
भावयीवह्निमात्रनिष्ठप्रतियोगितामादाय वह्निमान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्या-
स्यापत्तेः इत्युच्यते । तदा तादृशाभावस्य नोक्तरूपनेत्याशंक्याभावान्तरम्
अनुसरति—अवृत्तिमात्रेति । गगनं नास्तीत्यत्र गगनत्वसामानाधिकरण्येन
या गगनत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता प्रतीयते सैव गगनत्वेन गगनभिन्नं नास्ती-
त्यादौ गगनभिन्नत्वादिसामानाधिकरण्येन प्रतीयते, अवच्छेदकैक्ये असति
बाधके प्रतियोगिताया अध्येक्यस्वीकारात् गगनभिन्ननिष्ठप्रतियोगिताया
गगनवृत्तित्वेऽपि गगनत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनोऽवृत्तित्वेन
गगनत्वेन गगनभिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वोपपत्तेः । ^१वह्नित्वाद्यवच्छिन्न-
घटादिनिष्ठप्रतियोगितायाश्च वह्निनिष्ठतादृशप्रतियोगित्वाभेदे वह्निघादिमति

^१ गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावप्रतियोगितायाः निखिलप्रमेयवृत्तित्वे
युक्तिमाह “ गगनं नास्ति ” इत्यादिना—ग.

^२ वह्नित्वेन प्रतियोगितायाः निखिलप्रमेयवृत्तित्वे बाधकमाह “ वह्नित्वावच्छिन्नेति ”
—ग.

वह्नित्वादिना 'घटाद्यभावसत्वानुपपत्त्या' उक्तरीत्या एकप्रतियोगितापत्त्य-
सम्भवः, एवं च गगनत्वावच्छिन्नैव प्रमेयत्वसमनियतप्रतियोगिता प्रसिद्धय-
तीति भावः । उक्तविशेषलाभायैव अवृत्तिमात्रवृत्तित्वकीर्तनम् ।

नन्वेवमपि यत्र विषयितासम्बन्धेन प्रमेयसामान्यं साध्यम् ईश्वरज्ञान-
त्वादिकं हेतुः तत्र सत्तावान् जानेरित्यादौ साध्याभावकूटवति हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिध्या अच्याप्तेर्वारणायोपादेयसाधनसामानाधिकरण्यारूप-
विशेषणाक्रान्तसाध्यतावच्छेदकसमनियतसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न -
प्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धिः गगनादेरपि विषयितासम्बन्धेन ईश्वरज्ञानादि
सम्बद्धत्वात् तादृशसम्बन्धेन गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावस्य साधन-
सामानाधिकरण्यासम्भवात् इत्यतः अभवान्तरमाह— विरुद्धेति ।^१ येन
सम्बन्धेन घटत्वपटत्वाद्योर्विरोधः, तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदुभयनिष्ठप्रतियोगिता-
वच्छेदकताकप्रमेयसामान्याभाव इत्यर्थः । प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदको-
भयत्वविशिष्टघटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्या विरोधिविरहेणा-
भावस्य केवलान्वयितेत्यवधेयम् । इदमुपलक्षणम्— व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भाववादिनां प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकरूपेणैव तादृशसम्बन्धेनाप्य-
वच्छेदकस्य वृत्तिमत्ताया अवच्छेदकतायामतन्त्रत्वात् समवायादिसम्बन्धेन
गगनाद्यवच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावस्यापि सौलभ्यं बोध्यम् । अत्यन्ताभाव-
स्यैव अन्योन्याभावस्यापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताऋत्वोपगमात्
प्रमेयसामान्यस्य यत्र तादात्म्येन साध्यता तत्र घटत्वपटत्वाभ्यां समवायेन
गगनादिना वा प्रमेयसामान्यभेदो लक्षणघटकः, प्रतियोगितावच्छेदका
वृत्तिसमवायित्वाद्यवच्छिन्नप्रमेयत्वादिना प्रमेयसामान्यभेदो वा तथेत्यवधेयम् ।

इति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावावतरणम् ॥

^१ "असम्भव" इत्यनेनान्वयः—रा.

ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रसिद्धावपि व्यभिचाराभावरूपव्याप्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य घटकतया अप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तेः दुरुद्धरतयैव वादिनो निवृत्ते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावखण्डनपरग्रन्थानुत्थितिरित्यतः तादृशग्रन्थमवतारयति—नन्वित्यादिना । पारिभाषिकमिति । तान्त्रिकसङ्केतरूपपरिभाषया व्याप्तिप्रतिपादकम्, न तु योगेनेत्यर्थः । अव्यभिचरितत्वम्—अव्यभिचरितत्वपदम् । 'अथवा पारिभाषिकमव्यभिचरितत्वम्—परिभाषया अव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यम्; व्याप्यत्वमिति शेषः; न तु योगेन तत्पदलभ्यमित्यर्थ, तथाच व्यभिचारघटकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य व्याप्तिघटकत्वविरहेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

यदिति । यत्पदं यद्धर्मावच्छिन्नपरम्, अग्रे तत्पदमपि तद्धर्मावच्छिन्नपरम्; स च धर्मो हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिः, सद्हेतुस्थले हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिविशेषणाक्रान्तो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको घटत्वादिना बहुचभावादिरेव, तस्य च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमावश्यकमिति लक्षणसमन्वयः ।

व्यभिचारिणि—व्यभिचारनिरूपकाधिकरणीभूतहेत्वधिकरणे साध्यतावच्छेदकेत्यादिविशेषणाक्रान्तः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावादिरपि, तस्य च प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् तादृशाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणे कालिकसम्बन्धेन वृत्तावपि विवक्षणीयस्य स्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य 'विरहात्

^१ अत्राव्यभिचरितत्वशब्दस्याव्यभिचरितत्वपदे शक्यत्वाभावात् निरुद्धाणा वाच्या सापि न सम्भवति, शब्दकारकक्रियाविशेषमभिव्यञ्जहार एव पदानां स्वार्थकतायाः तांनिष्ठाभिप्रेतत्वादाहापवेति ।—रा.

वर्तमानस्य सत्ताभावस्य तदप्रसिद्ध्या अव्याप्तिर्दुवारैवेति हेतुतावच्छेदक
विशिष्टहेतुसामानाधिकरण्यमेवोपात्तम् ।

यत्तु अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ आत्मत्वत्वादिना आत्मत्वादेरभावस्य
लक्षणघटकत्वेऽपि नाव्याप्तिः, तस्यापि प्रतियोग्यधिकरणीभूते आत्मादावेक
ज्ञानविषयत्वम्वाश्रयाश्रयत्वादिरूपपरम्परासम्बन्धेन वर्तमानतया प्रतियोगि
सामानाधिकरणत्वादिति सामानाधिकरण्यान्तविशेषणमनर्थकमिति^१, तत्र,
एकज्ञानविषयत्वादिना विशिष्टबुद्धौ प्रमाणाभावेन तेषां ससर्गत्वाभावात् ।
नचैवमपि यद्भावो व्यभिचारविरोधीत्युपाधिलक्षण 'इहोपाधिनेहोपाधि
रिति प्रतीतिव्यवहारानुरोधेनाव्याप्यत्वस्य सम्बन्धतायाः ग्रन्थकृतैव स्वी
कृतत्वात् तेन 'सम्बन्धेनैवात्मवृत्तेरात्मत्वाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्य
मक्षतमेवेति वाच्यम्, अव्याप्यत्वादेस्सम्बन्धताया विवादेन यद्भावपदस्य
यदव्याप्यत्वाद्यभावपरतामभ्युपगम्यापि ग्रन्थकृता तादृशलक्षणव्याख्यानात्
तत्सम्बन्धताया अप्रामाणिकताभिप्रायेणैवात्र यत्सामानाधिकरणा इत्यु
पादानात् । यावत्पदासत्वे साध्यतावच्छेदकेत्यादिविशेषणस्य व्या
वृत्तिर्नसङ्गच्छते, यत्किञ्चिद्भावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात्, अतश्चर
मोक्तस्यापि तत्पदव्यावृत्तिं प्रथमतो दर्शयति - सवप्रेति । तथात्वात्—

१ "अपलमिति"—अ । कृष्णम्भैस्तु "अनर्थकमिति" पाठमनुसृत्य व्या-
ख्यातम् इति हेयम् ।—स्व

२ "इह हेतावुपाधि"—अ । अयं ऋजु पाठ—स्व । "हेतावुपाधिरित्यत्र साध्य-
व्यापकसाधनाव्यापकस्य सम्बन्धगामान्येनाभावो विषय इति वस्तु न युक्तं, सद्हेतुत्वले
तादृशोपाधेरसिद्धे किंतु साध्यव्यापकस्य अव्याप्यतासम्बन्धादच्छिद्राभावः"—रा ।

३ "नेह हेतावुपाधि"—अ । अयं पाठो ऋजु—स्व ।

४ "आत्मनिष्णु आत्मनः" इत्यादौ आत्मत्वाभावात्स्योपाधिपया अत्मरूपहेतौ
तादृशप्रतीत्यानुरोधेन तादृशोपाध्यभावविरूपिण्यहेतुतावच्छेदकीभूतनादात्म्यमव्यव्यावच्छिद्र
मव्यव्यव्यव्यभिचारस्यापि सम्बन्धत्वमावश्यकमिति भावः—रा ।

प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । तथाच यावत्पदानुपादाने व्यभिचारिमात्रे एव अतिव्याप्तिरिति भावः ।

यद्यपि व्यभिचारिस्थल एव दोषस्य कथनीयतया सर्वत्र तादृशाभावस्य तथात्वकथनमसङ्गतम्, तथापि यावत्पदानुपादाने अतिव्याप्तिरेव, नाव्याप्तिः इत्येतत्सूचनाय सर्वत्रेत्युक्तम् । अथवा; सर्वत्र—सर्वाधिकरणावच्छेदेन, तथाच विवक्षणीयस्य स्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्य सत्त्वं सूचितम् । ननु यावत्पदानुपादाने साध्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वं परित्यज्यं साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकत्वेनैवाभावो विशेषणीयः, तद्व्याप्यत्वं च स्वव्यापकतत्कत्वम्; अतो नानवस्था; वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वह्नाद्यभावानां साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकानां यथाविवक्षणीयसमानाधिकरण्यविरहेऽपि घटत्वादिना वह्नाद्यभावमादायैव लक्षणसङ्गतिः, इत्थं च धूमवान् वह्नेरित्यादौ वाच्यत्वाद्यभावमादाय नातिव्याप्तिसम्भवः, तस्य धूमत्वाद्यव्याप्यप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकताविरहात्, एवं सति हेतुसमानाधिकरणत्वविशेषणमनर्थकमिति चेत्, तदपि तर्हि त्यज्यतामित्याशङ्कापरिहाराय तथाविधाभावनिवेदानेऽपि यत्रातिव्याप्तिस्तत्र यावत्पदस्य व्यावृत्तिमाह—अत एवेति । अत एव—यावत्पदोपादानादेव । द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य—भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य । प्रतियोगिसमानाधिकरण्येऽपि—मनसि अभावविशिष्टहेत्वधिकरणे मूर्तत्वरूपप्रतियोगिसमानाधिकरण्येऽपि । तथाच यावत्पदानुपादाने साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकतादृशोभयाभावस्यैव प्रतियोगिसमानाधिकरणतया अतिव्याप्तिस्यादिति भावः ।

यावत्पदसत्त्वे यादृशाभावमादायातिव्याप्तिवारणं तादृशाभावं दर्शयति—भूतत्वमनोन्यत्वाभावस्येति । भूतत्वाभावस्य मनोन्यत्वाभावस्य

चेत्यर्थः । अतथात्वात्—प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् । यावत्पदेदत्ते साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकत्वनिवेशने वहिमान् धुमादित्यादौ तादृशयावदन्तर्गतमहानसीयवह्वद्याद्यभावमादायाव्याप्तिस्स्यादिति यथोक्तविशेषणस्यैवोपादेयतया तादृशाभावयोरपि लक्षणघटकत्वादिति भावः । भूतत्वस्यबहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणात्मकतया ^१प्रतियोगिस्वरूपाणां तन्निष्ठप्रतियोगितानां चालिनीन्यायेन ^२उत्पत्तिकालावच्छेदेन वा साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया भूतत्वाभावस्य न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वमित्याशयेनाखण्डव्याप्यवृत्तिमनोभेदाभावानुधावनम् । उक्त्वा अत एवेत्यादिग्रन्थावतारात् प्रथमतो वाच्यत्वाभावमादाय सर्वत्रैव व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेर्दर्शितत्वात् साध्याभावमादाय व्यभिचारिविशेषे अतिव्याप्तिप्रदर्शनं संदर्भविरुद्धमित्याशङ्कानवकाशः ।

केचित्तु—यावत्पदानुपादाने वाच्यत्वादेरुदासीनपदार्थस्थाभावमादाय व्यभिचारिसामान्ये अतिव्याप्तिर्विश्राम्यतु, साध्याभावमादायापि क्वचिदतिव्याप्तिस्स्यात्, साच यावत्पदोपादानात् न भवतीत्यभिप्रायकतया न सन्दर्भविरुद्धमित्याहुः ।

परे तु—ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकीभूतप्रतियोगिताकयावदभावनिवेशनैवोपपत्ते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापतावच्छेदकप्रतियोगिताकयावदभावनिवेशनमफलम्. तादृशप्रतियोगिताकत्वविशेषणव्यावर्तनीयस्य तत्तद्वह्वद्याद्यभावस्य वहित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावेनोक्तविशेषणेनापि व्या-

^१ इदं च चालिनीन्यायेन तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे हेतु—रा । सामान्याभाषीन्द्रप्रतिज्ञोपिता प्रतियोगितादभावोभयस्वरूपा विशेषाभावीयप्रतियोगिता च केवलप्रतियोगिस्वरूपा इति प्राचीनमतज्ञेयम्—स्व ।

^२ प्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वाद्वाह “उत्पत्ती”ति—रा ।

वर्तनसंभवात् अत आह—अत एवेति । यत एव साध्यतावच्छेदका-
 वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावे यावत्त्वमुपात्तम्, न तु साध्य-
 तावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावे, तत एवेत्यर्थः । भूतत्वेति । साध्य-
 तावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादौ भूतत्वाभावमनोन्यत्वाभावप्रतियोगिताया उभयत्वाव्यापकत्वेन उभ-
 यत्वावच्छिन्नाभावादेरेव लक्षणघटकतया अतिव्याप्तिः स्यात्, यथोक्त-
 विशेषणाक्रान्ताभावनिवेशे च भूतत्वमनोन्यत्वाद्यभावानामपि लक्षणघटकतया
 नातिव्याप्तिरितिभावः । न च साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताका-
 भावनिवेशेऽपि हेतुसमानाधिकरणस्य मनोभिन्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदक-
 सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः, [साध्यतावच्छेदक-
 व्यापकताया लक्षणे निवेशे] तादृशव्यापकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगि-
 सामानाधिकरण्यनिवेशासम्भवात् प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन तत्सामा-
 नाधिकरण्यस्य विवक्षणीयत्वादिति वाच्यम्; प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
 तत्सामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि बहिमान् भूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणस्य
 बह्वित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य पर्वतभिन्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
 प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं पर्वतान्तर्भावेन नास्तीत्यव्ययस्यापत्त्या तेन
 सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य निवेशासम्भवात् साध्यतावच्छेदक-
 सम्बन्धेनैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमगत्या वाच्यम्, तथा च मनोभिन्न-
 भेदस्य^१ तेन सम्बन्धेन मूर्तत्वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमक्षतमेवेत्यति-

^१ [ ] “साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताया लक्षणेऽनिवेशे” (ध) (क) ।

^२ इदमुपलक्षणं संग्रहान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादाय सर्वत्र लक्षणा-
 मन्वयोऽपि बोध्यः । अत्र समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबह्व्यभावमादावाव्याप्तिमंभवे
 तादृशभेदपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति मन्तव्यम्—रा ।

^३ “मनोभिन्नभेदस्यापि”—अ ।

व्याप्ते । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशे वक्ष्य^१
माणस्थलान्तरेऽप्यतिव्याप्तिस्स्यादिति तु नास्माक^२ दोष इत्यभिप्राय इति
व्याचक्रु ,—

तत्तु न समीचीनतया प्रतिभाति, साध्यतावच्छेदकेत्यादिविशेषण-
व्यावृत्ते पश्चाद्वक्ष्यमाणतया, तदुत्तरमेव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि
विशेषणस्थले साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वविशेषण किन्तोपात्तमि
त्याकाक्षोदयात् आदावेव तादृशविशेषणपरित्यागप्रीजकथनस्यासङ्गतत्वादिति ।

गोत्वाद्यभावस्येति । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादित्यर्थकेनातथा
त्वादित्यनेनान्वय , तथा च साध्यतावच्छेदकेत्याद्यनुपादाने^४ असभव इति
भाव । यद्यपि गोत्वाभावादेरपि पूर्वक्षणवृत्तित्वादिविशिष्टस्वाभावरूपप्रति
योगिसामानाधिकरण्य पर्वतादावप्यस्ति, तथापि व्यापकताया लक्षणाघटकत्वे
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन^५ भावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्य धूमवान् बहे

^१ “वक्ष्यमाणेति” इत्यन्तरेऽपीति द्वीधितिव्याख्यानायमरे गदाधरभट्टाचार्ये वक्ष्य-
माणघटत्वाभाववान् मेयत्वादित्यादावित्यर्थ —रा, गदाधरेण धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्य
तावान् बहेरित्यादौ नास्माक दोष इति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामा
नाधिकरण्यस्वीकारपक्षे तद्दोषस्याविशिष्टत्वादिति भाव । तद्व्यापकप्रकारश्च भावरूपप्रतियोगि
सामानाधिकरण्यविवक्षया, न चैव घटत्राभाववान् घटत्वादित्यादौ यावदन्तर्गतव्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यातथात्वाद्द्व्याप्तिरिति वाच्यम्, साध्यतावच्छेदकव्यापक
प्रतियोगिताया भावनिष्ठत्वनिवेशात् । इत्थं च घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसम
न्वय । आकाशाभाववान् मेयत्वादित्यादौ घटत्वपटत्वाभ्या प्रमेयसामान्याभावमादाय
लक्षणसमन्वय इयं च प्राचीनटिप्पणीति ज्ञेया—अ

^२ “नास्माकमेव दोष” —मै, एतत्पाठमनुसृत्य कृष्णभट्टीये प्रतीकारणम्,
न्यायरत्ने, “नास्माक दोष” इति पाठमनुसृत्य इति ज्ञेयम्—स्व

^३ “स्थाने” —अ

^४ अनुपादाने च—अ

^५ न्यायरत्ने तु “साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन” इतिपाठ प्रामादिक इत्युक्तमिति
ध्येयम् कृष्णभट्टीये तादृशपाठ. इति इति—स्व

^६ अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यनेनैव ‘धूमवान् बहे’ रित्यादौ अतिव्याप्तिवारणेऽपि
“धूमप्रकारकप्रमाविशेष्यतावान् बहे” रित्यादौ अतिव्याप्तिवारणाय भावरूपेत्युक्तमिति
ध्येयम्—रा

रित्यादौ धूमाभावादे पूर्वक्षणवृत्तित्वादिविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिमाना-
नाधिकरण्यमादायातिव्याप्तेरारणयावश्य विवक्षणीयम्, तथा चायमसम्भव
इति भाव । साध्यप्रतियोगिकाभावनिवेशऽपि गोत्वाद्यभावमादायासम्भवस्य
वारणसम्भवात् तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्येति । अस्य च “ नानाव्यक्ति
साधकके ” इत्यादि, तथा च साध्याभावनिवेशऽपि बहिमान् धूमादित्यादाव
व्याप्तिस्स्यादिति भाव । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वञ्च,
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् । गुण
कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ ^१ [विशिष्टसत्ताव्यापकतावच्छेदिकाया
अपि द्रव्यत्वाद्यभावीयप्रतियोगिताया न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितान
वच्छेदकत्वम्, सत्तावति गुणादौ तादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्तात्
अतो विशिष्टसत्ताद्यभाव एव लक्षणघटक, तस्य ^२ च गुणादौ] सत्तादिरूप
प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्ति, अत साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वो
पादानम् । तथा च सति द्रव्यत्वाभावप्रतियोगिताया अपि विशिष्टसत्तात्वाद्य
वच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशाभावाना च गुणादाव
तथात्वान्नातिव्याप्ति, ^३ यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नसाध्यवत्तानिवेश च सत्तावान्
जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावादिक
मादायाव्याप्तिर्वोध्या ।

साध्यवत्त्व च साध्यतावच्छेदकसन्धेन बोध्यम्, अन्यथा धूमवान्
वहेरित्यादौ धूमाभावायोगोलकान्यत्वाभावादिप्रतियोगिताया कालिक

^१ [एतच्चिद्धमध्यस्थ नव्य पाठ इत्युक्तम्—रा, तत्स्थाने “सत्ता
व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताव विशिष्टसत्तावभावस्य ” इति पाठ —अ

^२ (अ) पुस्तके नव्यपाठत्वेन उक्तावपि कृष्णभट्टीये तस्यैत्यम्यार्धवर्णन दृश्यते—स्व

^३ यत्किञ्चित् पद साध्यतावच्छेदकपर तद्घटकपर वा, प्रकृते गुणकर्मान्यत्ववैशिष्ट्या
वच्छिन्नव्यापकतामादायातिव्याप्तेरभावादिति भाव —रा

विशेषणताविषयितादिसंबन्धेन धूमाधिकरणकालज्ञानादौ संयोगादिसंबन्धेन स्वावच्छिन्नाभावसत्वात् न केनापि संबन्धेन व्यापकतावच्छेदकत्वमिति केवलान्वयिवाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितैव स्वरूपादिसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदिका स्यादित्यतिव्याप्तिः । ^१ न च संबन्धसामान्येन धूमादिमन्निष्ठो योऽभावः तदीयविषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदिका या प्रमा-निष्ठप्रतियोगिता तन्निरूपकप्रमाभावस्य च न विवक्षणीयसाध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकताघटक-यावत्संबन्धेन स्वविशिष्टयावद्वैत्वधिकरणे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं, साध्य-तावच्छेदकसंयोगादिसंबन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगि-निष्ठव्यापकतायां संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नधूमादिप्रकारतानिरूपितविशेष्य-तासम्बन्धस्यापि घटकतया तेन संबन्धेनायोगोलकादौ प्रतियोगिनोऽसत्त्वा-दिति वाच्यम्; यतो विषयताया विषयतात्वेनैव सम्बन्धता प्रमाणिक्की, न तु तथाविधविशेष्यतात्वेनेति । परन्त्वेतादृशदिशा समवायेन ज्ञानादि-साध्यकद्रव्यत्वादिहेतावेवातिव्याप्तिवारणं सम्भवति, तत्र ज्ञानाभावस्य सम्बन्धसामान्येन साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितविषयतासम्बन्धघटितव्यापक-तावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य, साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यनिष्ठव्याप्यता-निरूपितस्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकयावत्संबन्धान्तर्गतसमवायेन घटादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादिति । न च सम्बन्धसामान्येन धूमादि-मन्निष्ठो योऽभावः तदीयसंबन्धसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमाद्यभावीय-

^१ यद्यपि ब्रह्ममाणरीत्या धूमवन्निरूपितविशेषणतादिना वाच्यत्वाद्यभावस्यापि प्रति-योगिसामानाधिकरण्यभावात् नातिव्याप्तिरिति शङ्कापि सम्भवति, धूमवन्निरूपितविशेषण-तात्वस्य ऋचिदपि अनुज्ञेत्वात् न ताद्रूप्येण संबन्धताशङ्कापि इत्यतो नचेत्यादिना शङ्कते—रा.

^० विशेषरूपेण संसर्गतास्वीकारे अतिव्याप्यभावात् अभावे यावत्त्वविशेषणं निरर्थक-मिति न्यायरत्ने—स्व.

सबन्धसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगित्वमप्यनवच्छेदक सयोगत्वाद्यवच्छिन्नसयो
गादिसम्बन्धेन धूमादे यत्किञ्चित्सबन्धेन धूमादिमति अभावसत्त्वेऽपि स
बन्धत्वरूपव्यापकधर्मावच्छिन्नसयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताऋतदभावा
सत्वात्, तथा च धूमाद्यभावस्यापि लक्षणघटकतया तस्य च साध्यतावच्छेदक
संबन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकता
घटकसयोगत्वाद्यवच्छिन्नसयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहान्ना
तिव्याप्तिरिति वाच्यम्, सबन्धत्वेन सबन्धाना अभावप्रतियोगितावच्छेदक
संबन्धत्वे मानाभावात्, तेन रूपेण सम्बन्धाना व्यापकताघटकत्वासम्भवात् ।

वस्तुतस्तु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यशरीरे व्यापकताया 'स्वातन्त्र्येण
निवेशस्य 'प्रतिक्षप्यत्वात् ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिरस्त्येव' ।
वस्तुतस्तु सयोगसमवायादिसाधारणानुगतसंबन्धत्वस्य 'कथञ्चित् सुवचत्वेऽपि
तेन रूपेण सयोगादीना सम्बन्धतया भानस्य 'निर्युक्तिकतया, व्यापकता-
शरीरे लाघवानुरोधात् साध्यप्रकारेणाधिकरणनिवेश साध्यसम्बन्धोऽपि विशि
प्य ससर्गतया निवेश्य, तथा च विशिष्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशन
मावश्यकमिति ध्येयम् । यत्किञ्चित्सबन्धेन साध्यवत्ताया व्यापकताघटकत्वे
तु वहिमान् धूमादित्यादौ विषयितासबन्धेन साध्य प्रति गुणत्वाद्यभाव
प्रतियोगिताया अपि व्यापकतावच्छेदकतया तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वे

१ "प्रतियोग्यधिकरणतानियामकसंबन्धघटकत्वेन"—रा

२ "सबन्धभेदनिबन्धनो दोष" इत्यादि क्षीधितिव्याख्यानावसरे—रा

३ "एतेन जन्यमात्रस्य कालौपाधिन्वानुपगमे अयोगोलकादौ धूमाद्यमत्वात् सबन्ध
सामान्येन धूमादिक प्रति विशेषणताविशेषेणायोगोलकान्यत्वादिरेव व्यापक तेन सबन्धेन
प्रतियोगिमद्वित्वविरहात् 'धूमवान् बद्ध' इत्यादौ नातिव्याप्तिसम्भव इत्यल प्रथमव्या
पकताशरीरे सबन्धविशेषनिवेशनेनेति परास्तम्" काचित्कपाठ इति—अ

४ "अक्षरणोपाधिन्वमुपेय" "अन्यतमत्वादि"—रा

५ सबन्धेन घने नास्ति इति प्रत्ययाभावादिति भाव —रा

तस्य च पर्वतादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादसम्भवो बोध्य इति साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध एव ससर्गतया विशिष्य निवेद्य । साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वनिवेशे सर्वस्यैव साध्यवन्निष्ठद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितया तादृशाभावाप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धिरित्यतोऽवच्छेदकगर्भता । तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं च तादृशप्रतियोगिताया समानाधिकरणं सत् यदवच्छेदकं तदन्यत्वम्, अन्यथा व्यतिरेकिप्रतियोगितामात्रस्यैव व्यधिकरणधर्मतया साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया विरुद्धघटत्वपटत्वोभयाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयसामान्याभावस्यैव लक्षणघटकत्वेन व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिप्रसङ्गात् ।

यत्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिकत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकप्रतियोगिकत्वनिवेशेनैव सर्वसामञ्जस्यं निरुक्तव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वनिवेशनमफलम् ; बहिमान् धूमादित्यादौ घटत्वादिना बह्व्यभावप्रतियोगिना बह्व्यादीना चालिनीन्यायेन साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि घटत्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात्, व्यभिचारिणि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणभेदाभावमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भवाच्च । न च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकत्वापेक्षया तादृशविशेषणस्य न लघुशरीरतेति वाच्यम्, व्यापकतावच्छेदकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदकताया स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नत्वस्याधिकस्य^१ निवेशनीयतया एतन्मते तदनिवेशेन लाघवात्, तन्मते तदनिवेशे सर्वासामेव प्रतियोगितानां^२ साध्यवन्निष्ठो

^१ चालिनीभ्रामणे तत्स्थतण्डुलादीना तच्छिद्रद्वारा सर्वेषा यथा पतनम्, एव इच्छित स्थितवस्तूना सर्वेषा लक्षणबहिर्भावं

^२ “अधिकस्य” इति नास्ति—अ

^३ साध्यवन्निष्ठो य इति नास्ति—अ.

यो विषयितादिसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नस्याभाव तत्प्रतियोगितावच्छेदकतया व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताया एव अप्रसिद्ध्यापत्ते, भेदप्रतियोगितावच्छेदकताया व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यैतन्मते निवेशवत् भवन्मतेऽप्यभानप्रतियोगिताया तन्निवेशस्यावश्यकतया तदश^१ साम्यादिति,

तदसत्,—यतोऽनवच्छेदकप्रतियोगिकत्व अनवच्छेदकनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्व, प्रतियोगिताया तन्निष्ठत्व च स्वरूपसम्बन्धेन वाच्यम्, अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादावपि विषयतासम्बन्धेन साध्यव्यापके प्रमेयमित्याकारकविश्वविषयकज्ञाने विषयितासम्बन्धेन जलत्वाद्यभावप्रतियोगिताया वृत्ते तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वापातात्, विषयिताया वृत्त्यनियामकतया एतद्गोपानवकाश^२ इति चेत्? एवमपि “एतद्बह्निमान् एतद्भूमात्” “तद्रूपवान् तद्रसात्” इत्यादौ जलत्वाद्यभावप्रतियोगिताया कालिकसम्बन्धेन साध्यव्यापकसाध्यतत्समानाधिकरणकर्मादौ वर्तमानतया लक्षणघटकत्वापात, तथा च व्यापकनिरूपितवृत्तौ स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नान्विनिवेशस्यैतन्मतेऽप्यावश्यकतया न लाघवावकाश, विपरीतमेव गौरवमाधेयत्वाशनिवेशाधिक्येनेति । न च व्यापकनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेनाभावो न निवेशनीय, यनोक्तगौरवस्यात्, अपि तु अनुयोगितासम्बन्धेन व्यापकविशेषित एव, तत्र च व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वेन अभावनिवेशापेक्षया लाघवम्^३ अक्षतमेवेति वाच्यम्, प्रतियोगिविशेषणतापन्नधर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वानवच्छिन्नानुयोगिताया अभावात् प्रतियोगिसम्बन्धतया भाने पटादिमति घटत्वावच्छिन्नाभावविषयिण्या द्रव्य नास्तीत्याकारकप्रतीतेरापत्ते, तदवच्छिन्न

^१ अन्योन्याभावस्यालण्डतया तदवच्छिन्ननिरूपितप्रतियोगिताया सबन्धावच्छिन्नवेदानिवेशात् अत्यन्ताभावत्वस्यापि अलण्डत्वे दोष स्पष्ट एव इत्याशय —रा

^२ जलत्वाद्यभावप्रतियोगिताया विषयितासम्बन्धेन तत्र वृत्तिव्यापकतादित्याशय —रा

^३ प्रतियोगित्वाप्रवेशेन—रा

निरूपितानुयोगिताया एव संसर्गतया भानोपगमात्, व्यापकत्वावच्छिन्न विशेषिताभावस्य लक्षणे निवेशे व्यापकत्वावच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताया सम्बन्धविधया निवेशनीयतया सद्भेतौ हेतुसमानाधिकरणसाध्यव्यापकत्वावच्छिन्नसाध्याभावस्य सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य कथंचित् प्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वयेऽपि व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति, ^१ व्यभिचारनिरूपकाधिकरणेऽपि कस्यचित् साध्यव्यापकस्य वृत्ते, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वानुपपत्तेश्च । एवमनवच्छेदकपदेनावच्छेदकतापर्याप्तचनधिकरणत्वमवश्यं वाच्यम् । अन्यथा द्रव्यत्वाभावादेरपि बहिमन्निष्ठपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वबद्धेदप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वात् लक्षणाघटकत्वापत्ते, तथा च घटत्वावच्छिन्नघटाभावादेरपि लक्षणघटकत्वापत्ति, बहिमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकताया घटत्वविशिष्टपर्याप्ततया शुद्धघटस्य तत्पर्याप्तचनधिकरणत्वात् ।

अथ निरुक्तव्यापकतावच्छेदकताया निवेशे कपिसयोगाभावादि साध्यकस्थले कपिसयोगाद्यात्मकाभावाना लक्षणघटकत्वानुपपत्ति, कपिसयोगाभावादिनिष्ठतत्प्रतियोगिताना साध्यवन्निष्ठकपिसयोगाद्यात्मकाभावप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वात् इत्यग्निमैग्रन्थविरोध । न च व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणसत्त्वात् साध्यवन्निष्ठकपिसयोगाद्यात्मकाभावस्य न व्यापकतालक्षणघटकतेति वाच्यम्, प्रकृतव्यापकताया तादृशविशेषणप्रवेशस्य निष्प्रयोजनकत्वात् ।

^१ साध्यव्यापकभावस्य—अ

^२ इदमुपलक्षण—यत्समानाधिकरणत्वस्य—स्वविशिष्टत्वस्य वैयर्थ्यं बोध्यम्—रा

^३ अवपाठभेद कृष्णमहीये—स्व

^४ तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायलक्षणसमन्वयसम्भवात् किं स्वविशिष्ट-

हेत्वधिकरणावच्छेदनेति शेष—रा

अत्र केचित्;—व्यापकतालक्षणं अभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
निवेशनमावश्यकम्, अन्यथा अभावे सम्बन्धसामान्येन साध्यवन्निष्ठत्वनि-
वेशे कालपरिमाणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ व्यतिरेकितावच्छेदकप्रतियोगितामात्र-
स्यैव कालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भूतिः यः स्वावच्छिन्नाभावः तत्प्रतियोगि-
तावच्छेदकतया वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगिताया एव व्यापकतावच्छेदकतया
अतिव्याप्त्यापत्तेः . दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन तन्निष्ठत्वनिवेशे भावस्य तेन
सम्बन्धेन वृत्तेरप्रामाणिकृतया बद्धिमान् धूमादित्यादौ पर्वतत्वाद्यभावनिष्ठप्रति-
योगिताया अपि व्यापकतावच्छेदकतापत्त्या पर्वतत्वाद्यात्मकाभावस्यापि
लक्षणघटकत्वापातात् ; हेतुसामानाधिकरण्यघटकाभावीयवृत्तावपि तादृश-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे नानास्थाने तादृशसम्बन्धनिवेशेन प्रतियोगितान-
वच्छेदकत्वमित्यत्र च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वाभावीयप्रतियोगितावच्छेदक-
तावारणाय सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वनिवेशेन च गौरवात् अभावे
प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनमेवोचितम् . व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य
प्रतियोगिसमानाधिकरणस्यैव तमादाय दोषासम्भवात्, एतन्मते अवच्छेदक-
ताया सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वस्यानिवेशात् अभावीयवृत्तौ सम्ब-
न्धभेदानिवेशाच्च लाघवम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यं च न प्रतियोगिसमाना-
धिकरणभिन्नत्वम्, तथा सति तद्बद्धिसंयोगाद्यभावस्य प्रतियोगिसमानाधि-
करणतया अभावान्तरमादाय तद्बद्धिसंयोगादिनिष्ठप्रतियोगिताया अपि बद्धि-
त्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतापत्त्या तदभावमादायाव्याप्त्यापत्तेः ; किन्तु
प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वम्, तथा च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्यवन्निष्ठा-
भावेत्यभावान्तार्थनिष्कर्षः ।

¹ इदमुपलक्षणम् सहेतुभावे एव तादृश्यावदभावान्तर्गतस्य सत्तद्बद्धिसंयोगाद्यात्मका-
भावनस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणवच्छेदेन व्यापकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरण्या-
भावादसंभवः.—रा.

अत्र च व्यापकताघटकत्वेन आभिमतो य. सम्बन्ध तेन प्रति-
योग्यनधिकरणत्वं वाच्यम्; तेन कालपरिमाणादिसाध्यकस्थले सम्बन्ध-
सामान्येन प्रतियोग्यनधिकरणसाध्याधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षति । कालः
'सर्ववान् कालपरिमाणादित्यादौ साध्यतावच्छेदककालिकसंबन्धेन प्रति-
योग्यनधिकरणसाध्याधिकरणाप्रसिद्ध्या तादृशसंबन्धस्य व्यापकताघटकत्वा-
सम्भवेऽपि न क्षति ; तत्र समवायादिसंबन्धघटितव्यापकतावच्छेदकप्रति-
योगिताकं घटत्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात् ।
अथैवं दैशिकविशेषणतासंबन्धस्य कापि व्यापकताघटकत्वं न स्यात्,
सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिन तेन सम्ब-
न्धेन साध्यवति वृत्ते, तेन सम्बन्धेन स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्यवन्निष्ठा-
भावाप्रसिद्धे । न च तादृशसंबन्धस्य व्यापकताघटकत्वेऽपि क्षतिविरहः,
सामान्यादिमार्तृत्तिसाध्यकस्थलेऽपि विषयतासम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदक-
प्रतियोगिताकसाध्यवत्त्वादिप्रकारकप्रमाभावमादायैवोपपत्तिसम्भवात् इति वा-
च्यम्; तादृशसम्बन्धस्यातथात्वे तेन संबन्धेन कपिसंयोगाभावादिसाध्यक-
प्रमेयत्वादिहेतुकस्थले तन्निष्ठकपिसंयोगाद्यात्मकाभावीयप्रतियोगिताया व्या-
पकतावच्छेदकतानुपपत्त्या अग्रिमग्रन्थासङ्गतितादवस्थमिति चेन्न;—
लाघवानुरोधेन येन येन संबन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधि-
करणं साध्यवत् तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव तादृशसम्बन्धघटितव्या-
पकतावच्छेदकत्वमिति वक्तव्यम्; इत्थं च कपिसंयोगाभावादिसाध्यकस्थले

^१ अत्र कालिकसंबन्धेन घटादे साध्यत्वे तेन संबन्धेन साध्यवत् क्वचित्भूतलोदे.
तेन संबन्धेन तदसमानकालीनयत्किञ्चित्त्व्यक्त्यनधिकरणतया तद्व्यक्त्यभावस्य व्यापकता-
घटकत्वसम्भवात् सर्वसाध्यकानुधावनम्—रा.

^२ वाच्यत्वादिसाध्यकजातित्वज्ञेयत्वादिहेतावपि इत्यर्थ । अत्र मात्रपदं व्यर्थमिति
मन्तव्यम्—रा. कुष्णभट्टीये न्यायरत्ने च वैयर्थ्यपरिहार—स्व.

^३ तादृशाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः—रा

तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छिन्नप्रतियोगिता नोक्तयादृशपदेनोपादातु शक्यते, ता
दृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वस्य साध्यवत्यसम्भवात्, किन्तु
घटत्वाद्यभावनिष्ठप्रतियोगितैव, दैशिकविशेषणतया तदवच्छेदकावच्छिन्नान
धिकरणत्वस्य साध्यवति घटादौ सत्त्वात्० तदनवच्छेदकत्व च कपिसयोगा
भावादिनिष्ठप्रतियोगिताया इति कपिसयोगादे दैशिकविशेषणताघटितव्या
पकतावच्छेदकप्रतियोगिताऋत्वनिर्वाह समनियताभावैवयमते घटाद्यभावा
नामपि घटत्वादिना प्रमेयसामान्याभावाभिन्नतया प्रमेयमात्रप्रतियोगिकत्वेन
प्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्यवतोऽप्रसिद्धि, अतः प्रतियोगितावदनधिकरणत्व
विहाय प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणचनिवेश । न च घटाद्यभावाना
प्रमेयमात्रप्रतियोगिकत्वेऽपि तदीयघटादिमात्रवृत्तिप्रतियोगितावदनधिकरण
त्वमादाय व्यापकतालक्षणसामञ्जस्यमिति वाच्यम्, तादृशाभावानामभेदे घटो
नास्तीत्यादिप्रतीतीनामपि घटत्वादिविशेषितघटादिवृत्तित्वेन यावत्प्रमेयनिष्ठ
प्रतियोगितावगाहित्वसम्भवात् घटादिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताया अप्रामाणिक
त्वात् समनियताभावानामभेदानभ्युपगन्तृमतेऽपि साध्याभावादिप्रतियोगितया
साध्यवद्वृत्तिपदार्थाभावस्य प्रतियोगितामादाय तादृशप्रतियोगिताना व्यापक
तानवच्छेदकत्वापत्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वनिवे
शनमावश्यकम् । अथ द्रव्यत्वाद्यभावीयद्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानामपि सयो
गादिव्यधिकरणसंबन्धघटितव्यापकतावच्छेदकतापत्ति, सयोगादिना तादृश
प्रतियोगितात्मकप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टाधिकरणाप्रसिद्ध्या यादृशप्रति
योगितेत्यत्र तादृशप्रतियोगितावच्छिन्नाया प्रतियोगिताया उपादातुम
शक्यतया प्रतियोगित्वान्तरमुपादाय तत्रानवच्छेदकत्वान्तसत्त्वात्, तथा च

‘यदि च घटत्वेन प्रमेयाभावस्य घटमात्रवृत्तिप्रतियोगिकत्वमुक्त्वा स्वीक्रियत इति
नाप्रसिद्धिरिति विभाव्यते तदा समन्वितभावात्प्रमेयत्वस्य दृश्यमात्रद्वारेऽत्र बोध्य —
रा, अनधिकरणसाध्यवत इति प्रतीक न्यायत्वे

यावद्व्यापकताघटकसंबन्धान्तर्गतसंयोगादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यासम्भवादसम्भवः । न च संयोगादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य
स्वसमनियतघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्व्याद्यभावाभिन्नतया संयोगादिना
वह्व्यादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्वान्नासम्भवः इति वाच्यम् ; एवमपि
सत्तावान् जातेरित्यादौ हेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशाभावानां संयोगेन प्रति-
योगिसामानाधिकरण्यासम्भवेनाव्यासेर्दुर्वारत्वात् ; मैधम्—व्यापकताघटक
त्वेन अभिमतो यः सम्बन्धः तेन सम्बन्धेन वृत्तिमन्निष्ठत्वेन प्रतियोगिताया
विशेषणीयत्वात् द्रव्यत्वादेः संयोगादिना अवृत्तितया उक्तदोषानवकाशः
इत्याहुः ।

वस्तुतस्तु—लघुरूपसमनियतगुरुधर्मस्य अनवच्छेदकत्वे घटाद्यभाव-
प्रतियोगिताया अपि वह्व्यादिव्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिः, तादृशप्रतियोगि-
ताविशिष्टघटाद्यभावीयप्रतियोगितायां लाघवेन घटत्वादेरेवावच्छेदकतया
घटाद्यभावीयप्रतियोगितानां तदनवच्छेदकत्वात् । न च प्रतियोगितायास्तद-
भावीयप्रतियोगितात्वेन अवच्छेदकतायां गौरवेऽपि स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वे
अविशेषः, प्रतियोगितायाः स्वरूपतो भानाभावेन तेन रूपेणावच्छेदकताया
अपि असम्भवादिति पारिभाषिकमवच्छेदकत्वं व्यापकतावच्छेदकताशरीरे
निवेशनीयम्, तथा च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्म-
स्तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं फलतः साध्यवद्यत्किञ्चि-
द्व्यक्त्यसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकं यद्यत्त्वं तत्तदन्यत्वमेव व्यापकतावच्छेद-
कत्वं, तथा च कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्या-
पकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वमनैयासेनैव निर्वहति, यतः कपिसंयोगाद्य-

^१ प्रतियोगितावच्छेदसंबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्योक्तावपि दोषलाभार्थ-
मिदम्—कृ.

^२ प्रतियोगिवैयधिकरणाद्यनिवेशेनैव—कृ.

भावनिष्ठप्रतियोगिताविशिष्टस्य सर्वत्रैव साध्यवन्ति वृत्तेः तस्याः स्वपदेन उपादातुमशक्यत्वात् तादृशं स्वं धर्मान्तरमेव, तदन्यत्वं च तादृशप्रतियोगितायामक्षतमिति । असम्बद्धत्वशरीरं च व्यापकताघटकत्वेन अभिमतो यः सम्बन्धः स एव निवेशनीयः, द्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वं च संयोगादिसम्बन्धेन साध्यवद्सम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकमेव, अतो न संयोगघटितव्यापकत्वावच्छेदकत्वं तस्येति नोक्तदोषावकाश इति दिक् ।

येन सम्बन्धेन हेतुरिति । व्याप्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतो यः सम्बन्धः इत्यर्थः । बोध्यमित्यस्य “ हेतुसामानाधिकरण्यघटक ” मित्यादिः, तेन— तादृशसम्बन्धविवक्षणेन । आत्मत्वे साध्य इति । अथमात्मा ज्ञानादित्यादावित्यर्थः । साध्याभावस्य—साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य । अतथात्वेऽपि—स्वविशिष्टस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणस्य अप्रसिद्ध्या ^१विवक्षणीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि । न क्षतिः—नाव्याप्तिः । वह्निमान् घूमादित्यादौ धूमावयवादिवृत्तेर्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नाद्यभावस्य स्वविशिष्टं यद्धेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं तदवच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं सम्भवत्येव, तथाविधहेत्वधिकरणपर्वतादेः जन्यमात्रस्य कालोपाधितया कालिकसम्बन्धेन तादृशाभावविशिष्टत्वात् तदन्तर्भावेन तेन सम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वाच्च, अभाववैशिष्ट्यादौ सम्बन्धविशेषानिवेशादित्यभिप्रायेण नित्यमात्रवृत्तिहेतुकस्थलानुधावनम् ।

अथ वह्निव्यापकस्य चरमक्रियाभावस्य योऽभावः चरमक्रियात्मकः तस्य कालिकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे महाकाले वर्तमानस्य न विवक्षणीय-

^१ “ घटकत्वेन ”—अ.

^२ विवक्षणीयस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि—अ.

प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भव तद्विशिष्टस्य हेतुतावच्छेदकसयोगेन धूमाधिकरणस्याप्रसिद्धे, धूमाधिकरणपर्वतादे तदसमानकालीनतया तत्र कालिकसम्बन्धेनापि तद्विशिष्टासम्भवादिति आत्मत्वसाध्यकपर्यन्तानुधावनमफलम् । न च वृत्त्यनियामकसयोगेन धूमसम्बन्धिपरमाणावेव चरमक्रियावैशिष्ट्यस्य प्रसिद्ध्या तत्र चरमक्रियाभावरूपप्रतियोगिनोऽपि सत्त्वात् समवत्यव विवक्षणीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यम्, तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नहेतुकस्थलानुरोधेन हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र हेतुसम्बन्धित्वमात्रस्यैव विवक्षितत्वादिति वाच्यम्, यादृशपरमाणौ कदापि धूमसयोगो नासीत् तदीयचरमक्रियात्मका भाववैशिष्ट्यस्य हेतुसम्बन्धिन्यसत्त्वेन तमादायैवाव्याप्तिसम्भवादिति चेन्न, महाकालस्यैव वृत्त्यनियामकसयोगसम्बन्धेन हेतुसम्बन्धितया तत्र कालिकसम्बन्धेन चरमक्रियात्मकाभाववैशिष्ट्यस्य दैशिकविशेषणतया तदभावस्यापि सत्त्वेन विवक्षणीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवात्, वृत्त्यनियामकसयोगस्यापि सयोगत्वेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । न च तथापि वृत्तिनियामकसयोगेन धूमहेतुकस्थले अव्याप्तिरस्त्येवेति वाच्यम्, नेन रूपेण सम्बन्धतायामानाभावात्, कालस्यावृत्तितया कालधूमसयोगस्य कालनिष्ठधमायेयत्वा नियामकत्वेऽपि धूमस्य तेन सम्बन्धेन कालवृत्तित्वमस्त्येवेत्यस्यापि सुवचत्वाच्च, वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्याभावमादाय नाव्याप्तिसम्भव, किन्तु चरमक्रियाद्यात्मकमभावमादायैवेत्यव्याप्ते स्फुटतरप्रतिपत्त्यर्थं आत्मत्वादिसाध्यकस्थलानुधावनस्य सार्थकत्वाच्चेति ।

ननु ज्ञानवानात्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणानासाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकयावदभावानामेव स्वविशिष्टहेत्वधिकरणमहाकाले कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यव्याप्ति, न च तादात्म्येन ज्ञानव्यापकस्यात्मनोऽभाव एव न काले

प्रतियोगिसामानाधिकरणः, आत्मनोऽवृत्तितया काले कालिकसम्बन्धेनावृत्तेरिति वाच्यम्, आत्मनः कालावृत्तित्वे कालवृत्तित्वघटितकारणत्वाद्यनुपपत्त्या तदुपगमस्यावश्यकत्वात् । 'नित्यद्रव्याणां कालावृत्तित्वेऽपि "महाकालभित्तो द्रव्यत्वात्" "ईश्वरज्ञानभित्तं गुणत्वात्" इत्यादावतिव्याप्तिः, वृत्तिमतामेव' महाकालभेदेश्वरज्ञानभेदव्यापकतया तदभावानां यावतामेव महाकालेश्वरज्ञानादौ कालिकविशेषणताविषयितासम्बन्धघटितप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यत आह—एवं दलान्तरेऽपीति ।

दलान्तरे—प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकप्रतियोगिमत्तादले । सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषः—कालिकादिसम्बन्धमादायातिव्याप्तिरूपः । सम्बन्धैक्यविवक्षया—व्यापकताघटकसम्बन्धप्रतियोगिमत्ताघटकसम्बन्धयोरैक्यविवक्षया । तथा च "ज्ञानवानात्ममहाकालन्यतरत्वात्" "महाकालभित्तो द्रव्यत्वात्" इत्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकताघटकसमवायदैशिकविशेषणतादिसम्बन्धेन ज्ञानाभावमहाकालभेदाभावादिप्रतियोगिनां कालादाववृत्तेर्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

अत्र च येन सम्बन्धेन स्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता, तेन तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमभावस्य विवक्षणीयम्, अन्यथा "इदं नित्यज्ञानम्—नित्यत्वे सति सविषयकत्वा" इत्यादौ हेतुसमानाधिकरणनित्यज्ञानत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिनः साध्यं प्रति विषयितासम्बन्धेनापि व्यापकतया तेन सम्बन्धेन हेत्वधिकरणेश्वरेच्छाकृत्योः प्रतियोगिसामानाधिकरण्येनातिव्याप्तिः, येन येनेत्युक्तौ च तथाविधसमवायादिसम्बन्धेन अतथाल्नातिव्याप्तिः । अत्र च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-

^१ पूर्वज्ञानवच्छिन्नाभावाप्रतियोगित्वस्य कारणताघटकरत्वे त्वाह—“नित्येति”—रा.

^२ अस्तीनां व्यापकत्वासंभव वक्ष्येमेवकारः न तु यावतां वृत्तिमता व्यापकत्वं वक्ष्यम्—रु.

व्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकताघटकसम्बन्धत्वेन तादृश-
सम्बन्धस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यशरीरे न स्वातन्त्र्येण निवेश, तथा
सति अभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्व-
विशेषणवैयर्थ्यात् ; न हि तादृशविशेषणानुपादाने गोत्वाद्यभावमादाय अस-
म्भवः सम्भवति, गोत्वाद्यभावानामपि हेत्वधिकरणे पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वा-
भावरूपप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकद्वैशिकविशेषणतासम्बन्धेन प्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यसत्त्वात्, धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाद्यभावस्य अयोगोलके पूर्व-
क्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि यावद्धचा-
पकताघटकसम्बन्धान्तर्गतसंयोगादिना प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात्,
घटत्वाभाववान् मेयत्वादित्यादौ घटत्वाद्यात्मकाभावस्य तादृशप्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्येऽपि विशेष्यतासम्बन्धघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिता-
कस्य घटावृत्तेर्घटत्वाभावादिप्रमायास्तादृशसम्बन्धेन अभावस्य यावद्धचापकता-
घटकसम्बन्धान्तर्गततादृशसम्बन्धेन घटे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादति-
व्यासन्नवकाशात्, अपि तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपित
यद्यत्सम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका ये ये अभावा तेन तेन
सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरणा इत्येवं क्रमेणैव निवेशात् व्यापकताया-
एकदैव लक्षणे प्रवेश इति ।

यत्तु—साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवे-
शात् न ज्ञानवानात्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादौ अतिव्याप्ति इत्यञ्च व्यापक-
तापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटिता ग्राह्या, अत एव वह्निमान् धूमादि-
त्यादौ घटत्वादिना घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादिना वा द्रव्यत्वादेरभावस्य

¹ विशेष्यतासम्बन्धेनेत्यर्थ —स्व

² हेतुसामानाधिकरण्यसंपत्तये—स्व,

समवायादिसम्बन्धघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिरिति ;

तत्र, तथा सति कालिकविशेषणतया महाकालान्यत्वविशिष्टघटादौ साध्ये कालत्वादिहेतावतिव्याप्यापत्ते, तत्र महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावमहाकालान्यत्वाभावादीना कालिकसम्बन्धेन महाकाले घटादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वात् । यदि च महाकालान्यत्वविशिष्टोऽपि घटो महाकाले वर्तते. अन्यथा सिद्धान्तलक्षणे महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रसिद्धतया उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिर्वचनायासस्य निष्प्रयोजनकतापत्तेरिति दर्शितविशिष्टसाध्यकस्थले कालत्वादि सद्भेदतुरेवेति मन्यते ? तदापि घटत्वाभाववान् मेयत्वादित्यादौ घटत्वात्मात्मकाभावस्य साध्यतावच्छेदकद्वैशिकविशेषणनासम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादितिव्याप्तिरेतन्मते दुर्वारैव ; न च तेन सम्बन्धेन भावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य विवक्षणीयतया नायं दोष इति वाच्यम्, तथा सति अभावसाध्यकसद्भेदौ निरुक्त्यावदभावान्तर्गतभावरूपसाध्याभावस्य 'भाव रूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यासम्भवादव्याप्ते, अभावपदस्य भावभिन्नाभावपरत्वे कपिसंयोगाभावसाध्यकस्थले कपिसंयोगात्मकाभावमादायाग्रे स्वविशिष्टपदव्यावृत्तिकथनस्य असाङ्गत्यापत्ते ; एवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वादिनिवेशे " सर्वते " त्यादिना धूमवान् बहैरित्यादौ वाच्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिप्रदर्शनस्य असाङ्गत्यापत्तेश्चेति ।

यत्तु—विशेषणताविशेषेण व्यापकता, तेनैव सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं, सर्वत्र साध्यवत्त्वप्रकारकप्रभाविपयत्वाद्यभावमादायैव लक्ष-

णसङ्गमनमतिव्याप्तिवारणञ्चेति, 'तदपि उक्तातिव्याप्ते' आत्मत्वादिसाध्यकस्थले साध्याभावमादाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धव्यावृत्तिप्रदर्शनविरोधाच्चानुपादेयमेव ।

केचित्तु—प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशान्न प्रागुक्तातिव्याप्ति, इत्थं च व्यापकतापि तेनैव सम्बन्धेन वाच्या, अतो वहिमान् धूमादित्यादौ सयोगादिघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्याद्यभावस्य हेत्वधिकरणे समवायादिना प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षति, तादृशाभावाना साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकस्वप्रतियोगिताकत्वाभावेन निरुक्त्यावदभावानन्त पातित्वात् । न चैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे मानाभावेन तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, सयोगेन घटत्वेन पटो नास्तीत्यनुभवबलात् तादृशाभावप्रतियोगितायामपि सम्बन्धस्यावच्छेदकत्वात्, अनुभवानादरे^३ समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामपि सम्बन्धस्य अवच्छेदकत्वासिद्धे । अथ बाधबुद्धिप्रतिबन्धकताया सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरोधेन^४ समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमावश्यकम्, अन्यथा एकैकविधघटाद्यभावज्ञानस्य सयोगसमवायादिरूपनिखिलससर्गावगाहिज्ञानप्रतिबन्धकत्वप्रसगात् । न च सयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटादिप्रकारकबुद्धिं प्रति वस्तुगत्या सयोगादिसम्बन्धेन घटादिमत्ताविरोधी

^१ अनादेयमेवेत्यनेनान्वय —स्व

^२ आत्मत्वसाध्येकेति प्रतीक न्यायरत्ने—स्व

^३ “ अनुभवानादरे च ”—अ

^४ अनुरोधादिति प्रतीक न्यायरत्ने—स्व

योऽभावः तज्ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, वास्तवतादृशाभावज्ञानत्वादिना प्रतिबन्धकत्वे घटाभावत्वादिना पदार्थान्तरावगाहिज्ञानस्य घटादिगताज्ञानाविरोधित्वप्रसङ्गात्; तस्मात्तत्संसर्गकविशिष्टबुद्धौ तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावगाहिज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायां सम्बन्धस्यावच्छेदकतासिद्धिरिति चेत्? तर्हि घटत्वादिविशिष्टपटाद्यवगाहिज्ञानघटत्वावच्छिन्नपटाद्यभावज्ञानयोरपि प्रतिबद्धचप्रतिबन्धकभावसत्त्वात्, तादृशप्रतिबद्धचप्रतिबन्धकभावस्य सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरोधेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि सम्बन्धावच्छिन्नत्वावश्यकत्वात् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावज्ञानस्य अप्रतिबन्धकत्वे बाधग्रन्थे 'लाघवोपनीतकाञ्चनमयत्वादिना बहुचाद्यैनुमितिविरोधितया काञ्चनमयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवद्बुद्ध्याद्यभावस्य हेत्वाभासत्वोक्तेरसाङ्गत्यापत्तेरित्यलमप्रस्तुतविचारेणेति वदन्ति ;

तदपि न साधीयः ;—निखिलाभावस्य किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकीभूतदैशिकविशेषणतासम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेन व्यभिचारिणि अतिव्याप्तेः । यावत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशे च निखिलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानामैक्यमते निखिलसम्बन्धानामेवैकैकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया क्वचिदपि हेत्वधिकरणे संयोगविषयित्वादिरूपसकलसम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽवृत्तेरसम्भवापत्तेः, प्रकारान्तरानुसरणे च गौरवादिति ।

१ " भ्रम "—अ.

२ लाघवपदं संपातायातमिति—कृ.

३ बहुपनुमितीति न्यायरत्नम् .

अथ यावत्त्वमनुपादाय साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकस्य (१) तदुपादाय साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकस्य वाऽर्भावस्य निवेशे) उभयत्वावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरुक्ता, न तु रूपसामान्याभावादिसाध्यके, प्राचीनमते विरुद्धे पृथिवीत्वादिहेतावित्यत्र किं बीजम्? तथा सति तत्रापि रूपसामान्याभावाभावस्य रूपाद्यात्मकाभावस्य स्वध्वंसप्रागभावादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेन अतिव्याप्तिसम्भवादित्याशङ्कापरिहाराय तस्य 'स्वमते लक्ष्यत्वमेवोपपादयति—रूपादीति । यथोक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिशङ्कया तु नैतद्ग्रन्थावतारः, तत्र पृथिव्यन्यत्वाद्यभावस्यापि यावदन्तर्गततया तस्य पृथिव्यां पृथिवीभेदरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यासम्भवेनातिव्याप्त्यनवकाशात् ।

यत्तु—उत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य पृथिव्यामपि सत्त्वेन न पृथिव्यन्यत्वाभावस्य रूपसामान्याभावव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतेत्यभिसन्धिपूर्विकां प्राचीनप्रवादमात्रेणासद्भेदतुत्वाभिमानिनां तर्हस्थानां यथोक्तलक्षणे अतिव्याप्तिशङ्कां निराकरोति—रूपादीति । सद्भेदतुरेवेति । यादृशरीत्या पृथिव्यन्यत्वाभावस्य लक्षणार्घटकत्वोपपत्तिः तादृशरीत्या १ साध्यवति हेतुसत्ताया अप्यावश्यकतया सद्भेदतुरेवेत्यर्थ इति व्याख्यातम्; तदनुपादेयमेव, तादृशाशङ्कितुः पृथिव्यां रूपसामान्याभावसत्त्वे अविप्रतिपत्तावे-

१ एतच्चिह्नान्तर्गतपाठः प्रामादिकः—र.

२ "साध्याभावस्य"—अ.

३ रूपात्मकाभावस्येति प्रतीकम्—र.

४ अभावरूपेति प्रतीकम्—र.

५ "स्वमतामिप्रायेण लक्ष्यत्वमाह रूपादीति"—अ.

६ वादिप्रतिवादिभावानापन्नानामित्यर्थः—स्व.

७ न लक्षणघटकत्वोपपत्तिः—अ.

८ "हेतुमति साध्यवत्तायाः"—अ.

वातिव्याप्तिशङ्कासम्भवेनाग्रे पृथिव्या रूपसामान्याभावव्यवस्थापनोपयि-
काङ्क्षानुत्पत्त्या तदसाङ्गत्यापत्तेः ।

प्रलये—महाप्रलये । परमाणूना नित्यतया तत्रोत्पत्तिकालावच्छेदेन
रूपसामान्याभावासम्भव इति भाव । यद्यपि पाकाद्रूपनाशोत्पत्तिकाले पूर्व-
रूपात्मकप्रतिबन्धकसत्त्वेन रूपान्तरानुत्पादेन हृदानीमपि परमाणौ रूप-
सामान्याभावसम्भव तथापि अविनश्यदवस्थस्य रूपस्य ^१रूपप्रतिबन्धकत्वे
पूर्वरूपनाशोत्पत्तिक्षण एव पाकजरूपोत्पत्तिसम्भव इत्यभिप्रायेण प्रलयपर्य-
न्तानुधावनम् । उत्पत्तिकाल इति । अवयविद्रव्यस्य जन्यतया प्रलये
असत्त्वात् तदवच्छेदेन तत्राभावासम्भव इति भाव । तत्सत्त्वात्—रूपादि-
सामान्याभावसत्त्वात् ।

ननु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य अत्यन्ताभावात्मक-
तया रूपप्रागभाववत्युत्पत्तिकालावच्छिन्नावयविनि रूपध्वंसवति प्रलया-
वच्छिन्नपरमाणौ कथं रूपसामान्याभावसम्भवः ? ध्वंसप्रागभावयो अत्यन्ता-
भावविरोधित्वादित्याशङ्क्य निरस्यति—न चेति । प्रतियोगिवदिति । यथा
प्रतियोगिन एककालावच्छिन्नैकदेशावृत्तित्वरूपस्वात्यन्ताभावविरोधिता तथा
स्वध्वंसप्रागभावयोरपि स्वात्यन्ताभावविरोधिनेति नेत्यर्थः । मानाभावादिति ।
ननु रूपध्वंसप्रागभावावच्छिन्नाधिकरणे तदत्यन्ताभावस्य वृत्तौ प्रमाणाभाव,
घटाद्युत्पत्तिक्षणे तद्वितीयक्षणे च तत्प्रत्यक्षासम्भवेन तद्वृत्तित्वेन रूपात्यन्ता-

^१ “ प्रतिबन्धकत्वेन ”—अ

^२ तदभाव—अ

^३ “ आगच्छा निरस्यति ”—अ

^४ कालपद क्षणपरम् । तेन दिवसात्मकस्थूलकालावच्छिन्नप्रागभावे सयोगतदभावा-
वच्छेदकत्वेऽपि न क्षति । देशपदम् अवच्छेदकदेशान्तरानवच्छिन्नदेशपरम्, अतो विभिन्न
भागवच्छिन्नस्थूलत्रयवस्य प्रतियोगितदभावोभयावच्छेदकत्वेऽपि न क्षति.—स्व.

भावप्रत्यक्षस्य सुतरामसम्भवात्, द्वितीयादिक्षणावच्छेदेन रूपस्यैव तत्रोत्पत्त्या तदभावीयविशेषणताया असत्त्वेन तृतीयक्षणाद्राद्यपि तादृशप्रत्यक्षासम्भवात् अनुभवे विप्रतिपन्नस्य प्रत्यक्षप्रमाणमुद्भाव्य निरसितुमशक्यत्वाच्च । अनुमानञ्चाप्रयोजकमिति ध्वसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वम् अर्थाद्रायातमित्यत आह—अत एवेति । ध्वसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वाभावादेव । अन्तरा श्यामे—पूर्वापरदशाया रक्ते मध्यदशाया श्याम इत्यर्थ । रक्त रूपं नास्तीति प्रत्यय इति । ध्वसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे तत्र पूर्वरक्तध्वसभाविरेक्तप्रागभावयो सत्त्वेन अत्यन्ताभावावगाहिन्या प्रमात्मक तादृशप्रतीने अनुपपत्तिरिति भाव । एषः—रक्त रूपं नास्तीति प्रत्यय । ध्वसादीत्यादिना प्रागभावपरिग्रह । पूर्वापरेति । यत्र घटादौ पाकादेक रक्तरूपनाशानन्तर रूपान्तरमुत्पन्न तन्नाशानन्तर च रक्तान्तर तत तन्नाशान्तरोत्पन्नरूपान्तरनाशानन्तर रक्तान्तरम् उत्पद्यते तत्र मध्यरक्तदशाया रक्त रूपं नास्तीति प्रतीत्यापत्तेरित्यर्थ, तत्रापि रक्तरूपध्वसप्रागभावयो सत्त्वादिति भाव । एतेन भवन्मते रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभाववत् तादृशध्वसप्रागभावावेव तादृशप्रतीतिविषयौ, अन्तरा रक्तसमान कालीनौ पूर्वापररक्तध्वसप्रागभावौ च न तथाविधौ इति नातिप्रसङ्ग इति निरस्तम् । तादृशध्वसप्रागभावयोरेव रूपान्तरदशाया तादृशप्रतीतिनियामक तथा तयोरपि तथात्वस्वीकारस्य आवश्यकत्वात्, तत्र मध्यरक्तध्वसप्रागभावयो तथात्वस्वीकारे तु पूर्वापररक्तदशाया तादृशप्रत्ययापत्तेः ।

अथ रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन ध्वसादिरेव तादृशप्रतीति विषय, इत्थं च रक्तरूपदशाया लौकिकप्रत्यक्षात्मक तादृशप्रत्यय आपा

¹ अविरोधित्वादेव—अ

² रक्तरूप—अ

³ परास्तम्—अ

यते ? अनुगित्यात्मको वा, आद्ये रक्तरूपलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या रक्तत्वा-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तदभावप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्पत्तिः, अन्य-
 था भवन्मतेऽपि रूपान्तरकालावच्छेदेन तद्वृत्तिरक्तत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्यैव
 तदानीं धर्म्यन्तरघटितसन्निकर्षात् तद्वृत्तितया प्रत्यक्षापत्तेः, विशेष्यघटित-
 सन्निकर्षत्वेन सन्निकर्षस्याहेतुत्वात् । रक्तरूपग्रहप्रतिबन्धकद्रोषादिसत्ये च
 तादृशप्रत्यक्षस्येष्टत्वात् । नान्यः; तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यवत्ताज्ञानादिसत्ये
 आनुमानिकतथाविधप्रत्ययस्येष्टत्वात् । न च तादृशप्रत्ययस्य प्रमात्वापत्तिः,
 भवन्मतेऽपि तथाविधात्यन्ताभावस्य तत्र सत्त्वात् तादृशप्रत्ययस्य प्रमात्वेनेष्टा-
 पत्तेः, यदा च तत्र रक्तरूपं तत्कालावगाहिनः इदानीमत्र रक्तरूपं नास्तीति
 प्रत्ययस्य प्रमात्वं पुनः अशक्यापादनम्, तादृशप्रत्ययेन रक्तत्वावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताकत्वे तत्कालावच्छिन्नत्वावगाहनात्, यदा च न तत्र रक्तरूपं
 तत्कालावच्छेदेनैव च ध्वंसप्रागभावयोः रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वी-
 कारेण तादृशविषयबाधात् । तद्धर्मोपलक्षिताभावांशे तत्कालावच्छिन्नत्वाव-
 गाहिप्रत्ययस्य प्रमात्वं पुनः इष्टमेव । न च तद्धर्मिनिष्ठध्वंसादौ तत्कालावच्छे-
 देन रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं कल्प्यते; किं वा तत्कालावच्छेदेन तत्र
 धर्मिण्येव रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावः कल्प्यते इत्यत्र विनि-
 गमनाविरहात् ध्वंसाद्यधिकरणे अत्यन्ताभावसिद्धेः निष्प्रत्यूहतेवेति वाच्यम्,
 ध्वंसप्रागभावाधिकरणे अत्यन्ताभावाकल्पने ध्वंसादेः अतिरिक्तात्यन्ताभावा-
 कल्पनेन लाघवात् रक्तरूपात्यन्ताभावस्यैतन्मते रक्तरूपध्वंसात्यन्ताभाव-
 समनियततया तस्यैव ध्वंसात्यन्ताभावत्वात् ;

मैवम्; तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य अव्याप्यवृत्तित्वोपगमे
 विशेषाभावानामेव अधिकरणविशेषावच्छेदेन सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति-

¹ सिद्धिः निष्प्रत्यूहतेवेति—अ.

योगिताकत्वसम्भवात् अतिरिक्तसामान्याभावासिद्धिप्रसङ्गः, एवमेकस्यैवाभाव-
स्य अधिकरणविशेषकालविशेषवृत्तित्वावच्छेदेन घटत्वपटत्वादिरूपनिखिल-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्भवेन अभावभेदविलोपप्रसङ्गः, एवं रक्तानधि-
करणकालावच्छेदेन रक्तध्वंसादेः रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपगमे तत्सं-
मानाधिकरणतत्समनियतध्वंसान्तरस्य तत्समानाधिकरणैकत्वादेरेव वा तादृश-
कालावच्छेदेन तत्कल्पनमादाय विनिगमनाविरहप्रसङ्गश्चेति ध्वंसप्रागभावाधि-
करणे अत्यन्ताभावकल्पनमेव न्याय्यम् ।

अथ एतादृशयुक्त्या रक्तध्वंसादिमति तदत्यन्ताभावसिद्ध्यावपि
रूपध्वंसादिमत्यां पृथिव्यां रूपत्वावच्छिन्नाभावः निर्युक्तिक एवेति चेन्न,
रूपोत्पत्तेर्द्वितीयक्षणे पुनः तदधिकरणे सामान्यसामग्रीबलात् रूपान्तरोत्पत्ति-
वारणाय रूपं प्रति रूपत्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वं कल्पनीयम्, एवं च
उत्पत्तिकाले पाकात् रूपनाशोत्पत्तिक्षणे च रूपत्वावच्छिन्नाभावास्वीकारे
तदुत्तरं रूपानुत्पादप्रसङ्गः, रूपोत्पादानन्तरं रूपसामान्यस्य पुनरुत्पादश्च
प्रागभावहेतुतया दुर्वारः ; रूपवत्यपि पाकजभावरूपप्रागभावसत्त्वात् । न चैव-
मपि पृथिव्यां रूपात्यन्ताभावो निर्युक्तिकः, यत्कालावच्छेदेन तत्र रूपात्य-
न्ताभावो भवता स्वीक्रियते तत्कालावच्छेदेन रूपप्रागभावे रूपत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वस्वीकारेणैव उपपत्तेरिति वाच्यम् ; दत्तोत्तरत्वात् ।

इदं त्ववधेयम् ; उक्तयुक्त्या उत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ रूपत्वा-
वच्छिन्नाभावसिद्ध्यावपि प्रलयकालावच्छेदेन परमाणौ तत्सत्त्वे मानाभावः,
एवं रूपं प्रति रूपत्वावच्छिन्नाभावहेतुत्वमेव न कल्प्यते, स्पशोत्पत्त्यनुरोधेन
अवश्यकल्पनीयस्पर्शासामान्याभावस्य तद्भेदुत्तयैव रूपवति रूपान्तरापत्तेः

^१ समानाधिकरलोति ध्ययमिति आशङ्क्य परीहारः वर्णितः—र.

^२ पत्तिद्वितीयक्षणे—अ.

शक्यवारणात् । वायौ स्पर्शोत्पत्त्यनन्तरं स्पर्शोत्पत्तिवारणाय स्पर्शं प्रति
रूपाभावहेतुताया वस्तुमशक्यत्वात्, स्पर्शाभावहेतुताया आवश्यकत्वात् ।
न च रूपं प्रति स्पर्शाभावहेतुत्वे यत्र पाकात् रूपसत्त्वे स्पर्शनाशं तत्र
स्पर्शान्तरोत्पत्तिकाले रूपान्तरोत्पादप्रसङ्ग इति वाच्यम्, एकजातीयस्यैव
अमिसयोगस्य रूपरसगन्धस्पर्शनाशकतया स्पर्शनाशकाले रूपनाशस्य आवश्य-
कत्वादिति । एव ध्वसप्रागभावाधिकरणं सामयिकात्यन्ताभावानभ्युपगन्तृमते
तादृशात्यन्ताभावो न तदधिकरणे^१ कल्प्यते, अनन्ताधिकरणेषु तादृशा
भावकल्पनामपेक्ष्य लाघवात् एकैकेषु^२ तद्वर्मावच्छिन्नवद्भेदेषु^३ तद्वर्मा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनेनैवोपपत्तेरिति ध्येयम् ।

तत्सामानाधिकरण्यम्—प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् । स्वविशिष्टे
ति । स्वम्—यत्राभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं ब्राह्मं स एव ।

हेत्वधिकरणावच्छेदेनेति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्हेतुतावच्छेद-
कावच्छिन्नाधिकरणं तर्लभान्यान्तर्भावेनेत्यर्थः । तेन बहुधाद्यभावस्य धूमाव-
यवाद्यवच्छेदेन द्रव्यविशिष्टसत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावस्य गुणाद्यवच्छेदेन
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिः । पर्वतादेः कालोपाधित्वानभ्युपगमे
धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य क्वचिदपि प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
म्योपपादयितुमशक्यतया धूमवान् बहुहेरित्यादौ अतिव्याप्त्यप्रसङ्गे दर्शित-
विवक्षायाः स्थलान्तरे प्रयोजनमाह—तेन गोत्वेति । तद्वति—भावादिति ।

^१ “ तदधिकरणेषु ” अ, “ तत्तद्रागभावविकोषध्वसविशेषाधिकरणेषु ”—रा

^२ “ तत्तद्रूपप्रागभावादिमद्भेदेषु ” रा

^३ “ तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यसामयिकाल्यन्ताभाववत्त्वम् ”—रा

^४ हेत्वधिकरणसामान्येति प्रतीकम्—र, तत्सामान्येति—क

^५ विषयत्वाभावस्येति प्रतीकम्—आदिपक्षटिन्पाटानुसारेणार्थवर्णनं च—र

^६ विशेषरूपेण ससर्गत्वोपगमात् वात्स्यायि धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यविरहादिति भावः—रा

कालिकसम्बन्धेन गोत्वादिना गवादौ साध्ये प्रलयान्तर्भावेन व्यभिचारिणि गोत्वादिहेतौ लक्षणघटकाना गोत्वाद्यवच्छिन्नाभावाना गवादिमति एतत्काले गवाद्यनधिकरणदेशावच्छेदेन महाकाले च प्रलयावच्छेदेन वर्तमानतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमक्षतमेव । एवं दैशिकविशेषणताविशेषेण गवादिव्यापक-प्रलयान्यत्वादेरभावोऽपि तेन सम्बन्धेन प्रलयान्यत्वादिमति महाकाले कालिक-सम्बन्धेन वर्तमानतया प्रतियोगिसामानाधिकरण एव, प्रतियोगिसामानाधि-करण्यघटकीभूताभाववृत्तौ सम्बन्धविशेषानिवेशात् इति अतिव्याप्तिस्स्यात्, निरुक्तविवक्षणे च स्वविशिष्ट्यावद्धेत्वधिकरणान्तर्गतप्रलयान्तर्भावेन तादृशा भावानां न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं, प्रलये तत्प्रतियोगिनो अवृत्तेरिति समुदायार्थ । गवादिव्यापकस्य चरमध्वंसादेरभावस्य योऽभावश्चरमध्वंसादि तस्य गवादिमति खण्डकाले न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम्, तत्र तस्या-वृत्तेरित्यतो महाकाले चेत्युक्तम् । महाकाले च कालिकसम्बन्धेन वृत्ते तथा-त्वमक्षतमेव ।

गोसाध्यकस्थले साध्यव्यापकतावच्छेदकजन्यद्रव्यत्वप्रलयावृत्तित्वाद्य वच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिवारणं न सम्भवतीति स्फुटीकरणाय तत्तद्रूपा-वच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽपि अतिव्याप्तिमाह—यदा कालत्वमित्यादिना । अथ एतादृशविवक्षापेक्षया लाघवात् प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकाभावीवृत्तौ दैशिकविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नत्वमेव निवेश्यताम्, तथा सति दैशिक-विशेषणताविशेषसम्बन्धेन प्रलयान्यत्वादेरभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-विरहेणातिव्याप्युद्धारस्य शक्यत्वात् । न चैव बहिमान् धूमादित्यादौ कालिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्ते द्रव्यत्वत्वादिना द्रव्य-त्वादेरभावस्य दैशिकविशेषणतया द्रव्यवृत्तित्वाभावादव्याप्तिरिति वाच्यम्,

^१ महाकाले चेत्युक्तमिति प्रतीकम्—२.

हेतुसामानाधिकरण्यशरीरिऽपि अभावीयवृत्तौ दैशिकविशेषणताविशेषसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वात् तावतापि लाघवानपायात् । न च दैशिक-
विशेषणताविशेषेण प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविवक्षणेऽपि उक्तस्थलेष्वति-
व्याप्तिः तदवस्थैव, प्रलयान्यत्वाभावस्य प्रलयमात्रवृत्तेरभावमात्राधिकरणकतया
प्रलयात्मकाधिकरणस्वरूपत्वात् तस्य च प्रलयान्यत्वरूपप्रतियोग्यधिकरण-
परमाण्वादौ दैशिकविशेषणतया वृत्तेरिति वाच्यम्, एवमपि प्रलयान्यकाल-
त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेरभावस्य प्रलयातिरिक्तगगनादावपि वर्तमानस्य
प्रलयानात्मकतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य दुरूपपादतया अतिव्याप्त्ये-
नवकाशात् ।

मैवम्, दैशिकविशेषणतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि दैशि-
कविशेषणतासम्बन्धेन प्रलयावृत्तिसाध्यके कालत्वादिहेतौ अतिव्याप्तिर्दुर्वारैव,
तत्र प्रलयमात्रस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणतया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्यं प्रति व्यापकतावच्छेदिका यदभावीयप्रतियोगिता, व्यापकताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तस्य प्रलयमात्रवृत्तितया प्रलयात्मकत्वात्
निरुक्तीत्यैव प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वात् इतरसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य
प्रलयानात्मकत्वेऽपि प्रलयान्यवृत्तितया सुतरामेव प्रतियोगिसामानाधिकरणत्व-
मिति निरुक्तविवक्षणमावश्यकम्, एतदभिप्रेत्यैव प्रलयावृत्तिसाध्यकानुधावनं
ग्रन्थकृत इति ।

वस्तुतस्तु प्रलयादिमात्रवृत्तेरभावस्य प्रलयाद्यनात्मकत्वेऽपि दर्शित-
स्थलेषु उक्तविवक्षामन्तरेणातिव्याप्तिवारणमशक्यम्, प्रलयान्यत्वादेरभावस्यापि
स्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकस्वरूपसम्बन्धेन प्रलयात्मकनानाध्वंसान्तर्गत-

१ प्रलयान्यकालत्वादेरभावस्य—अ; एतादृशाघटः कृष्णमहीचे दर्शितः—कालत्व-
विशिष्टप्रलयान्यत्वादेरभावस्येत्यर्थः—क.

२ इतरसंबन्धः—व्यधिकरणः—स्व.

यत्किञ्चिद्ध्वंसवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिनोऽधिकरणे ध्वसान्तरे स्वस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् यत्किञ्चिद्ध्वंसान्यत्वाभावस्य यत्किञ्चिद्ध्वंसमात्रवृत्ते तद्ध्वंसवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावाधिकरणे ध्वसान्तरे असत्वेऽपि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावस्य स्वानधिकरणध्वंसावच्छेदेन स्वाधिकरणेऽपि सत्त्वेन तत्रैव तत्प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् प्रलयान्यविषयकत्वोपलक्षितप्रमाया विषयतासम्बन्धेन केवलान्वयितया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रमाभावाप्रसिद्धे ; प्रलयान्यविषयकत्वविशिष्टप्रमाभावस्य प्रलये प्रसिद्धावपि प्रलये तदन्यविषयकनित्यप्रमारूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् प्रलयाविषयकप्रमाभावस्य च जन्यप्रमामात्रप्रतियोगिकतया कालिकाव्याप्यवृत्तित्वेन प्रतियोगिमत्त्वपि तच्छून्यकालावच्छेदेन वृत्ते तादृशभावमादायातिव्याप्तिवारणासम्भवात्, ^१ उक्तविवक्षणे तु प्रलये ^२ प्रलयाविषयकप्रमाभावस्य विषयतया प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वविरहात् अतिव्याप्तिवारणसम्भव, एवमुच्यते। घटत्वाभाववान् मेयत्वादित्यादावपि व्यावृत्तिर्वोद्ध्या ।

हेतुमति प्रलय इति । हेतुमत्सानान्यान्तर्गतप्रलयान्तर्भावेनेत्यर्थः । तत्सामानाधिकरण्याभावात्—गवादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् । अत्र गवादेरभावस्येत्यनुपज्यते । हेतुमति स्ववैशिष्ट्यनिवेशनफलमाह—स्वविशिष्टेतीति । साम्प्रदायिकैर्द्रव्ये सयोगसामान्याभावानभ्यु-

^१ जन्यप्रमाभावस्य—अ

^२ एतत्पूर्वं “प्रतियोगिताया स्वरूपसम्बन्धात्मिकाया प्रतियोगिभेदेन भिन्नया प्रलयान्यभेदप्रतियोगिताया न तादात्म्येन साध्यव्यापकतायामस्त्वैदृक्त्वमिति तादृशभेदस्याधिकरणे प्रलयान्यत्वरूपप्रतियोगिनस्तेन सवन्धेनासत्त्वेऽपि नातिव्याप्त्युद्धार ” अधिकपाठ—अ

^३ “प्रलयाविषयकप्रलयान्यत्वप्रकारकत्वात्प्रलयान्यविशेषकप्रमाभावस्य विनाशतया प्रतियोगिसामानाधिकरणविरहात् अतिव्याप्तिवारणसम्भव ”—अ

^४ इदं तु बोध्यमित्यादिना दूषितम्—क

पगमात् सद्देतुत्वार्थं कपिसंयोगाभावपर्यन्तानुधावनम् । सकलहेत्वधिकरणा-
 वृत्तित्वेऽपीति । नित्यगुणादौ केनापि सम्बन्धेन कपिसंयोगासत्त्वादिति भावः ।
 एतेन हेत्वधिकरणसामान्यान्तर्भावेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं नास्तीति
 सूचितम् । नाव्याप्तिरिति । नित्यगुणादेः स्वविशिष्टत्वाभावात् तदन्तर्भावेन
 अतथात्वेऽपि स्वविशिष्टहेत्वधिकरणान्तर्भावेन तथात्वस्य अक्षनत्वात्^१ । अत्र
 व्यापकताघटकाभावे उक्तयुक्त्या प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य निवेशनीयतया
 साध्यवर्धकिचिद्वचस्तत्रसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकमिन्नत्वरूपव्यापकतावच्छे-
 दकत्वस्य निवेशनीयतया वा कपिसंयोगाभावादिनिष्ठप्रतियोगिताया अपि व्या-
 पकतावच्छेदकतानिर्वाहः इत्यभिप्रेत्य कपिसंयोगाद्यात्मकाभावमादाय अव्या-
 सिराशङ्किता, अन्यथा पुनः सत्तावान् जातेरित्यादौ काले कालिकसम्बन्धेन
 हेतुसमानाधिकरणानां सत्ताव्यावच्छिन्नाभावानां हेत्वधिकरणसामान्यान्तर्गत-
 गगनाद्यन्तर्भावेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् प्रसक्ताव्याप्तेर्वारणाय
 स्वविशिष्टेतिविशेषणमावश्यकमिति ; आदिपदप्राह्यमपि तादृशस्थलमेवेत्यपि
 बोध्यम् ।

अत्र तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका
 यावन्तोऽभावाः प्रत्येकं यद्देतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणसामान्यान्तर्भावेन
 यत्र कुत्रचित्^२ तत्प्रतिभोगिसामानाधिकरण्यकाः, साध्यतावच्छेदका-
 वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः यद्रूपविशिष्टाधि-

^१ अपार्थिवपरमाणुगतस्पर्शस्पर्शमांसिद्विक्रवत्वश्रेष्ठगुरुत्वस्थितित्यापकनित्यद्रव्यगतैक-
 त्वप्रपञ्चपरिमाणेश्वरुद्धीच्छाप्रयत्नाः नित्यगुणाः—स्व.

^२ “अक्षतत्वादिति भावः”—अ.

^३ “कुत्रचित् पदार्थे”—अ ; यत्र कुत्रचित् इति नास्ति(मै)यत्र कुत्रचित् इति शेषः

इति—कृ.

^४ सामानाधिकरण्यम्—अ.

करणत्वव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका तद्रूपवत्त्वमित्यादिक तादृशाभावै हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणाघटित हेत्वधिकरणे स्वविशिष्टत्वविशेषणाघटित च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटित लघुलक्षण सम्भवतीति बोध्यम् ।

ननु धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्ति, धूमाभावादेरपि अयोगोल कादौ गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरणत्वात्, ^१गोत्वाद्यभावस्य तत्प्रति योगित्वं च धूमाभावे जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावो नास्तीति प्रतीतिनियामकाभावस्य अभावाधिकरणकाभावप्रतियोगिकाभावतया अधिकरणीभूतधूमा भावस्वरूपत्वात् ^२जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावस्य शुद्धविशेष्यानतिरिक्तत्वादि त्याशक्यं जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य धूमाभावातिरिक्तत्वसामा भावस्वरूपता प्रदर्शयन् तत्स्वरूपता प्रतिक्षिपति— जलेत्यादिना । न च धूमाभावस्य स्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकभावत्सवन्धान्तर्गतसयोगसवन्धेन प्रतियोगिसा मानाधिकरण्यविरहात् कथम् अतिव्याप्तिशक्येति वाच्यम्, जलवृत्तित्व विशिष्टगोत्वाभावद्रव्यान्यतराभावस्यापि उक्तयुक्त्या धूमाभावस्वरूपता सभवात् सयोगसवन्धेन द्रव्यात्मकप्रतियोगिनैव सामानाधिकरण्यसत्वात् । न चैव जलवृत्तिद्रव्यमेव तत्प्रतियोगि, तस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकजल वृत्तित्ववैशिष्ट्याक्रान्तत्वात्, तस्य च धूमाभावविशिष्टसकलवह्निमति वृत्तौ मानाभावात् नातिव्याप्तिर्भवति, यदि च जलवृत्तित्ववैशिष्ट्यमन्यतरत्व घटकीभूतभेदप्रतियोगिनि गोत्वाभावत्वावच्छिन्न एव विशरणम्, न तु अन्यतरत्वावच्छिन्ने विशरणतया प्रतियोगितावच्छेदकमिति जलवृत्ति द्रव्यस्यापि तत्प्रतियोगित्वमित्युच्यते, तदा तादृशाभावस्य विशिष्टा

^१ घटित च—अ

^२ गोत्वाभावस्य—अ

^३ जलवृत्तित्वविशिष्टत्वापि गोत्वाभावस्य—अ

^४ प्रसज्यते—अ

भावानात्मकतया अन्यतरत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टगोत्वाभावाधिकरणधूमाभावाद्यधिकरणकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, जलवृत्तिद्रव्य धूमाभावविशिष्टयादृशहेत्वधिकरणे नियमतो वर्तते, तादृशव्यभिचारिहेतुकस्थल एव धूमाभावात्मकनिरुक्तविशिष्टाभावप्रतियोगिद्रव्यसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्तिमाशय्य 'जलादिवृत्तित्वेत्यादिग्रन्थस्यावतरणीयत्वात्' । न चैव तादृशान्यनराभावस्यैव धूमाभावस्वरूपताप्रतिक्षेप उचित इति विशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभाव इति ग्रन्थासंगतिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्, 'तादृशग्रन्थस्यापि गोत्वाभाप्रतियोगिकाभावत्वेन रूपेण जलवृत्तित्वविशिष्टतादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावपरत्वात् । न चैवमपि अयोगोलकभेदाभावस्यायोगोलकत्वादिरूपभावात्मकस्य स्वनिष्ठजलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्वरूपताविरहान् तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं न घटत इति अतिव्याप्त्यप्रसक्तिः, साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन व्यापकताया लक्षणघटकत्वप्रागेव दूषितम्, अतो नायोगोलकभेदाभावस्य लक्षणघटकत्वासम्भवं इति वाच्यम्, अयोगोलकभेदाभावादेरपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवात्' । न चैव धूमाभावस्य गोत्वाभावाद्यप्रतियोगि

^१ प्रसिद्धहेतुकस्थलेऽतिव्याप्ति अस्ति इति—क

^२ "जलवृत्तित्वेत्यादिग्रन्थस्य"—अ

^३ जलवृत्तित्वे सयोगविशेषणतान्यतरसंबन्धेन, तद्विशिष्टान्यतरत्वावच्छिन्नद्रव्ये प्रति योगिनानिर्वाहाय सयोगान्तर्भावस्यावश्यकत्वात् विशिष्टगोत्वाभावस्याभाव इति ग्रन्थस्यापि विशिष्टगोत्वाभावप्रतियोगिकाभावत्वेन रूपेण जलवृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावपरता बोध्या । अधिकपाठ —अ

^४ एतादृश—अ, क

^५ भेदाद्यभावस्य—अ, क

^६ भेदाद्यभावस्य—अ, अन्यत्वाद्यभावस्य—क

^७ अयोगोलकभेदमेदस्यायोगोलकत्वनिरूपितायोगोलकभिरनित्यप्रतियोगिताया तादात्म्यसंबन्धेन साध्यव्यापकतायामवच्छेदकत्व प्रतियोगिताया प्रतियोगिस्वरूपतामते न

कत्वेऽपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वाद्-
 तिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्, तादृशप्रतियोगिनः स्वप्रतियोगिनिष्ठव्या-
 पकताघटकयावत्संबन्धान्तर्गतसंयोगादिना सामानाधिकरण्यविरहात् “घटत्वा-
 भाववान् मेयत्वादित्यादा”वपि घटत्वाभावादिप्रकारकप्रमाभावस्य यावद्व्या-
 पकताघटकसंबन्धान्तर्गतविशेष्यतासंबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविर-
 हेणातिव्याप्यनवकाशात् । न चैवं जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावद्रव्यान्यतरा-
 भावस्य ‘धूमभावस्वरूपतया संयोगेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसंभवेऽपि
 ‘धूमादिप्रकारकप्रमाभावस्य यावद्व्यापकताघटकसंबन्धान्तर्गतविशेष्यता-
 संबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् “धूमवान् वह्ने”रित्यादौ अति-
 व्याप्यप्रसक्त्या तादृशभावस्य धूमाभावस्वरूपताप्रतिक्रियो न युक्त इति
 वाच्यम्; तादृशभावस्य तत्स्वरूपत्वे तुल्ययुक्त्या ‘धूमादिप्रकारकप्रमा-
 भावनिष्ठस्य’ जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावद्रव्यत्वप्रकारकप्रमान्यतराभावस्य
 तत्स्वरूपतया द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाया अपि तत्प्रतियोगित्वेन तयैव समं विशे-
 प्यतासंबन्धेन तादृशभावस्य सामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तिप्रसक्तेरिति ।
 इति प्रथमस्वलक्षणम् ।

मभवतीति अयोगोलकभिन्नात्मकतत्प्रतियोगिनः तादात्म्येन अयोगोलेकेऽप्येवैऽपि नाति-
 व्याप्त्युद्धारः एव च धूमसामान्यमाध्यकस्थले धूमसामान्याभावीयप्रतियोगिताया धूम
 सामान्यव्यापकतावच्छेदकत्वासंभवेऽपि तत्तद्धूमव्यक्तिमाध्यकस्थले तादृशभावस्य लक्षण-
 घटकतया तदभिप्रायेण तस्य गोत्वाभावप्रतियोगिकत्वनिराकरणं तत्तद्धूमव्यक्तिरपि
 अनेकाधिकरणवृत्तितया नायोगोलकभिन्नस्य ५स्यापि तादात्म्येन तत्र साध्यव्यापकत्वमिति ।
 अधिकपाठः—अ; कृष्णमट्टीयपर्यालोचनायामेतादृशपाठ गादाधर्या नास्तीति गम्यते—स्व.

१ जन्यप्रमायाः अभावस्य—अ, “जन्यप्रमाभावस्य”—क.

२ “धूमाद्यभावस्वरूपतया”—अ.

३ “धूमवत्त्वादिप्रकारकप्रमाभावस्य”—अ.

४ “धूमवत्त्वादिप्रकारकप्रमाभावनिष्ठस्य”—अ.

५ “विषयताविशेषणताविशेषान्यतरसंबन्धेन” अधिकः—अ.

नन्वेवमपि “ धूमवान् बह्वे ” रित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैव, उक्ताभावस्य

जलत्वाद्यभावस्वरूपत्वे तु तुल्ययुक्त्या धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टतादृशाभावस्य धूमा-
भावस्वरूपत्वेन द्रव्यसामान्यस्य तत्प्रतियोगित्वानेपायात् । एवं धूमाद्यभावस्य
धूमत्वादिना प्रमेयसामान्याभावसमनियतत्वेन तत्तदभिन्नत्वोपगमात् प्रमेय-
मात्रस्यैव तत्प्रतियोगित्वात् । यदि च धूमत्वादिना प्रमेयं नास्तीत्यादिप्रतीतौ
धूममात्रस्यैव प्रतियोगित्वग्रहः ; न प्रमेयान्तरस्य, अथवा प्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्यशरीरे ^१न्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिता निवेश-
नीया, ^२एवं च तादृशप्रतियोगिताको हेतुसमानाधिकरणाभावो ^३ब्राह्मः,
यावत्प्रमेयनिष्ठप्रतियोगिता च तथाविधधूमत्वावच्छिन्नैव, तादृशधर्मानवच्छि-
न्ना च धूमादिमात्रवृत्तिधूमाभावीयप्रतियोगितैव, तदाश्रयसामानाधिकरण्यं
च नायोगोलकाद्यन्तर्भावेनेति मन्यते, तर्दापि धूमाभावस्य बहिर्धूमोभयत्वा-
वच्छिन्नाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन बह्वेरपि तदभावप्रतियोगितया,
अयोगोलकान्यत्वाभावस्य अयोगोलकान्यवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावाभावसमनि-
यततया तदभिन्नत्वेन आकाशाभावस्यापि तत्प्रतियोगितया, धूमवत्त्वप्रकारक-
प्रमाभावस्य धूमवद्विशेष्यकत्वविशिष्टद्रव्यत्वादिप्रकारकप्रमाभावसमनियततया

१ “ इदं विचारासहम् ”—रा.

२ स्वसमानाधिकरणत्वे सति स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकमित्यर्थः—रा.

३ घटत्वेन प्रमेयसामान्याभावमादायाव्याप्तिवारणाय—एवं चेति—रा.

४ अन्यथा “ बह्विमान् धूमादि ” त्यादौ यावदन्तर्गतस्य घटत्वादिना प्रमेयसामान्या-
भावस्य स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नघटादिमात्रवृत्तिप्रतियोगितैवेति तदाश्रयसामानाधिकरण्यं न
हेत्वधिकरणावच्छेदेनेति असंभवापत्तेरिति भावः—रा.

५ तथापीति प्रतीकम्—कृ.

६ यदि च धूमत्वादेरपि उभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया न तत्प्रतियोगिताया
अपि स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं तदा धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टद्रव्यसामान्याभावस्य धूमा-
भावसमनियततया अतिव्याप्तेरावश्यकत्वं बोध्यम्—रा.

द्रव्यत्वादिप्रकारकप्रमाया अपि तत्प्रतियोगित्वेन, धूमभेदस्य धूमत्वसदुभय-
त्वावच्छिन्नाभावसमनियतत्वेन सन्मात्रस्यैव तत्प्रतियोगितया, हेतुसमानाधि-
करणतादृशाभावाना स्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणान्तर्भावेन दर्शितप्रतियोगिभि
सामानाधिकरण्यमक्षतमेवेत्यतिव्याप्ति ।

अथ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदिका या या प्रति-
योगिता तत्तन्निरूपकाभावाना स्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणान्तर्भावेन तत्प्रति-
योगिताश्रयसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयमिति नातिव्याप्तिरिति चेत्—तर्हि
तादृशी या या प्रतियोगिता तदाश्रयसामानाधिकरण्यं यत्र कञ्चित्
यावद्यदधिकरणान्तर्भावेन तत्त्वमित्येतावतैव सामञ्जस्येऽभावे यावत्त्वस्य
तत्प्रतियोगितानिरूपकत्वस्य हेतुसामानाधिकरण्यस्य विशेषणस्य हेत्वधि-
करणे च स्वविशिष्टत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यप्रसंग , "एवं सर्वत्र हेतुसमानाधि-
करणमुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकं साध्याभावमादाय लक्षणसमन्वयसंभवात्
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रामाणिकत्वेऽपि क्षतिविरहेण एतादृशव्याप्ति-
लक्षणशंकाया प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिना तादृशाभावखण्डनस्यासाङ्गत्यापत्ति ;
अतो लक्षणान्तरमाह -- "यत्समानाधिकरणानामिति । अत्रापि यत्त-
त्पदयोः पूर्ववत् यत्तद्धर्मावच्छिन्नपरता बोध्या । "वह्निमान् धूमादि"त्यादौ
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा
वह्नित्वादिना घटाद्यभावा एव, तेषाञ्च स्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणान्तर्भावेन
वह्नित्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणतया लक्षणसमन्व-
य । अत्रापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशे उक्तक्रमेण "धूमवान्
वहे"रित्यादावतिव्याप्ति, अत प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यनिवेश ; तथा च धूमाद्यभावाना वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-

1 "अवच्छेदेन—अ.

2 "एव सर्वत्र हेतुसमानाधिकरणमुभयत्वावच्छिन्नाभावमि"ति प्रतीकधारणम्—र.

श्रयवह्यादिसामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकीभूततादृशोभय-
 त्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावात्तातिव्याप्तिः । [१ एवं तादृशाभावाधि-
 करणकधूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावद्रव्यान्यतराभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि
 तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकधूमवद्वृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नेन समं तादृशा-
 भावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहा-
 न्नातिव्याप्तिः], द्रव्यत्वेन धूमो नास्तीत्यादिप्रतीतौ च द्रव्यत्वादेः प्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वं न भासते, अपि तु धूमत्वादेरेव, द्रव्यत्वादेस्तु
 तृतीयोल्लिखितवैशिष्ट्यमात्रं धूमादौ भासते इत्युपेयते, अतः तादृश-
 प्रतीतिविषयाभावस्य धूमाभावादिसमनियततया तत्प्रतियोगितावच्छेदकं
 द्रव्यत्वादिकमपि धूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रतियोगितावच्छेद-
 कावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविवक्षणेऽपि अतिव्याप्तेर्दुर्वारता इत्याशंकाया
 नावकाशः ।

एतेन धूमकालावच्छिन्नधूमवद्वृत्तित्वविशिष्टस्य वहित्वरूपेण यो-
 ऽभावः तस्य धूमाभावसमनियततया वहित्वमपि धूमाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकमित्यपास्तम्; वहित्वेन तादृशधूमवद्वृत्तित्वविशिष्टं नास्तीति प्रतीतौ
 तादृशधूमवद्वृत्तित्ववैशिष्ट्यस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगहनोपगमात्;
 अन्यथा धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टवहिति धूमशून्यं वहित्वरूपप्रतियोगिता-
 वच्छेदकविशिष्टवहिरूपप्रतियोगिसत्त्वेन तादृशप्रतीत्यनुदयप्रसंगात्, अस्तु
 वा तत्र तादृशवैशिष्ट्यसहितस्यैव वहित्वस्य तथात्वम्; तावतापि न

१ काचित्कोऽय पाठः इति—अ.

२ अनवकाशः—अ.

३ “इदं च धूमशून्यवह्निकाले धूमाभावसत्त्वात् समनैयत्यरथाय” —रा; धूमकाली-

नेति प्रतिबन्धम्—क.

४ तादृशप्रतियोगिता—अ.

क्षतिः प्रतियोगितावच्छेदकपदस्य प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणार्थ-
कत्वात् ।

अथैवमपि घटभिन्नत्वेन धूमघटान्यतरन्नास्तीत्यत्र घटधूमान्यतरत्व-
मात्रस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानम्, धूमशून्ये घटवति तादृशप्रती-
त्यनुपपत्तेः; नापि घटभिन्नत्वसहितस्य तस्य, गौरवात्; किन्तु घटभिन्नत्व-
मात्रस्यैव, एवं च तादृशाभावस्य धूमाभावसमनियततया धूमाभावस्यापि
घटभिन्नत्वं प्रतियोगितावच्छेदकम्; एवं भेदत्वेन अयोगोलकभेदघटात्यन्ता-
भावान्यतराभावस्य अयोगोलकभेदत्वावच्छिन्नाभावसमनियततया भेदेत्वमपि
अयोगोलकभेदाभावप्रतियोगितावच्छेदकम्, एवं द्रव्यत्वभिन्नत्वेन द्रव्यत्व-
धूमत्वान्यतराभावस्य धूमभेदसमनियततया द्रव्यत्वभिन्नत्वमपि धूमभेदप्रति-
योगितावच्छेदकम्; तादृशधर्मावच्छिन्नानाञ्च अयोगोलकादावपि सत्त्वादति-
व्याप्तिस्तदवस्थैवेति चेत् तर्हि प्रतियोगितावच्छेदकेत्यनेन प्रतियोगिताया
न्यूनवृत्तिभिन्नं सत्, यदवच्छेदकं तदेव विवक्षणीयम्, न्यूनवृत्तित्वं च
स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति स्वसमानाधिकरणत्वम्,
तद्भिन्नत्वं च व्यधिकरणधर्मसाधारणम्; घटधूमान्यतरादिनिष्ठप्रतियोगिताया
न्यूनवृत्त्येव घटभिन्नत्वादिकम्, न च वहित्वेन प्रमेयं नास्तीत्यत्र
।मेयसामान्यवृत्तित्वेन वहित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता या प्रतीयते, वहिर्नास्ती-
यत्रापि वहिवृत्तितया सैव प्रतीयत इत्युपेयते, एकधर्मावच्छिन्नविभिन्न-
प्रतियोगिताकल्पने गौरवात्, तथा च कालिकसंबन्धेन हेतुसमानाधिकरण-
वहित्वावच्छिन्नवह्वाद्यभावप्रतियोगिताया न्यूनवृत्तिभिन्नावच्छेदकाप्रसिद्ध्या

^१ अयोगोलकेऽपि तादृशप्रतीतेः सत्वान् अन्यतरत्वं न तत्प्रतियोगितावच्छेदकम् ”—रा.

^२ “ घटादौ तादृशप्रतीतिसत्त्वात् नान्यतरत्वं तथा ”—रा.

^३ न चेत्यस्य वाच्यमित्यनेन अन्वयः—स्व.

^४ “ वहित्वावच्छिन्नवह्वाद्यभावीयप्रतियोगिता ”—अ.

‘अव्याप्तिरिति’ वाच्यम्, ‘वह्नित्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीतौ प्रमेयत्व-
विशेषितस्य ‘वह्नेरेव प्रतियोगिता भासते नान्यस्येत्यभ्युपगमात् तादृशाभाव-
प्रतियोगितायां प्रमेयसामान्यवृत्तित्वस्यैवासिद्धेः ।

अथवा प्रतियोगितावच्छेदकपदं प्रतियोगिताया अनतिरिक्तवृत्ति
सत् यदवच्छेदकं तत्परम्, अनतिरिक्तवृत्तित्वञ्च स्वव्यापकतत्कान्यत्व-
तत्सामानाधिकरण्योभयाभाववत्त्वम्, तथात्वं च व्यधिकरणधर्मसाधारणमपि,
घटधूमान्यतरादिनिष्ठप्रतियोगितायाश्च अतिरिक्तवृत्त्येव घटभिन्नत्वादिकम्,
तादृशप्रतियोगिताया यावद्धटभिन्नादिसाधारण्याप्रसक्तेः । वह्नित्वाद्यवच्छिन्न-
प्रतियोगितायाः प्रमेयसामान्यवृत्तित्वेऽपि तदनतिरिक्तवृत्त्यवच्छेदकं वह्नि-
त्वादिकमेव, स्वव्यापकतत्कान्यत्वस्यावृत्तौ प्रसिद्धत्वादिति नानुपपत्ति-

‘यदि हेतुसमानाधिकरणोऽपि तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव ग्राह्यः, व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नभावमादाय सद्देतौ लक्षणसमन्वयः, तदा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूम-
त्वाद्यवच्छिन्नधूममाशभावानामुक्तलक्षणाघटकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य वह्नित्वेन
घटाभावसमनियततया तत्प्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यादतिव्याप्ति-
बोध्या—रा.

‘अनन्तरं—एवं घटभिन्नत्वेन महानसीयवह्नियतदभावसमनियतत्वेन तदभिन्नत्वस्य महानसीयवह्नित्वा-
वच्छिन्नमहानसीयवह्निसामान्यवृत्तिप्रतियोगिताया. न्यूनवृत्तिभिन्नमवच्छेदकं महानसीयवह्नित्वा-
दिकं तदवच्छिन्नेन तादृशाभावस्य हेतुमति पर्वतादौ सामानाधिकरण्यासत्त्वात् अव्याप्तिः ।
यदि च विशिष्टमाध्यव्यापकतावच्छेदकवह्नित्ववृत्तिभिन्नरूपावच्छिन्ना यदीयप्रतियोगिता ता-
दृशाभाव एव निवेद्यते ; तथा सति उक्ताभावाना लक्षणाघटकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावमादायैव सद्देतौ लक्षणसमन्वय इत्युच्यते तदा धूमवान् वह्नेरित्यादौ अपि धूमत्वा-
वच्छिन्नधूममाभावस्य उक्तीत्या लक्षणाघटकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायाति-
व्याप्तिः । इति । साकृष्टे दशमपञ्चौ अधिकपाठ —अ.

३ “ धूमत्ववह्नित्वादिना ”—रा.

४ “ धूमवह्न्यादेः ”—रा.

५ “ अप्रसिद्धेः ”—अ.

गन्धोऽपीति । [^१प्रतियोगिताया स्वन्यूनवृत्तिभिन्नाया यदवच्छेदक तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्य^२ विवक्षितम् न्यूनवृत्तित्वं च सामानाधिकरण्यघटितमिति व्यधिकरणधर्मपरिग्रह] । तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणसत्प्रतियोगितानिरूपकाभाववद्बृत्तितावच्छेदकं यत् तदन्यप्रतियोगितावच्छेदकं वा निवेश्यम्^३ । एतल्लक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादौ वहित्वादिना घटाभावसमनियतत्वेन घटत्वादिना वह्न्याद्यभावस्य हेत्वाधिकरणावच्छेदेन^४ वह्न्यादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवेऽपि वह्निघटोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यापि तथाविधतया तस्य^५ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावेनासंभव इत्यतो व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुक्तम्, अतएव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमे हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्या असंभवः, “अयमात्मा ज्ञानादि”त्यादौ केवलान्वयिसाध्यके चाव्याप्तिर्वा भवतीत्यभिप्रायकतया प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थसंगतिः । न चा “यमात्मा ज्ञानादि”

^१ [ ] ङाचित्वात् पाठ इति—अ, स्वन्यूनेति प्रतीकम्—क

न्यायरक्षे “स्वन्यूनवृत्तिभिन्नाया प्रतियोगिताया” इति प्रतीकधारणम्—
तन्मात् सार्वत्रिकत्वम्—स्व

^२ “स्वन्यूनवृत्तिभिन्नम् (इति)—अ, क

^३ अनन्तरम् “वा”कार —क

^४ अनन्तरं घटभित्तत्वादिना महानसीयवह्निघटान्यतराभारमादाय उक्ताव्याप्तिवारणाय उक्तप्रतियोगितावच्छेदकविशेषणं व्यापकतावच्छेदकरूपेऽपि निवेश्यम् अतो न तादृशाभावाना लक्षणवक्तृतेति । अधिकपाठ —अ

^५ वह्न्यादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसंभवेऽपि—अ

^६ तस्य च—अ

^७ असंभवेन—अ

^८ प्रतियोगिताकाभावस्य—अ

त्यादौ पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टात्मत्वत्वादेरात्मत्वादिव्यापकतावच्छेदकतया तद-
वच्छिन्नाभावस्य उत्तरक्षणावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणतया “ इदं वाच्यं
ज्ञेयत्वादि ” त्यादावपि ^१ एतत्क्षणान्यवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वादेः विषयता-
संबन्धेन जन्यज्ञानत्वविश्वविषयकजन्यज्ञाननिष्ठतद्व्यक्तित्वादेः साध्यव्यापक-
तावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभावस्य एतत्क्षणवच्छेदेन प्रलयावच्छेदेन
च हेतुसमानाधिकरणतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि न
तादृशाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्यापकताया
^२ एव निवेशनीयतया निरुक्तधर्मावच्छिन्नाभावानामपि साध्यवति सत्त्वेन
तादृशधर्माणां व्यापकतावच्छेदकत्वासंभवात् । न च साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव किम् न निवेश्यते ? प्रमेयसाध्यक-
स्थले संयोगसमवायादिरूपव्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वादिनिष्ठप्रतियोगि-
तावच्छेदकताकाभावमादाय लक्षणसमन्वयसंभवादिति वाच्यम्, तथा
सति लघुरूपसमनियतगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तद्रूपा-
वच्छिन्नसाध्यके तथाविधाभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्त्यापत्तेः ॥

अत्र च “ ज्ञानवान् आत्ममहाकालान्यतरत्वादि ” त्यादावतिव्या-
प्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन “ व्यापकत्वं तेनैव संबन्धेन ” प्रतियो-
गिसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयम्, महाकालान्यत्वविशिष्टघटादिसाध्यकस्थले

^१ “ एतत्क्षणान्यवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वादेः ”—अ; एतादृशपाठः कृष्णभट्टी-

येऽपि दर्शितः—स्व.

^२ “ एव ” शब्दो नास्ति—अ.

^३ “ अनवच्छेदकत्वे ”—अ.

^४ अत्र च भवानन्दमतमुपन्यस्य दूषयति—रा.

^५ बहिर्मान् धूमादित्यादौ इत्येतावन्भावमादायाव्याप्तिवारणाय व्यापकतायां साध्य-
तावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेश इत्याद्युक्तम् ।—रा.

^६ “ प्रतियोगितावच्छेदनावच्छिन्नसामानाधिकरण्यम् ”—अ.

कालत्वादेः व्यभिचारित्वेऽपि तत्र हेतुसमानाधिकरणस्य महाकालान्यत्वविशिष्ट-
घटाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसामानाधिकरण्याभावेनातिव्या-
प्यसंभवात् । तादात्म्यसंबन्धेन प्रमेयसाध्यकस्थले तादृशसंबन्धेन साध्यं प्रति
तादृशसंबन्धेन व्यापकतायाम् अवच्छेदकीभूतो यः प्रमेयत्वादिरूपकेवलान्व-
यिधर्मः तदवच्छिन्नस्य संयोगसमवायिविषयितादिसंबन्धावच्छिन्नाभावमा-
दायैव लक्षणसमन्वयसंभवात् अभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबन्धा-
वच्छिन्नत्वस्य प्रयोजनविरहेणानिवेशात् ; ^२तन्निवेशेऽपि व्यधिकरणसमवा-
यित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकं प्रमेयत्वादिमद्भेदमादाय लक्षणसम-
न्वयसंभवात् । “समवायितया वाच्यत्ववद्भेदोऽपि द्रष्टव्य” इति मिश्रोक्त्या
तादृशभेदस्यापि सौन्दलसम्मतत्वादिति केचित् ; तदसत् , “घटत्वाभाववान्
मेयत्वादि” त्यादौ पूर्वोक्तदिशा अतिव्याप्तेः । ^३स्वप्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नव्यापकताघटकयावत्संबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यनिवेशनमपि न सत् ; तथा सति “इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादि” त्यादौ
विषयतासंयोगादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादाय व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि लक्षणसामञ्जस्यात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्था-
संगतेः । एतेन—विषयतासंबन्धेन व्यापकता तेन संबन्धेन ‘प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यं विवक्षणीयम् , साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमात्वाद्यवच्छिन्नाभाव-
मादाय सर्वत्र लक्षणसंगमनमतिव्याप्तिनिरासश्चेति निरस्तम् ; ज्ञेयत्वत्वादिना
वाच्यत्वादीनामभाव^४ इत्येतादृशग्रन्थासंगतेश्च ज्ञेयत्वस्य ज्ञानविषयतात्मकस्य

^१ “अभावात्”—अ.

^२ सर्वत्र व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेनैव लक्षणसमन्वये प्रतियोग्य-
वृत्तिश्चेत्यादि ग्रन्थावतारासंगतिरित्यत आहः—“तन्निवेशेऽपीति ।—रा.

^३ भवानन्दस्य कल्पान्तरमपि दूषयितुमुपन्यस्यति—रा.

^४ “प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यम्”—अ.

^५ मुलभः इत्यधिकः—अ.

विषयतासंबन्धेनाव्यापकत्वात् । किन्तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन व्यापकत्वम्, तेनैव^१ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयम्, व्यभिचारिणि साध्याद्यभावस्य विशेषणताविशेषेण किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावनिष्ठतादृशाभावत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्येऽपि तदवच्छिन्नभावसामानाधिकरण्याभावात् नातिव्याप्तिः; किञ्चिद्विशिष्टस्वस्य योऽभावः सामानाधिकरण्यसंबन्धेन तद्विशिष्टस्याभावश्च विशिष्टस्वसमनियतोऽपि स्वस्मादतिरिक्त एव, अभावमात्रप्रतियोगिताकाभावस्यैव^२ तदभावप्रतियोगिस्वरूपतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वात्; अतो धूमाद्यभावस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन हृदादिवृत्तित्वविशिष्टधूमाद्यभावाभावविशिष्टत्वावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्येऽपि न क्षतिः ।

[^३ वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने भावत्वमनिवेश्य प्रतियोगितावच्छेदकेऽभावावृत्तित्वमेव निवेश्यम्, तादृशविशिष्टत्वं चाभावसाधारणमिति ।]

यावद्भावानामित्यत्रापि अभावपदं भावभिन्नपरम्. अतः कालिकादिसंबन्धेन हेतुसमानाधिकरणस्य बह्व्यादिव्यापकतावच्छेदकहृदत्वाद्यभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य हृदत्वादेः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यासंभवेऽपि न क्षतिः; न च हृदत्वाभावाभावस्य हृदत्वाभावप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावसमनियततया स्वप्रतियोगितावच्छेदकतादृश-

^१ “तेनैव संबन्धेन”—रा.

^२ भावपदं अनुर्यङ्ग्ये व्यर्थम्—क.

^३ “तदभिन्नाभावप्रतियोगित्यताया इत्यर्थः यथा घटाभावमात्रप्रतियोगिताभाव-

स्यैव घटाभावप्रतियोगिघटरूपत्वम्” ।—रा.

^४ “अयोगोल्लीयवदयादि”—रा.

^५ [ ] “क्वाचित्कोऽय पाठः” इति—अ.

प्रमाविषयत्वत्वावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यमस्त्येवेति वाच्यम्, तस्य ^१भाव
तथा भिन्नत्वात् । ^२एवं च सति “ कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादि ” त्यादौ
कपिसंयोगात्मकाभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि विवक्षणीय “ स्वविशिष्टे ” त्यस्य
सार्थकता ^३पूर्वोक्तदिशा अवसेया ।

न च भावभिन्नाभावविवक्षणेऽपि “ अयमात्मा ज्ञानादि ” त्यादौ
दैशिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापक-
तावच्छेदकीभूतकालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावत्वाद्यव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकस्य आकाशाभावादे स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
भावसामानाधिकरण्यासंभवात् लक्षणसमन्वयासंभव इति वाच्यम्, ^४आका-
शाभावीयतादृशाभावत्वस्य दैशिकविशेषणतया साध्यवद्भूतेः आकाशाभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकतया साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वविरहेण तदवच्छिन्ना-
भावस्य लक्षणाघटकत्वात्; अस्तु वा व्यापकतावच्छेदकरूपाश एव
भाववृत्तित्वविशेषणम्, “ इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादि ” त्यादौ च व्यधिकरण-
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं न
प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धघटितव्यापकतावच्छेदकम्, अतस्तादृशाभावस्य न
लक्षणघटकेति नोक्तप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थासंगतिरिति ।

^१ “ तथा च समनियतयो भावमिन्द्रयोरिवैभ्य न तु भावाभावयोरपीति भावः ” (रा)
भावनयेतीति प्रतिकम्—कृ.

^२ “ एवं सति ” इति (अ) कृष्णम्भट्टीये अपि एव सतीति प्रतीकम्—स्व.

^३ “ सत्तावान् जातेरित्यादौ पूर्वोक्तदिशा अवसेया ”—अ

^४ आकाशाभावस्यात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वेन घटाभावसमनियततया भावसामा-
नाधिकरण्यासम्भवेन इयमाशंका अनुपपन्ना; इदमेव साधन कुतो न कृतमित्याशंकापि
निरस्यन्ति “ आकाशाभावीये ” त्यादिनेति । वस्तुनो व्यापकत्वविरहात् कालिकसंबन्धेन
षट्प्रभावप्रकारकप्रमाभावमादायाव्याप्तिर्बोध्या ।—रा.

न च प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन व्यापकताविवक्षणेऽपि “इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादि”त्यादौ विषयितादिसंबन्धेन वाच्यत्वत्वादिमतो ज्ञानादे-
य- स्वरूपसंबन्धेनाभावः तस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्वरूपसंबन्ध-
घटितवाच्यत्वनिष्ठव्यापकतावच्छेदकवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया
हेतुसमानाधिकरणतया स्वरूपसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवाच्य-
त्वादिसमानाधिकरणतया च तत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि
तमादायैव लक्षणसामञ्जस्यमिति तादृशग्रन्थासंगतितादवस्थ्यमिति वाच्यम्,
“धूमवान् बहे”रित्यादौ संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाद्य-
भास्य कालिकसंबन्धेन धूमत्वादिविशिष्टबह्व्यादिना संयोगेन—समवाय
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितास्य अयोगोलकावृत्तिजातित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य
कालिकादिसंबन्धेन तादृशजातित्वादिविशिष्टायोगोल्कीयरूपादिना समं सम-
वायेन—स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितास्य धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषय-
त्वाद्यभास्य कालिकादिसंबन्धेन—तादृशविषयत्वत्वादिविशिष्टसंयोगादि-
ध्वमेन अनुयोगिताविशेषसंबन्धेन तादृशविषयत्वत्वादिविशिष्टतादृशविषय
त्वाद्यभासेन च समं स्वरूपसंबन्धेन—विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक
धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाद्यभास्य विषयितासंबन्धेन, कालिकसंबन्धेन वा तादृश
प्रमात्वविशिष्टं यद्योगोलकादिविषयकज्ञान तेन समं विषयतासंबन्धेन—
सामानाधिकरण्यमत्त्वादित्यासेरारणाय प्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यष्टकसंबन्धे
नैव प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वस्य विवक्षणीयतया “घट्टिमान् धूमादि”-
त्यादौ विषयितासंबन्धेन द्रव्यत्वत्वादिमतः समवायादिसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य
स्वप्रतियोगितावच्छेदकसमवायादिसंबन्धघटितद्रव्यत्वादिनिष्ठव्यापकतायां स्व-
रूपसंबन्धेन अरच्छेदकीभूतो यो द्रव्यत्वत्वादि तदवच्छिन्नप्रतियोगिता

१ न्यायश्लो “सयोगध्वमे”ति प्रतीकपरणम्—एव
२ “प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसंबन्धेने” —अ

कस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटकविषयितादिसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदक-
विशिष्टज्ञानादिना सम हेत्वधिकरणे स्वप्रतियोगितावच्छेदकसमवायादिना
सामानाधिकरण्य न संभवतीति व्यापकतावच्छेदकतायामपि स्वप्रतियोगि-
तावच्छेदकताघटकसंबन्धावच्छिन्नत्वम्यावश्यं निवेशनीयत्वेन “इदं वाच्यं
ज्ञेयत्वादि”त्यादौ दर्शिताभावाना लक्षणाघटकत्वादिति दिक्^१ ।

नन्वत्र लक्षणे समवायित्वादिना वाच्यत्वाद्यभावीयसमवायित्वादि-
रूपप्रतियोगितावच्छेदकस्य वाच्यत्वादिव्यापकतानवच्छेदकत्वात् वाच्यत्वादि-
साध्यकस्थले न तादृशाभावाना लक्षणघटकता, तथा च तत्र तादृशाभाव
एव दुर्लभ इत्यत आह—ज्ञेयत्वत्वादिनेति । वाच्यत्वादीनाम् इत्यादि-
पदात्त^२ घटादेरपि परिग्रह । शेषमिति । स्वविशिष्टयावद्धेतुधि-
करणान्तर्भावेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविवक्षण हेतु-
सामानाधिकरण्यादिशरीरे संबन्धविशेषनिवेशनं तत्प्रयोजनञ्चेत्यर्थ । अत्र च
निरुक्ताभावेपु स्वविशिष्टहेत्वधिकरणसामान्यान्तर्भावेन प्रतियोगितावच्छेदका
वच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिवेशापेक्षया प्रतियोगिवृत्तित्वमेव निवेशयितु
मुचितम्, सद्धेतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाना तादृशाभावाना
केवलान्वयितया प्रतियोगिन्यपि वृत्ते लक्षणसमन्वयसंभवात् बहिमान्
धूमादित्यादौ कालिकादिसंबन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यस्य रूपान्यत्वप्रकारक-
प्रमाविषयत्वाद्यभावस्य दैशिकविशेषणतया हेतुसामानाधिकरण्यनिवेशेन^३

१ “व्यापकतावच्छेदकताघटकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकताघटकवैशिष्ट्याभिधाने
नातिव्याप्तिवारणसंभवे स्वप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबन्धेन तद्वैशिष्ट्य निवेश्य बहिमान्
धूमादित्यादौ अव्याप्तिं प्रदर्श्य तेनैव संबन्धेन व्यापकतावच्छेदकत्वव्यवधानमुपमिति
ध्येयम्”—रा

२ “घटत्वादे ”—अ

३ “यावद्धेतुधिकरणान्तर्भावेन ”—अ

४ प्रतियोगिज्ञेय इति न्यायरत्ने प्रतीकधारणम् । तादृशीत्या पाठो न गम्यते—एव

५ “हेतुसामानाधिकरण्यनिवेशान् तद्विरेहण ”—अ

बह्व्यादिभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसंबन्धघटितसाध्यव्यापकता-
 वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण लक्षणाघटकतया प्रतियोग्यवृत्तित्वे-
 ऽपि क्षतिविरहात्; कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगादेः
 उक्तरीत्या व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण दैशिक-
 विशेषणतया हेतुसामानाधिकरण्याभावेनाभावे भावभिन्नत्वविरहेण च लक्षणा-
 घटकतया प्रतियोग्यवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । “धूमवान् बह्वे”रित्यादौ
 धूमाद्यभावस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वेऽपि अयोगोलकान्यत्वादिप्रकारकप्रमाविषय
 त्वार्थभावस्य भावप्रतियोगिकतया अयोगोलकत्वाद्यतिरिक्तस्य प्रतियोग्य-
 वृत्तित्वात् नातिव्याप्तिरित्यवधेयम् ।

इति द्वितीयस्वलक्षणम् ।

- १ “विशेषणतया साध्यवन्निष्ठत्वस्य निवेशात् तस्य व्यापकतावच्छेदकत्व दुर्बलमिति बोध्यम्” — रा.
 २ “विरहेण” — अ.
 ३ इदमनास्थायाम् — कृ.
 ४ आदिपदाघटितपाठ — (अ) अयोगोलकान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्येति प्र-
 तीकम् — कृ.

कृष्णम्भट्टीये चतुर्दशलक्षणी

“मूलमित्यादि” । इच्छैव वाच्यत्वं, समवायित्वेन तदभावो विषय-
तासंनन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको यद्यप्यप्रसिद्धः, तथापि संनन्धान्तराव
च्छिन्नतत्सौलभ्यमिति तु न संभवति. सामान्यरूपेण 'विशेषाभावास्वी
कारात्. न्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्येति ग्रन्थविगोधाच्चेति भाव । “न
चैवमि”ति मूलम्. “व्यभिचारः” । ज्ञेयत्वं वाच्यत्वव्यभिचारीति
व्यवहारापत्ति । वाच्यत्वत्वेन घटाद्यभावमादाय तद्वारणाय “साध्ये”ति ।
“न चे”ति । घटे यो वाच्यत्वाभाव स न तादृश, स्वावच्छिन्नस्वरूप
संनन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन वाच्यत्वत्वाभाववानित्यर्थ । घट
निष्ठवाच्यत्वाभावप्रतियोगिता वाच्यत्वत्वाच्छिन्नत्वस्वरूपसंनन्धावच्छिन्नत्वो-
भयशून्येति वा ।

गादाधर्यो “प्रसिद्धीवेवे”त्यनेन “घट एव प्रसिद्ध” इति
मूले; घटे प्रसिद्ध एवेति योजना सूचिता । ननु व्यभिचारलक्षणे अन्या-
दशसाध्याभावनिवेशेऽपि, व्याप्तिरूपेण साध्यप्रतियोगिकाभाव एव निवे-
श्यते, इत्यत आह “अन्यथे”ति । ननु साध्याभाव इव तद्वृत्तित्वा
भावोऽपि तादृशवृत्तित्वप्रतियोगिक एव निवेश्य, न तु तादृशवृत्तित्वसामा-
न्याभाव, एवं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वाभावमादायामंभववारणा

१ “विशेषाभावस्वीकारापानात्” — अ

२ प्रसिद्धत्वात् इत्यपि पाठो दृश्यते । न च अप्रामाणिक एव — स्व

दाह “अतिव्याप्तेर्वे”ति । तथा च, तुल्ययुक्त्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
वृत्तित्वाभावमादायातिव्याप्तिरिति भावः । “अनुपपत्तेश्चे”ति । तादृश-
वृत्तित्वसामान्याभावस्यैव अव्यभिचारपदार्थता, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
रूपत्वानुरोधेन, तादृशवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावस्य तथात्वे, व्यभिचारसामा-
न्याभावरूपतानुपपत्तेरित्यर्थः । “वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्या-
भावस्य तत्राघटकत्वात्, तदनुपपत्तेरित्यर्थः । “मात्रे”ति । साध्याभावा-
प्रसिद्धिवारणैकतानस्य दर्शितदोषास्फुरणेन तदवारणेऽपि, क्षत्यभावान् । न च
साध्याभावे यत्किञ्चित्त्वं निवेश्याव्याप्त्यादिकं वार्यताम्, तथापि वहिधूमान्य-
तराभावमादायातिव्याप्तेः । “महानसीये”ति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना-
भावनिवेशेऽपि, महानसीयवह्याद्यभाववारणं न स्यात्, अतः, साध्यतावच्छे-
दकेतरधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो निवेश्यः; तत्र स्वसमानाधिकरण-
त्वेन धर्मे विशेषिते, केवलान्वयिसाध्यकेऽभावः प्रसिध्यति, परंतु प्रेमेय-
वत्साध्यके, साध्यतावच्छेदकेतराप्रसिद्धिरतो अपर्याप्तान्तमवच्छेदकताविशे-
षणम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावे विशिष्टसाध्याभाववारकपर्याप्तित्या-
गात्, पुनरभिमानानुधावनम् । “स्वम्” । भेदप्रतियोगिता । घटाभावा-
दिवारणाय भेदकूटो निवेश्यः । स्वनिरूपकत्वस्वाश्रयधर्मसमानाधिकरणत्वो-
भयसंबन्धेन तादृशावच्छेदकताविशिष्टप्रतियोगिताप्रतियोगिक एक एव वा
भेदः । तादृशप्रतियोगिताकान्याभावनिवेशे, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
स्याकाशाभावरूपतया अप्रसिद्धिः स्यात्, अतः तन्नोक्तम् । प्रतियोगितायां

१ “अव्यभिचाररूपतानुपपत्तेश्चे”ति—अ.

२ एतत्पूर्वं—द्वितीयाभावस्येति पाठः—मै; तादृशपाठः नास्ति—अ.

३ त्वानुरोधेन—अ.

४ “वस्तुतस्तु” स्थाने “एवमि”ति पाठः—अ.

५ “तदनुपपत्तिर्वोध्या”—अ.

साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वनिवेशात्, न “गुण-
वान् द्रव्यत्वा”दित्यादौ, विषयितासंबन्धेन गुणत्वविशिष्टस्याभावमादाय
अव्याप्तिः । तत्रैव साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशात्, न वाच्यत्व-
भेदमादाय तत्प्रसिद्धिः । पर्याप्तिनिवेशनप्रयोजनमाह “प्रमेयत्वादिने”ति ।
“तादृशावच्छेदकता” । साध्यतावच्छेदकापर्याप्तावच्छेदकता । “मात्र-
मेवे”ति । घटत्वेन पटो नास्तीति, प्रतीतिविषयाभावप्रतियोगितानामपि
लक्षणघटकत्वात् । अत्र साध्यतावच्छेदकस्य वृत्त्यनियामकपर्याप्तिसंबन्धाव-
च्छिन्नाधेयतासंबन्धेन अभावो ऽलीकः । साध्यतावच्छेदकानुयोगिकपर्याप्ति-
प्रतियोगित्वाभावश्च, अनुयोगिताया अव्यासज्यवृत्तित्वात्, उक्तस्थले घटत्व-
निष्ठावच्छेदकत्वे न संभवति । यद्रूपावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकतापर्याप्तिः,
तद्रूपावच्छिन्नपर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वाभावनिवेशे, तादृशपर्याप्तिप्रतियो-
गित्वाभावनिवेशे, वा, गौरवम् । वृत्त्यनियामकप्रतियोगित्वसंबन्धावच्छिन्न-
तादृशपर्याप्त्यभावस्तु, अलीक इत्यत आहः-“साध्यते”ति । साध्यतावच्छे-
दकपर्याप्तिरूपकताकावच्छेद्यत्वाभावेत्यर्थः । पर्याप्तिसंबन्धेन साध्यतावच्छे-
दकस्यावच्छेदकताविशेषणत्वात्, लाघवं बोध्यम् । समवायेन प्रमेयवद्भाव

‘पर्याप्तिसंबन्धे किम् मानमितिचेत्? “आकाशौ” इत्यादिवाक्यस्याप्रमाण-
निर्वाहाय पर्याप्तिसंबन्धेन अभावस्यैकः, तदभ्युपगम एव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्ट-
पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वादेरन्वयबोधस्य शक्याभ्युपगमतया तदप्रामाण्यसंभवात् । प्रकृत्यर्थ-
तावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टमवायेन द्वित्वादेरन्वयः स्वीकर्तुं न शक्यते, समवायस्य
एकत्वेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वात् । एवमपि द्वित्वादीना अधिचरणभेदेन भिन्नया
तेषां व्याप्यत्वसंभवात् प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवैशिष्ट्यं द्वित्वे निवेदय तादृगद्वित्वममवायस्य
संबन्धत्वस्वीकारात् न दोष इति चेन्न, लाघवात् तादृगद्वित्वस्यैव संबन्धत्वस्वीकारात् ।
तावदेव पर्याप्तिः संसर्गतामिदिः । पर्याप्तिः द्वित्वानतिरेकात् । तदुक्तं दीर्घित्कृत्वा
“अममेको घटः इमौ द्वौ” इत्यादिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबन्धविशेषः पर्याप्तिरिति ।
पर्याप्तिव्याप्यशक्तिरिति केचित् । अव्याप्यशक्तिरित्यन्ये—स्व.

प्रतियोगित्वादौ मेयावच्छेद्यत्वं सुलभम् । प्रतियोगिविशेषणतावच्छेदकान्त-
भावेन पर्याप्तिनिवेशात्, तदनवच्छिन्नत्वप्रसिद्धि । प्रतियोगिविशेषणीभूत-
सकलधर्मेण^१ अवच्छेदकतापर्याप्त्युपगमात्, महानसीयवह्यभावव्युदास ।
अत्र एवं सति^२ क्वलान्वयिसाध्यके वाच्यत्वाभावरपर्यन्तप्रसिद्धिकरणवैयर्थ्यम्
अस्वरस ।

ननु दशितरीत्याऽभावनिवेशे, मूलसगमनेऽपि, मणिदीधित्योरेकवा-
क्यताभङ्गप्रसङ्ग । तथा सति गगनत्वेन प्रमेयाभावादिवैयर्थ्येन, दीधिति
कृता तथाऽभावनिवेशाभिप्रायासभवादित्याशङ्कते -“ न चैवमि ”ति । नन्वेवं
“ समवेतवान् जाते ”रित्यादौ एतद्रूपान्यत्वविशिष्टाभावस्य प्रसिद्धसाध्यके
तार्णातार्णोभयाभावस्य वा न व्यावृत्ति ; विशेषणान्तरदाने च, गौरव
मित्यत आह—“ साध्ये ”ति । ‘एवमपि वाच्यत्वसाध्यके, गुरुधर्म-
स्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारे, विशिष्टाभावोपेक्षा निर्वाजा स्यादि-
त्यवतारण सम्यक् । “ यद्विशिष्टाधिकरणं साध्यमि ”ति । यत्पदम्—
अवच्छेदकतापर, तथा च यादृशावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणीभूतो यो धर्म,
तादृशधर्मविशिष्ट साध्य भवति, तादृशी या साध्यनावच्छेदकापर्याप्तावच्छेद-
कता, “ तन्निरूपकप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगिताकाभावेत्यर्थ । शुद्धबहिष्वा-
पर्याप्ताया, महानसीयवह्यत्वपर्याप्तावच्छेदकताया, यत्पदेनोपादानसभवात्
महानसीयवह्यभावनिरास । न चैवं सति, “ वहिमान् धूमादि ”त्यादौ
घटाभावादेरपि साध्याभावत्वापातादव्याप्तिरिति वाच्यं, लक्षणघटकाभाव
प्रतियोगिताया साध्यनिष्ठत्वेन विशेषणीयत्वात् ।

^१ “ धर्मे ” इति—अ

^२ इत पर “ मूलकृताम् ” इति—अ

^३ साध्यतेति प्रतीकम्—अ

^४ इत पूर्व “ ननु ” इति पाठ—मे

^५ तत्प्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगिताकाभावेत्यर्थ—अ

अत्र पाठे गगनत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य, लक्षणाघटकतया अग्रे तत्प्रदर्शनं विरुध्यत इति यत्पर्याप्त्यधिकरणविशिष्टाधिकरणसाध्यवदिति पाठमादारयाचक्रुः । यादृशावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणीभूतो यो धर्मः, तादृशधर्मविशिष्टो यः पदार्थः, तादृशपदार्थाधिकरणं साध्यवत् भवति, तादृशी या साध्यतावच्छेदकतापर्याप्तावच्छेदकता, तन्निरूपकप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगिताकभावेत्यर्थः । अत्रापि घटाभावादेवार्णाय प्राग्बत्, साध्यनिष्ठत्वप्रतियोगिताविशेषणदेयम् ।

अथवा पूर्वपाठे साध्यमित्यपहाय प्रमेयमिति, एतत्पाठे साध्यवदित्यस्य स्थाने प्रमेयवदिति, विवक्षया घटाभावादिर्वारणीयः, नेन न साध्यनिष्ठत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वेन गौरवम् । अत्र “यद्विशिष्टाधिकरणवृत्तिमत्साध्यमि”ति विवक्षया गगनत्वेन प्रमेयसामान्याभावसग्रहसमवातपाठान्तरकल्पनं, वृथैवेति ध्येयम् ।

साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावकल्प एव गगनत्वेन प्रमेयसामान्याभावकथनं, नोत्तरकल्प इत्यप्याहुः ।

अत्र, साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नत्ववस्तुवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावकप्रतियोगिताकाभावशक्यनिवेशनं, वस्तुवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वञ्च, स्वविशिष्टाधिकरणवस्तुकावच्छेदकताकत्वम्, गगनत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य संग्राहत्वे स्वपर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टाधिकरणवस्तुकत्वम्, अवच्छेदताया निवेश्यमिति । अत्र निरुक्तसाध्याभावसजातीया यः, तदधिकरणवृत्तिन्वाभावा, इति विवक्षया सामञ्जस्यऽपि, गुरुधर्मस्य साध्यतावच्छेदकत्वे, तस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया, तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धे व्यधिकरणधर्मा-

^१ साध्याभावव्यापितारण्येत्यर्थः—स्व

^२ न्यायसूत्रे तु पाठान्तरमेव अतीकृतमिति हेयम्—स्व.

वच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिः, माध्यतावच्छेदकस्थाने, साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशे च तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोक्त्यैव निर्वाहात् शेषवैयर्थ्यमभ्यादतः, गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेवोपेयम्, न तु तथाविधविवक्षाम्पि । यदि च, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावशरीरे पर्याप्तिमनिवेश्यान्यादृश एव साध्याभावोऽङ्गीक्रियते, तथा साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावशरीरे, पर्याप्तिमनिवेश्य साध्यव्यापकतावच्छेदकावृत्तिसमानाधिकरणधर्मवृत्तीत्यादिक्रमेण, साध्याभाव परिष्कार्यः. गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वोपेयमित्युच्यते, तदापि, साजात्यादिनिवेशस्य मिश्रमात्रसम्मततया उपाध्यायार्दीनामसम्मतत्वमालोच्य, साध्याभावप्रसिद्धावेव, लक्षणमप्य कथंचित् निर्दोषतेत्यभिहितम्. अत एव “ तर्ही ”ति मूलन्याख्याने, असंभवातिव्याप्ती पूरिते इति ।

नन्वेतत्पाठेऽपि, समवायितया वाच्यत्वाभावो. लक्षणघटको न भवतीति मणिविरोध इत्यत आह—“ वस्तुतः ” इति । इदं तु चिंत्यम् । समवायितापदस्य योगेन गगनत्वविरुद्धघटत्वपटत्वोभयान्यतरपरत्वसंभवात्. यत्पर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टस्य, साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन अधिकरणमिति विवक्षया, तस्य यथाश्रुतत्वेऽपि वा सामञ्जस्यमिति । परंत्वीदृशाभिप्राये, वाच्यत्वसाध्यके घटत्वादिना पटाभावेदेरपि, लक्षणघटकत्वसंभवान्, मणिका-राणां साध्यप्रतियोगिकाभावानुसरणं, व्यर्थमित्येकवाक्यताभङ्ग एव । यदि च, वाच्यत्वसाध्यके एव घटाभाववारणाय, साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकल्प एवा-दरणीयः तदा, सौन्दलमतावलम्बनं व्यर्थम्, वाच्यत्वादिभेदसंभवात्. प्रमेय-साध्यके, समवायादिसंबन्धावच्छिन्नमेयाभावादि, साध्यतावच्छेदकसंबन्धा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं निवेश्य, तन्मतावलम्बने च. प्रयासाधिक्यमित्यवता-

रणीयम् । एतत्कल्पे, विशिष्टवाच्यत्वाभावादौ, वाच्यत्वत्वादेरवच्छेदक-
प्रवेशानुपगमात्, विशिष्टाभावोपेक्षा ।

“दीधिति”ति । अशुद्धस्यापि शंकितुरभिप्रायविषयत्वे, बाधकाभाव
इत्याशयः । ननु “अथे”त्यादिग्रन्थस्य, यदि कूटघटितलक्षणाभिप्रायकत्वं
स्वम्याप्यभिमतं, तदाग्रे तद्दूषणाभिधाने संदर्भविरोध, स्वानभिप्रेतार्थ-
स्यैव, दूषणीयत्वात्, अतः संदर्भशुद्धिमाह “व्यधिकरणे”ति । एवं
च “अथे”त्यादिग्रन्थस्य, अगत्या कूटघटितलक्षणाभिप्रायकत्वेऽपि,
तस्य “प्रतियोग्यवृत्तिश्चे”ति ग्रन्थावतारकत्वं, न संभवति, दुष्टत्वात्,
निराकृतस्य अभावखण्डनेन निराकरणस्य व्यर्थत्वादितिभावः । तथा च,
“अथे”त्यादिग्रन्थस्य कूटघटितलक्षणाभिप्रायकत्वं स्वाभिमतं, तच्च न
दूषितं, किं तु “प्रतियोग्यवृत्तिश्चे”ति ग्रन्थावतारकत्वमेव, स्वान-
भिमतत्वादिति, तद्दूषणे, न संदर्भविरोध इति । ननु “अथे”त्या-
दिग्रन्थस्यापि “यत्समानाधिकरणा” इत्यादिनिर्दुष्टलक्षणाभिप्रायकत्व-
मस्तु इत्यत आह “यदि”ति । साध्याभाववदवृत्तित्वरूपलक्षण-
कर्तुरेव साध्याभावाप्रसिद्धिनिराकरणार्थम् “अथे”त्यादि शंकेति, तस्या
“यत्समानाधिकरणा” इति लक्षणस्य, तल्लक्षणपरिष्काररूपत्वाभावेन,
तदभिप्रायकत्वं न संभवतीत्यर्थः । कथं तर्हि “यत्समानाधिकरणा”
इत्यस्य “प्रतियोग्यवृत्तिश्चे”ति ग्रन्थावतारकत्वं चकारेण “अथे”त्यादि
शंकाभिप्रेतलक्षणे एव, दूषणस्य समुच्चेयत्वादित्यत “अथे”त्याद्याशंकाभि-
प्रेतलक्षणं, नैव तेन दूष्यते, किन्तु अन्यदेवेति मनसिऽहृत्य, व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावमैत्रनिराकरणपरत्वे, अर्थान्तरापत्तिरिति लक्षणान्तरम्यावतार-
कत्वमुपपादयितुं, प्रथमदूषणं स्पष्टयति “व्यभिचारे”ति । “कवले”ति ।

कूटघटनया परिष्करणीयसाध्याभाववदवृत्तित्वमित्यर्थः । एतस्य केवलान्वयि
साधारण्यमक्षतम् । “ एवं चे ”ति । यद्यपि, घटत्वेन पटाभावो, घटत्वेन
घटभिन्नाभाव एव, तस्य च, घटान्यत्वेन घटाभावेन प्रतियोगितयोरकीकर-
णामावेऽपि, सकलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानां समनैयत्यादैक्यमिति, कथं
तत्त्यागः ? तथापि, समनियताभावभेदपक्षे इदम् । अन्यथा भावत्वेनेत्या-
दिरिति साम्यम् ।

“ विशेष्यतासंबन्धेने ”ति । घटपदजन्यबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतानि-
रूपितघटनिष्ठविशेष्यताख्यसंबन्धेनेत्यर्थः . अन्यथा, शुद्धविशेष्यतासंबन्धेन
तद्धर्मप्रकारकत्वविशिष्टेच्छाया अपि, केवलान्वयितया. पटादेरपि घटपद-
वाच्यत्वापत्तेरिति केचित् ।

वस्तुतस्तु; घटपदवाच्यत्वादिप्रतीतौ, विशिष्टाधिकरणता निया-
मिका, तस्यां च निरुक्तविशेष्यतेति, यथाश्रुतमेव, सम्यक् ।
विशिष्टाभावप्रतियोगितायाः, विशेष्यविशेषणोभयत्वावच्छेदेन
पर्याप्तिः, तस्या व्यासज्यवृत्तित्वादित्याशङ्कते; “ न चे ”ति । “ विशिष्टे-
च्छायाः ” । बोद्धव्यत्वप्रकारकत्वविशिष्टेच्छाया । ननु प्रतियोगितायाः
व्यासज्यवृत्तित्तेऽपि, समवायित्वे इच्छान्तर्भावेन प्रतियोगितासामानाधि-
करण्यसत्वात्, कथं समवायितया विशिष्टाभावस्य, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वम् ? न च, प्रतियोगिताव्यधिकरणत्वं, स्वरूपसंबन्धेन
प्रतियोगितानधिकरणवृत्तित्वं, तच्च, समवायित्वस्य प्रतियोगितानधिकर-
णघटादिवृत्तित्वेन अक्षतमिति वाच्यम्. तथा सति सामान्यरूपेण विशेषा-
भावात्मनो, वाच्यत्वेन बह्व्यभावस्य, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वापत्तेः,
बह्विनिष्ठप्रतियोगितानधिकरणवृत्तित्वस्य, वाच्यत्वादावक्षतत्वादिति चेन्न;

प्रतियोगित्वाधिकरणवृत्तित्वस्य, प्रतियोगित्वपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नापर्याप्ति
 कत्वस्य, व्यधिकरणपदार्थत्वात् । “ तद्विषयाभावादि ”ति । घटत्वेन, घट
 पटोभय नास्तीति प्रतीतिविषयाभावस्य, म्यातुमगव्यत्वादित्यर्थ । “ अभा
 वनिर्गमे ”ति । उभयाभावविशिष्टाभावेत्यर्थे न तु अभावमात्रस्य बह्व्या
 दिसामान्याभावस्य प्रतियोगिताया, अव्यासज्यवृत्तित्वे बाधकाभावात्,
 व्यासज्यवृत्तित्वे केवलान्वयित्वापत्तेश्चेति भाव । विशेषपद, प्रतियोगि
 विशेषणधर्मसाजात्यस्य प्रतियोगिताया सूचकम् अन्यथा, घटत्वपटत्वाभ्या
 प्रमयेसामान्याभाव इत्यत्र घटत्वपटत्वान्यतरोपादानवेदयर्थ्यात् । ननु उभयस्य,
 घटत्वविशिष्टत्वासम्भवेऽपि प्रत्येकस्योभयानतिरिक्ततया प्रतियोगितापर्याप्ति, घट
 त्वेनोभयाभावस्य, कथं केवलान्वयित्वमित्याशङ्क्य, तस्य केवलान्वयित्वनिर्वा
 हायाह—“ यद्धर्मे ”ति । प्रतियोगितापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिक
 प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यधिकरणतया अभावस्य विरोध इत्यर्थे ।
 प्रकृते च, प्रतियोगितापर्याप्त्यवच्छेदकीभूतोभयत्वरूपधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिक
 प्रतियोगितावच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धत्वेन, विरोध्यभावात् उक्ताभावस्य केवलान्व
 यित्वमिति भाव । पर्याप्त्यनुपगमेऽपि उपपत्तिसम्भवात् तदुपगमोऽनर्थक,
 इत्याशयन समाधत्ते—“ प्रतियोगिताया ” इति । एकधर्मवृत्तित्वरूप
 विरोधासम्भवाद्वाह—“ एके ”ति । न च विरोधस्यावच्छेदकत्वापदकतया
 अभावस्य कथम् सार्वत्रिकत्वम् तेन विरोधपदकसम्भवावच्छिन्नत्वस्य अय
 च्छेदकताया सिद्धे । “ विरुद्धे ”ति । प्रमेयत्वावच्छिन्ने प्रतियोगिताया
 व्यासज्यवृत्तित्वासम्भवेन, घटत्वपटत्वोभयस्य तदवच्छेदकत्व तस्य व्यासज्य
 वृत्तित्व चावश्यकम्, अन्यथा, केवलान्वयित्वानुपपत्तिरिति, अन्यत्रापि, तथैवो

^१ उभेयाभावे—अ

^२ इत्यत्रेति कालि—अ

^३ विरोधाभावाद्—अ

पपत्तौ, प्रतियोगितापर्यासिस्वीकारवैयर्थ्यमिति स्फोरणाय दृष्टान्तानुसरणम् ।
अत्र, घटत्वे प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपगमे, तादृशाभावस्य केवलान्वयित्वं
न स्यात्, अतः, तत्रापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमावश्यकम् । एवं च,
घटत्वेन तद्धटतदन्यघटोभयाभाव-वहित्वेन तार्णातार्णवहच्युभयाभावादीनां
घटत्ववहित्वादेः न प्रतियोगितावच्छेदकत्वं । प्रतियोगिविशेषणस्यैव प्रति-
योगितावच्छेदकत्वेनोपपत्तेरिति ।

ननु घटपटौ न स्तः, इति प्रतीतिः केवलोभयत्वे, अवच्छेदकत्वं नाव-
गाहत् । यत्किञ्चिदुभयवति कुड्ययुसूलोभयवत्भूतले, तादृशप्रतीत्यनुदयापत्तेः ।
एवं, केवलघटत्वे, केवलपटत्वे, वा द्रष्टव्यम् । किन्तु घटपटोभयत्वे घटत्वे
पटत्वे च त्रिप्येव, अवच्छेदकत्वमवगाहते इत्यवश्यं वाच्यम् । तेषां च त्रया-
णामेकधर्मावच्छिन्नापर्यासत्वरूपविरोधशालित्वात् । विरुद्धोभयधर्मावच्छिन्न-
भाववत्, उक्ताभावस्यापि केवलान्वयित्वप्रसङ्गः । तस्यापि विरुद्धधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वादित्याशङ्कते — “यद्यपी”ति । “पर्यासमि”ति । तथा
च, पूर्वोक्तरीत्या, घटपटोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्यास्यधिकरणधर्म-
विशिष्टस्याप्रसिध्या, तस्यापि केवलान्वयित्वापत्तिः । तदुभयवति तदुभया-
भावसत्त्वं चानिष्टमितिभावः । न ह्यभावस्य, निरुक्तविरोधशालिधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वमात्रं केवलान्वयित्वे तन्त्रं, किन्तु अन्यदेव किञ्चिदित्याशयेन
समाधत्ते — “तथापी”ति । “द्वित्वे”ति । [‘अनेनैव द्वित्वे अवच्छेद-
कत्वलाभः] । “अवच्छेदकता” । द्वित्वव्याप्यत्वविशिष्टसमवायसंबन्धेन
प्रतियोगितावच्छेदकता । “स्वातन्त्र्येणापी”ति । शुद्धसमवायेनापीत्यर्थः ।
अयमभिप्रायः । यद्यत्संबन्धावच्छिन्ना यद्यत्धर्मनिष्ठा प्रतियोगि-
तावच्छेदकता, तत्संबन्धावच्छिन्नतत्त्वधर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियो-

गिनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणतया साकमभावस्य विरोध । घटपटो न स्त, इत्याकारकप्रतीत्या च घटपटोभयत्वे, घटत्वे, पटत्वे, च प्रतियोगितावच्छेदकत्वमवगाह्यते । तत्रापि घटपटोभयत्वे घटत्वयापकत्वे सति पटत्वव्यापकत्वविशिष्टो य समवाय, पर्याप्तिसबन्धो वा तादृश सन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्व घटत्वे पटत्वे च द्वित्वव्याप्यत्वविशिष्ट समवायसन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्व वर्तते पर्याप्तितदन्यसन्धेभेदेन, निरवच्छिन्नत्वसावच्छिन्नत्वभेदेन, च अवच्छेदकताना नानात्वेऽपि, तत्प्रतियो गितावच्छेदकतात्वेन व्यासज्यवृत्तित्व सिद्धान्तलक्षणे^१ व्यवस्थापयिष्यते । एव च भूतल घटपटोभयवदिति प्रमासत्वेन घटपटोभयनिष्ठाधेय ताया तत्तन्निरुक्तसन्धावच्छिन्नतत्तत्पर्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्वीकारात् तथाविधाधेयतानिरूपिताधिकरणत्वस्य घटपटोभयाभावविरोधिन घटपटो भयवत्यव सत्वेन न तादृशाभावस्य केवलान्वयित्वप्रसङ्ग । न चोभयत्वसम- वाय घटत्वादिद्वयापकत्व घटत्वादिसमवाये च तदुभयत्वव्याप्यत्व वा कथ भासने इति वाच्यम्, घटपटौ न स्त इत्यत्र घटके घटपटावित्यश उद्देश्यविधेयभावमहिम्ना उद्देश्यतावच्छेदकीभूतघटत्वादिव्यापकत्व विधेयी भूतद्वित्वससंगे भासने । एव च तुल्यवित्तिवैधैतया तादृशोभयत्वव्याप्यत्वस्य घटत्वपटत्वादिसमवाय भानं सभवतीति । घटत्वेन घटपटोभय नास्तीत्यादौ तु निरुक्तसन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्व धर्मत्रयेऽपि भासने । घटत्वेनेत्यत्र घटत्व मात्रे शुद्धसमवायसन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वमपि । एव च भूतल घटत्वेन घटपटोभयवदिति प्रमाविरहेण तादृशाधेयताया शुद्धसमवायसन्धावच्छिन्न- घटत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वात् तादृशावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकता

^१ सबन्धेन—अ

^२ नपृथ्व्यत्वासेन साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकभेदनिवेशविचारावमरे—स्व

^३ एकज्ञानविषयतयेत्यर्थ —स्व

निरूपिताधेयतानिर्दिष्टाधिकरणताया अप्रसिध्यैव तादृशाभावस्य केवला
न्वयित्वोपपत्ति । प्रतियोग्यशे प्रकारीभूतधर्मन्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्
द्वित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्व बोध्यमिति न काप्यनुपपत्तिरिति ।

अत्र वदन्ति — एव सति एकधर्मावच्छिन्नापर्याप्तत्वरूपविरोध

निष्कृत्य अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वस्वीकारवैयर्थ्यप्रमङ्ग ।

वस्तुतस्तु घटपटोभय नास्तीत्यादौ घटत्वव्यापकत्वविशिष्टपटत्वव्या
पकत्वविशिष्टपर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नद्विधैर्निष्ठावच्छेदकताक एवाभाव प्रती
यते । घटपटोभयवति च तादृशसंबन्धेनोभयत्वविशिष्टस्य सत्वात्^१ न
तादृशाभावस्य सार्वत्रिकत्वम्, प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिहरणधर्म
विशिष्टप्रतियोग्यधिकरणतया सार्धमभावस्य विरोधात् । घटत्वेन घटपटोभय
नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकताया^२ [घटत्वतादृशोभय
त्वैतदुभयपर्याप्ततया पूर्वोक्तरीत्या तयोर्धर्मयो विरुद्धतया] तथाविधावच्छे
दकतापर्याप्त्यधिकरणोक्तधर्मद्वयविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिध्या सार्वत्रिकत्वमित्येव
भट्टाचार्याणामाशय इति । घटत्वादे धर्मितावच्छेदकत्वोक्त्या धर्मि
तावच्छेदकव्यापकत्वस्य द्वित्वसंबन्ध लाभ । “अवच्छेदकत्व प्रतीयते”
इति । ससर्गतायामित्यादि । तथा च घटपटोभय नास्तीत्यादिप्रतीतौ
घटत्वपटत्वयो प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपगमात् न तदभावस्य सार्वत्रिकत्व

^१ घटपटीवद्वित्व—अ

न तादृशाभाव इति न तादृशाभासस्य सार्वत्रिकत्वम्—अ

^२ [ ] एतत्सिद्धान्तगतपाठस्थाने ‘पूर्वोक्तरीत्या विरुद्धघटत्वतादृशोभयत्वै

तदुभयपर्याप्ततया विरोधघटकसंबन्धेन” इति—अ

“अवच्छेदकता प्रतीयते” इति गदाधरीपाठ पूर्वमपि अवच्छेदकता इति

प्रतीकभारणम् कृष्णम्महटीये—स्व

मितिभावः । “स्वातन्त्र्येणापी”ति । प्रतियोगितांशोऽपीत्यर्थः । तेन प्रति-
योगितावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वलाभ इति ।

प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति
मते त्वाह । “आस्तां वे”ति । एतन्मते च प्रतियोगितापर्यास्यवच्छेद-
कावच्छिन्नापर्यासधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वं, बह्वित्त्वेन तार्णातार्णोभयाभावादिवारणं प्राग्वत् । याव-
त्तार्णादौ प्रतियोगितायाः पर्यास्यभावेन व्यतिरेकित्वं बोध्यम् । “अप्रा-
माणिक्रमेवे”ति । व्युत्पादयिष्यते च विशिष्टाभावस्य विशेष्यमात्रप्रति-
योगिकत्वमिति सिद्धान्तः । ननु अभ्रान्तानां पुरुषत्वेन दण्डविशिष्टो
नास्तीति व्यवहारमूलप्रतीत्या पुरुषत्वावच्छिन्नविशेष्यविशेषणोभयपर्यास-
प्रतियोगिताकाभावो विषयीक्रियतं । तादृशप्रतीतेः पुरुषत्वदण्डोभयाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावावगाहित्वोपगमे दण्डपुरुषाधिकरणाधिकरणकत
दभावावगाहित्वानुभवविरोध इत्यतस्तादृशप्रतीतिमेव निराकरोति—
“दण्डी”ति । दण्डविशिष्टो वस्तुगत्या पुरुषः । एवं च वाच्यत्वस्य
विशिष्टेच्छारूपत्वे विशिष्टाभावप्रतियोगिताया विशेष्यमात्रवृत्तित्वेन अव्या-
सज्यवृत्तितया कथं समवायित्वं व्यधिकरणधर्म इत्याशय ।

बन्धातोरिच्छार्थः, यत्प्रत्ययस्य विषय, तस्य भावो वाच्यत्वम्,
इच्छाविषयत्वम्, समुदितार्थ इत्याशयेनाह—“वाच्यत्वमि”ति । एवं
च घटे वर्तमानस्य तस्य पटेऽभावान्नपटस्य घटपदवाच्यत्वापत्ति, विषय-
भेदेन विषयताभेदात् । वाच्यत्वशब्दस्य शक्तिमात्रार्थकत्वे यत्प्रत्य-
यानर्थक्यरूपं दोषमाह—“न त्वि”ति । अत्र च घटपदबोध्यत्वप्रकार-

¹ सिद्धान्तान्—अ.

² इत्यतः तव—अ.

कत्वविशिष्टेच्छावत्वासत्वेन पटेऽतिप्रसङ्गवारणेऽपि घटपदवाच्यत्वं पटवृत्ती-
त्यादिप्रतीत्यापत्तिः । न च घटपदबोधयत्वप्रकारकत्वेऽवच्छेदकत्वाव-
लम्बनायां नापत्तिः, सामानाधिकरण्यावलम्बनायां त्विष्टापत्तिरिति वाच्यम्,
विशिष्टसत्ता गुणवृत्तिरिति सामानाधिकरण्यावलम्बनायामनायस्या इष्टा-
पत्तिसंभवेऽपि अत्र तस्या अयुक्तत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । “प्राचीने”ति ।
अतिरिक्तविषयतावादिनां प्रकारताया विषयतानात्मकत्वेन सिद्धान्तलक्षणे
वक्ष्यमाणमतात् भेदमाविष्कर्तुम् “मणिकारे”ति ।

अत्रेदं चिन्त्यते; सिद्धान्तमतेऽपि मणिकारलेखनं संगच्छत एव,
इच्छारूपवाच्यत्वे संयोगादिसंबन्धेन समवायित्वस्यासत्वात् । तत्संबन्धा-
वच्छिन्नसमवायित्वनिष्ठावच्छेदकताकवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावसौल-
भ्यात् । अन्यथा घटत्वादिना पटाभावादेरपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावत्वानुपपत्तिः । पटादौ कालिकादिसंबन्धेन घटत्वादेः सत्वात् । तथा
च येन संबन्धेन प्रतियोग्यवृत्तित्वं धर्मस्य तत्संबन्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियो-
गितावच्छेदकताकत्वं तत्त्वं । प्रतियोगितावच्छेदकम्य तेन संबन्धेन वृत्ति-
मत्ताया अतन्त्रत्वादिति ।

अत्र समाधानं वक्ष्यामः; वाच्यत्वस्य इच्छात्मकतया शंकाया
उक्तरीत्या परिहारसंभवेऽपि दीधितिकारैः वाच्यत्वस्य इच्छानात्मकत्वं स्व-
तमवलंब्य परिहृतमिति ।

“भावत्वेने”ति । यद्यपि समवायित्वेन वाच्यत्वाभावस्य वाच्यत्व-
त्वेन वाच्यत्वभिन्नाभावस्य चैक्यात् क्लृप्ताभावेनैव प्रसिद्धेः तदन्त्याभावकथनं
व्यर्थम्; तथापि समवायित्वम् आश्रयत्व-सामानाधिकरण्यान्यतरसंबन्धेन

^१ इतः पूर्वं यदा इति—अ.

^२ तायां—अ.

^३ तथात्वं—अ.

समवायवत्त्वं तच्च भावत्वमिति रीत्या अस्यापि क्लृप्ताभावत्वम् ; यदि प्रति-
योगितैकीकरणेन समवायित्वेन वाच्यत्वाभाव-समवायित्वेन प्रमेयत्वाभावादेः
समवायित्वेनासमवाय्यभावतयाऽसमवायित्वेन समवाय्यभावैर्येनापि निर्वाहो
अस्ति तदा ईदृशायासभयादेव तथोक्तम्, पदार्थविभाजकयोरनयो विरुद्ध-
त्वस्य सुव्यक्तत्वादिति । “तत्प्रतियोगितात्वेने”ति । सामान्याभावप्रति-
योगितायाः स्वरूपसंबन्धरूपतामते धूमसामान्याभावस्य लक्षणाघटकत्वप्रसङ्गः ।
कस्यामपि धूमरूपप्रतियोगितायां धूमत्वसमनैयत्यासंभवात् । अतो भावप्रति-
योगितात्वेन साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यं निवेश्यम् । तच्च तेन रूपेण
भावत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितयोरक्षतमिति भावः । एतच्च प्रकृताभि-
प्रायेण । एकावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन समनैयत्यादिपक्षे एतद-
भावस्य लक्षणाघटकत्वात् । “विशेषे”ति । न च तत्प्रतियोगिताव्या-
पकत्वमुभयाभावादिकमादाय तत्तन्निवारणाय साध्यतावच्छेदकवृत्तिधर्मण
प्रवेश्यम्, तथा च निरवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकस्थलीयव्याप्तेः अवच्छिन्नसा-
ध्यतावच्छेदकघटितत्वापात इति वाच्यम्, वैशिष्ट्याद्यनवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताया एव तत्घटकत्वात् । यदि च तत्प्रतियोगिताश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितान-
वच्छेदकत्वरूपव्यापकता प्रवेश्यते, लाघवात्, तदा तुल्यरीत्या साध्य-
तावच्छेदकव्यापकताप्रवेशं प्राप्योत्तरग्रन्थमवतारयति—“नन्वि”ति ।
“चेदि”ति । प्रतियोगिताव्यापकत्वस्य भेदघटितत्वेऽपि साध्यतावच्छेद-
कव्यापकत्वमत्यन्ताभावघटितमुपादीयते तदा न दोष इत्यावेदनाय ।

यत्तु प्रमेयसाध्यके चेति पङ्क्तेः स्वयं वक्ष्यमाणस्वपरसाधारणयावल-
क्षणेपु प्रमेयसाध्यके व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं दर्शयतीत्यवतारणम्, तन्न,
बह्वित्वेन प्रमेयसामान्याभाव इत्यम्यासंगने । द्वितीयलक्षणे व्यापकता-
वच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावनिवेशात् बह्वित्वस्य व्यापकतानवच्छेदकत्वात् । न

च प्रथमलक्षण एव तदुपदर्शनसंगतिः । तत्र समवायित्वेन वाच्यत्वाभावस्यैव संभवात् ; “ स्वपरसाधारणयावदि ” त्यस्यासंगतेश्चेति ।

“ तादृशाभावीये ” ति अन्योन्याभावघटितव्यापकत्वोपादानेष्वेकधर्मावच्छिन्नत्वेन तत्प्रतियोगिताया ऐवयान्नाभावाप्रसिद्धिरिति भावः । “ वह्निभिन्नत्वादिने ” ति । नन्वेतादृशाभावानुसरणं व्यर्थम् ; घटत्वादिना वह्यघटभावस्य लक्षणघटकत्वसंभवात्, न च “ अवच्छेदकैवये ” इत्याद्यग्निनियमेन घटत्वेन पटाद्यभावप्रतियोगितातो नोक्ताभावप्रतियोगिता भिद्यते घटत्वस्यैकत्वादिति तत्प्रतियोगितायाः पटादिवृत्तित्वेन न साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वादिसमनैयत्यमिति न घटत्वेन वह्यभावो लक्षणघटक इति वाच्यम्. एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता एकैवेति न नियमः । घटत्वेन वह्यभावघटसामान्याभावप्रतियोगितयोरैक्यप्रसंगात् । इष्टापत्तौ च घटवति घटत्वेन वह्यभावासत्वप्रसंगः । न च व्यधिकरणीभूतैकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानामेवैक्यमिति नियमः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्थल एवेति वाच्यम् ; तावतापि वह्निभिन्नत्वेन वह्यभावस्य न लक्षणघटकतासंभवः । तत्प्रतियोगिताया वह्निभिन्नत्वेन वह्यघटोभयाभावप्रतियोगितैक्यापत्तेः, एकधर्मावच्छिन्नत्वात् । यदि चैवं सति तादृशाभावाप्रसिध्यैव नातिव्याप्तिरित्युच्यते. तदाऽसंभवापत्तिरिति चेन्न, व्यधिकरणीभूतैकधर्मावच्छिन्नसजातीयप्रतियोगिताया एवैक्यम् इति नियमः । “ जास्तां वा उभयाभावप्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तित्वमि ” ति मट्टाचार्येणोक्तत्वात्, वह्निभिन्नत्वेन वह्यघटोभयाभावप्रतियोगिता व्यासज्यवृत्तिरिति वह्निभिन्नत्वेन वह्यभावप्रतियोगितासजात्याभावेन भिन्नैव । एवं च घटत्वेन वह्यभावमुपेक्ष्य वह्निभिन्नत्वेन वह्यभावपर्यन्तानुसरणम् युक्तमेव ।

१ वह्निभिन्नत्वेनेति प्रतीकम्—२ ; वह्निभिन्नत्वादिना इत्येव गदाधरीपाठ.—स्व.

अथवा एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया एकत्वमित्यत्र एकधर्मावच्छि-
न्नत्वमेकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकत्वं, तथा च स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण-
धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताया एकत्वमिति नियमनिष्कर्षः । एवं च
वह्निभिन्नत्वेन वह्निघटोभयाभावप्रतियोगिता न वह्निभिन्नत्वमात्रेणावच्छिन्ना ;
किन्तु ' प्रतियोगिविशेषणेनोभयत्वेनापि इति तद्भेदः उभयत्वानवच्छिन्नप्रति-
योगितायामक्षत एव । न चैवं सर्वेष्वपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावेपु
प्रतियोगिविशेषणस्योक्तरीत्या प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् सर्वापि तत्प्रतियो-
गिता नियमतो धर्मद्वयावच्छिन्नैवेति उक्तनियमकरणमसंगतमिति वाच्यम् ।
वह्निभिन्नत्वादिना उभयाभावस्थल एव प्रतियोग्यं प्रकारीभूतस्यावच्छेदकत्वं,
न तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्थले मानाभावादित्याशयेन प्रति-
योगितैकीकरणनियमसंगतेरिति ।

“असति बाधक” इत्यस्य प्रयोजनगाह—“वह्नित्वे”ति ।
“उक्तविशेषे”ति । वृत्तिमदवृत्तिधर्मस्यावृत्तित्वनियामकसंबन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितावच्छेदकत्व एव प्रतियोगितैक्यं नान्यत्रेति विशेषेत्यर्थः ।
वृत्तिमदवृत्तिधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे प्रतियोगितैक्यसंबन्धात् प्रमेयत्व-
समनैक्यं न तस्यां, किन्त्वस्यामेवेति वा विशेषः । “सत्ता-
वानि”ति । ननु कूटपटितलक्षणे साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाभाव-
निवेशेन गगनत्वावच्छिन्नविषयितासंबन्धावच्छिन्नाया गगनभिन्ननिष्ठप्रति-
योगितायाः तथाविधगगननिष्ठप्रतियोगित्वाभेदे विषयितासंबन्धेन गगनवति
ईश्वरज्ञाने तादृशाभावात्त्वं म्यादिति तद्भेदो वाच्यः । तथा सति साध्य-
तावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वसमनियतविषयितासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया एवा-
प्रसिद्धेः साधनसामानाधिकरण्यपर्यन्तासत्त्वेऽपि संबन्धात् किमर्थं तदुत्कीर्तन-
मिति चेदत्राहुः—गगनत्वेन प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगित्वस्य वह्नित्वेन

प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगितातुल्यत्वेन साध्यतावच्छेदकसमनियतत्वस्य दूषि-
तत्वेऽपि बहिर्नास्तीति बह्वित्त्वेन प्रमेयं नाम्तीति प्रत्ययाभ्यां प्रतियोगित्वयो-
र्भेदोपगमेऽपि कूटघटितलक्षणानिर्वाहं वक्तुं तदुत्कीर्तनमिति । विरुद्धत्व-
द्विवचनयोः पादानफलं केवलान्वयितानिर्वाह एवेत्याह—“येने”त्यादि ।
उभयत्वस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरिति तु बोध्यम् ।

ननु “बह्वित्त्वेन निर्वहौ” इत्यादिना दीधितिकृता केन संबन्धेन

प्रमेयसामान्यस्य साध्यतायामभावप्रसिद्धिः क्रियते ? न तावत् स्वरूप-
संबन्धेन ; तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य बह्वित्त्वेन प्रमेयाभावस्य
केवलान्वयितया बहिर्मत्यपि सत्त्वेन “निर्वहौ” इत्यस्य वैयर्थ्यात् ।
नापि संयोगसमवायादिना ; तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयसामा-
न्याभावस्य गुणादावेव प्रसिद्धे बह्वित्त्वेनेत्यस्यासांगत्यापत्तेः । न च
संयोगेन प्रमेयसामान्यसाध्यकद्रव्यत्वादिहेतौ तादृशाभावस्य गुणादौ प्रसि-
द्धत्वेऽपि कूटघटितलक्षणे साधनसामानाधिकरण्यस्य साध्याभावविशेषण-
तापक्षे तत्र तदभावात् बह्वित्त्वेनेत्युक्तमिति वाच्यम् ; तत्संबन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकस्य गुणत्वेन प्रमेयाभावस्य सर्वत्र सुलभतया तत्त्यागस्य
निर्वीजत्वापातात् । एवं तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावत्वेन भावा-
भावस्य समर्थनेऽपि भावत्वेनाभावाभावे भावत्वेनेत्येतदसंगतिः । संयोगा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामान्याभावस्यैव केवलान्वयित्वात् । हेतुसमा-
नाधिकरणत्वाच्च । नापि तादात्म्येन ; तथा सति तत्संबन्धेन तादृशाभावस्य
बहिर्भिन्न एव संभवेन “निर्वहौ” इत्यनुधावनासंगतेः । न हि तस्य
बहिर्भिन्न इत्यर्थः संभवति ! निरादिपदानामत्यन्ताभावार्थकत्वात् । नापि

^१ सद्देतावगद्देतौ च—संयोगेन प्रमेयसामान्यस्य साध्यत्वे संयोगेन प्रमेयाभावोऽपि
सुलभ एव—अ.

संबन्धसामान्येन ; तथा संसर्गताया मानाभावात् । संबन्धसामान्येन साध्यतायामेवेश्वरज्ञानत्वादिहेतौ संबन्धसामान्येन तादृशसाध्याभावस्य हेत्वसामानाधिकरण्येन दोषसंभवात् विषयितासंबन्धानुधावनस्य निर्वाजतया तदाभासविरोधाच्चेति चेत् ।

अत्राहु — प्रत्येकं संयोगत्वसमवायत्वादिनैव संसर्गता, एवं च प्रत्येकसंबन्धेन साध्यतास्थल एव साध्याभावप्रसिद्धे कर्तव्यत्वेन तादृशस्थले निर्वेहौ एव प्रसिद्धे संयोगादिसंबन्धेन साध्यस्य क्वचान्वयित्वविरहेऽपि साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावप्रसिद्धेरावश्यकत्वात् । अन्यथा विषयितासंबन्धेन क्वचान्वयित्वासंभवात् तत्र विरुद्धघटत्वपदत्वादिनाऽभावप्रसिद्धिकरणवैफल्यापत्ते । यद्यपि सयोगेन संबन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावो गुणादौ प्रसिद्ध, तथापि साध्याभावे हेतुसामानाधिकरण्यसत्त्वात्, द्रव्यत्वादिहेतुकं उक्ताभावो न प्रसिध्यतीति बह्वित्येन प्रमेयाभावानुसरणम्, बह्वित्येनेत्यस्योपलक्षणत्वेन धूमहेतुके घटत्वादिना प्रमेयाभावो द्रष्टव्यः । सर्वत्र एकाभावप्रसिद्धयर्थगगनत्वेनेत्युक्तम् । गुणत्वेन प्रमेयाभावोऽपि सर्वत्र चेत् तदा गगनत्वेनेत्येतदुपलक्षणम् बोध्यम् । इत्थं च विषयितासंबन्धेन साध्यतास्थले 'न तादृशसंबन्धेन गगनत्वेन प्रमेयाभावप्रसिद्धिरित्याभाससंगतिः । एवं च स्वरूपसंबन्धेन साध्यतास्थलमभिप्रेत्यैव भावत्वेनाभावाभावे भावत्वेनेत्युक्तीर्तनसंगतिः ।

केचित्तु — बह्वित्येनेत्यस्य बह्व्यधिकरणतात्वेनेत्यर्थात् स्वरूपसंबन्धेन साध्यतास्थल एव इयं प्रसिद्धिरित्याहुः ।

^१ भकारो नास्ति—अ

^२ अत्रप्रसिद्धि—अ.

^३ अन्यथा बह्वित्येन तादृशसंबन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य पक्षेऽपि मत्यात्—अ

कथंचित् प्रसिद्धानुमाने लक्षणसत्त्वे प्रसिद्धव्यभिचारिणि लक्षणासत्त्वे च सत्येव लक्षणे पदप्रयोजनाकाशेत्याशयेनाह—“सद्धेतुस्थले” इति । “अयमात्मेति” । ननु यत्समानाधिकरणा इत्यस्यानुपादानेऽपि साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वदानादेव नाम्त्वसामान्याभावसंग्रहः; तथापि द्रव्यत्वाभावस्य यावदन्तर्गतत्वात् अव्याप्तिरिति चेत्; प्रतियोगिताया साध्यनिष्ठत्वेन विशेषणीयत्वात् । यदि चैवं प्रमेयसाध्यतावच्छेदकके अव्याप्तिरुच्यते; तदा यत्किञ्चित्त्वेन साध्यतावच्छेदकं विशेषणीयम्. मैवम्; घटत्वात्मत्वैतदन्यतरत्वावच्छिन्ना भावमादायात्मत्वसाध्यकेऽव्याप्ते. । ननु साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताया स्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशात् न दोष इति चेन्न; तथापि हेतुसामानाधिकरण्यापेक्षया गौरवात् । स्वविशिष्टत्वानिवेशात् लाघवमिति चेदत्र वक्ष्याम —“द्रव्य विशिष्टत्वादि”त्यादौ स्ववैशिष्ट्ये संबन्धमेदानिवेशेन यावदन्तर्गतद्रव्यत्वाभावस्य कालिकसंबन्धेन स्वविशिष्टप्रकृतहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यान्नाव्याप्तिरत अयमात्मेति कालावृत्तिहेत्वनुधावनम् । “अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्ववान् आत्मत्वादि”त्यादिसंग्रहाय साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति । असंभवाशंका निरस्यति—“स्वे”ति । प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकताकल्पेऽप्याह—“सत्तावा-नि”ति । द्रव्यत्वादिहेतौ उक्तरीत्याव्याप्तेरसत्त्वादाह—“आत्मत्वादि”ति । साध्यवति दैशिकविशेषणतया वृत्तित्वोक्तौ च आत्मत्वविशिष्टसत्ता-भावादिविषयः । “एके”ति । आत्मत्व नास्तीति प्रतीतावेव प्रतियोगितावच्छेदकघटकतया आत्मभानात् । ज्ञानाद्यभावानुरोधेनाह —“स्वाश्रयं”ति । आत्मत्वाभावे स्वाश्रयात्मत्वम् । “अनर्थकमि”ति । स्ववैशिष्ट्य-

स्यापि संबन्धित्वरूपत्वादिति भावः । “ एके ” ति । यत्तु तेषां संसर्गत्वेऽपि
प्रतियोग्यधिकरणाधेयत्वनिवेशात् यत्समानाधिकरणा इत्यस्य सार्थक्यं;
तच्च हेत्वधिकरणाधेयत्वमिति ; तन्न समञ्जसम् । प्रतियोग्यधिकरण-
संबद्धत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ तदाधेयत्वस्यैवानिवेशात् । “ नाव्याप्तिरिति ।
पंचम्यन्तपदोद्धेयत्वावच्छेदेन लक्षणसत्वोक्त्या तत्सामानाधिकरण्येन
तत्सत्त्वरूपानिष्ठलाभमात्रं ; न तु तदसत्त्वात्मकानिष्ठान्तरलाभ इति भावः ।
नन्वेवं ^१[तत्सामानाधिकरण्येन लक्षणसत्त्वरूपानिष्ठलाभेऽपि तस्य तत्सामाना-
धिकरण्येन तदसत्त्वाविरोधितया न तन्निराकरणसंभवः यावत्पदेन] सर्वव्या-
वृत्तिश्चाविवक्षिता एवं हेतुत्वावच्छेदेनातिव्याप्तेः लाभेऽपि सद्धेतुभागेऽसद्धेतु-
भागे वा अनतिप्रसंग इत्यपि न स्फुटमिति वाक्यार्थानुपपत्तिमाशंक्य व्यभि-
चारिणीति पूरणेऽवच्छेदकावच्छेदेनान्वयात् सर्वत्रेत्यस्य वैयर्थ्यम् स्यादतः
अवच्छेदकत्वार्थकसप्तम्यंगीकारेण तत्सार्थक्यमित्याहः—“ अथवेति ” ति ।

“ नैन्वि ” ति । तद्व्याप्यत्वं च विशिष्य निवेश्यम् ; न तु यदभाव-
प्रतियोगितात्वेन ; भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावस्पर्शाभावयोः समनियतत्वेनैवयपक्षे
अतिव्याप्यसंगतेः । वह्निभिन्नत्वेन बह्व्याभाव-घटाभिन्नत्वेन घटाभावयोरैक्ये-
नासंबन्धाच्च । एवं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन ; न
तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन ; समवायेन प्रमेयसाध्यकव्यभिचारिण्यति-
व्याप्तेः ; तथाविधस्य घटत्वेन प्रमेयत्वाभावस्य स्वरूपसंबन्धेन प्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्यात् । ननु प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वं न साध्यभिन्ना-
वृत्तित्वं प्रमेयसाध्यकाव्याप्तेः ; किन्तु साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकः

^१ स्वसंब—अ.

^२ [ ] एतत्त्वद्धान्तर्गतपाठस्थाने “ यावत्पदेन व्यभिचारिमात्रव्या-
वृत्तिर्दुर्लभा सामानाधिकरण्येन तत्सत्त्वासत्त्वयोः अवितोषात् ” इति पाठः—अ.

^३ नैन्विति प्रतीकं नास्ति—अ.

कश्चनाभाव प्रतियोगिसमानाधिकरण तत्त्वमित्येव, एव च साध्यतावच्छेदकीभूतवद्वित्वनिष्ठधर्म साध्यतावच्छेदरूपदेनोपादायैव पतल्लक्षणप्रवेशेऽनवस्थापत्ति, अत्रापि साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वान्तरनिवेशादित्यत आह—
 “स्वव्यापके”ति । नन्वेव “वद्विधूमोभयवान् धूमादित्या”दौ तादृशोभयत्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकस्य व्यासजयवृत्तित्वेन प्रतियोगिताया प्रत्येकपर्यवसितत्वेन तद्वति तादृशोभयत्वाभावसभवात् व्यापकत्वासभवेनाव्याप्ते कथमियमाशका? कथं च तादृशरीत्यैवोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् भूतत्वमूर्तत्वोभयसाध्यकव्यभिचारिणि वाच्यत्वाभावमादायाति
 ‘व्याप्ति’ अथ सयोगाद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यतावच्छेदकस्थले अभावप्रसिद्धयर्थव्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्य प्रवेश्यम्, न चैव’ सयोगावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिणि वाच्यत्वाभावमादायातिव्याप्ति, सयोगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वासभवेन तादृशाभावप्रतियोगितावति वाच्यत्वेऽप्याभावस्यैवोक्तप्रतियोगिव्यधिकरणत्वादिति वाच्य, प्रतियोग्यनधिकरणप्रतियोगित्ववतिष्ठाभावघटितस्य तस्य विवक्षितत्वादिति चेन्न, उभयत्वसाध्यतावच्छेदकस्थले उभयत्वे प्रतियोग्यनधिकरणप्रतियोगित्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव सत्त्वेनोक्तदोषावधारणात्, यदि प्रतियोग्यधिकरण यद्यत् तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्प्रतियोगित्ववदित्युच्यते, तदा एकमात्रवृत्तिसाध्यतावच्छेदकस्थले प्रतियोगितामात्रस्यैव साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वसमवेन वाच्यत्वाभावमादायातिव्याप्ते, प्रतियोगित्वाधिकरणे साध्यतावच्छेदकाभावस्य ‘दुर्घटत्वात् तादृशसाध्यतावच्छेदकरूपप्रतियोग्यधिकरणस्यैकत्वेन

१ अतिव्याप्त्यभिवानम् ?—अ

२ “न चैवमपि”—अ

३ ‘दोषधारणाभावात् —अ

४ दुर्घटत्वात्—अ

यद्यदर्थाप्रसिद्धेरिति चेन्न ; साध्यतावच्छेदकभेदेन व्याप्यत्वभेदादुभयत्वादि साध्यतावच्छेदकस्थले केवलस्वरूपसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वम्य निवेशनीयत्वात् । यद्वा प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगिवृत्तिवैशिष्ट्यावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदवत्वमतो न कोऽपि दोष । प्रतियोगिनोऽव्याप्यवृत्तित्वे तद्वैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावस्यैव ईदृशभेदस्यापि तथात्वे तु प्रतियोगिमदवृत्तिधर्मवत्त्वं, प्रतियोग्यवच्छिन्नप्रतियोगितावदन्यत्वं वा बोध्यम् । वस्तुतस्तु प्रतियोगितावदवृत्तित्वं निरवच्छिन्नं निवेश्यमिति । “मनसी”त्यादि । न्वविशिष्टत्वसद्भावमभिप्रेत्य । अन्यथा पग्माणौ तदाभावस्यातथात्वेन तदसंगतेः । दिक्कृतविशेषणतानुपगमात् नित्ये तदभावाद्वा । न च घटत्वेन भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावमादाय तत्संगति । तथा सति घटत्वेन केवलमूर्तत्वाभावमादायैव तत्संगतिसंभवेन द्वित्वावच्छिन्नाभावेत्यस्य भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावेति तद्विवरणस्य चासंगतेः ।

यत्तु—गगनमनसोरुभयाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रदर्शनं क्वचित् ; तदयुक्तम् ; “गोमान् गोत्वादित्यादौ” अतिव्याप्तिवारणार्थमिदानीं हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यन्यावश्यकत्वात् । न च नदतिव्याप्तेरत्रत्यादिपदग्राह्यता । तद्वारणस्य यावत्तोपादानाप्रयोजनत्वात् । मूर्तत्वे स्वशब्दनिवेदिते आदिपदग्राह्ये भूतत्वे च तत्प्रदर्शनमित्यपि पदव्युत्पत्तिमसृणात करणैरनुपादेयम् ।

वस्तुतस्तु स्ववैशिष्ट्यस्य निष्फलत्वेन हेयत्वेऽपि उक्तसाध्यके एव परमाण्ववृत्तिमूर्तत्वे मनोवृत्तित्वविशिष्टमूर्तत्वे जन्यमूर्तमनोन्यतरत्वे बोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिः ^१संभवत्येव । ^२[एतदर्थमेव वा आदिपदमिति] ।

^१ संभवत्येवेति—अ.

^२ [एतदन्तर्गतपाठो नास्ति—अ.

“ तादृशोभयाभावस्येवे ”ति । यत्किञ्चिदभावस्य घर्तव्यत्वात् । “ या
 वत्पद दत्ते ” इत्यादि । अत्रेदं चिन्त्यम्—साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगि
 ताकाभावनिवेशस्याभिप्रेतत्वे यावत्पदे दत्ते भूतत्वमनोन्यत्वाद्यभावमादायाति
 व्याप्तिवारणे तु दीधितिदृता मनोन्यत्वाभावेग्यनासगति , तस्य साध्यताव
 च्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकत्वाभावात् । न च साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रति
 योगिताकयावदभावनिवेशे “ वह्निमान् धूमादि ”त्यादौ महानसीयबहुचाद्य
 भावमादायाव्याप्तिवारणाय यथोक्तविशेषणस्यावश्यकतया तादृशाभावयो न
 लक्षणघटकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति “ तादृशाभावयो
 लक्षणघटकत्वादि ”त्यनेन तादृशाभावद्वयस्य लक्षणघटकत्वसमर्थनासगते ।
 भूतत्वाभावस्य प्रागपि लक्षणघटकत्वात् । न च भूतत्वाभावस्य प्राक्
 लक्षणघटकत्वेऽपि मनोन्यत्वाभावस्यापि लक्षणघटकत्वार्थं तथाभिधानमिति
 वाच्यम्, अत एवेत्यादिना यावत्पदव्याप्त्यभिधाने यावदन्तर्गतभूतत्वा-
 भावमादायैवातिव्याप्तिनिराससभवे “ वह्निमान् धूमादि ”त्यादौ महानसीय-
 बहुचभावमादायाव्याप्तिवारणाय यथोक्तविशेषणे मनोन्यत्वाभावस्य लक्षण
 घटकत्व सपाद्य तादृशाभावमादायातिव्याप्तिवारणप्रयासस्य निष्फलतया
 तद्ग्रन्थस्य एतदर्थतात्पर्यकत्वादिति ।

अत्राहु — यथोक्तविशेषणविशेषितयावदभावघटितलक्षणे यावत्वानु
 पादाने वाच्यत्वाभावमादाय दत्ताया अतिव्याप्ते वारणार्थं यावत्त्वनिवेश
 विद्वेषिणा यथोक्तविशेषण परित्यज्य साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकत्व
 मादृतम् तत्र चोभयत्वावच्छिन्नसाध्यकेऽतिव्याप्तिरिति यावत्त्वनिवेश ।
 तथा च साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकयावदभावान्तर्गत भूतत्वाभाव
 मादायैव नातिव्याप्ति । एव च मनोन्यत्वाभावेखन यथोक्तविशेषणप्रवेशस्य
 निर्बीजत्वेऽसगतम् स्यादित्यतो महानसीयबहुचाद्यभावमादायाव्याप्ति प्रदर्शित्वा

ता । अथ यथोक्तविशेषणप्रवेशेऽपि भूतत्वाभावमादायोभयसाध्यकेऽति-
व्याप्तिवारणसंभवात् मनोन्यत्वाभावलेखनासंगतिरित्याशकापरिहाराय भूतत्व-
स्यत्वादिना तदभावस्य यथोक्तविशेषणशून्यत्वस्य संपादनियत्वेन तत्संगतेरिति ।

एवं च तादृशाभावयोरपि लक्षणघटकत्वादित्यस्य भूतत्वमनोन्यत्वा-
भावयो साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकाभाव-यथोक्ताभावघटितलक्षण-
यो. क्रमेण लक्षणघटकत्वादित्यर्थ उक्तरीत्या साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रति-
योगिताकवत्किञ्चिदभावनिवेशं कृत्वा यावत्पदासत्वे यथोक्तविशेषणसत्वे संदर्भ-
विरोधं परिहरता मतमाह—“केचित्त्वि”ति । साध्याभावं, साध्यमात्र-
प्रतियोगिताकाभावम्; तेन साध्यतदन्योभयाभावादायातिव्याप्तेर्व्यभिचारि-
सामान्ये सत्वेऽपि न क्षति । लेखनसक्षेपनिर्वधिना दीधितिकृता निर्वाज-
लेखनप्रसंगोऽत्रास्वरस । व्याप्यव्यापकभावापन्नोभयसाध्यके “वहिधूमोभय-
वान् बहे”रित्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिसभवेऽपि परस्पर-
व्यभिचारिभावापन्नोभयसाध्यकोत्कीर्तनं तत्र तदुभयत्रैवातिव्याप्तिसंभव
व्याप्यव्यापकभावापन्नोभयसाध्यक एकत्रैव 'तत्संभव इति विशेषव्युत्पाद-
नार्थम् । विशिष्टसत्तादिसाध्यके विशिष्टातिरिक्ततामते नातिव्याप्तिरिति
तत्रोक्तम् । विशिष्टातिरिक्ततावादिनामपि सर्वमप्युभयत्वं वैशिष्ट्यातिरिक्त-
मिति मतान्तरसत्वात् नातिव्याप्त्यसंगति । विरुद्धोभयरूपेण प्रमेयसामान्या
भावमादायातिव्याप्तेर्यावत्पदम् । सामान्याभावीयान्यप्रतियोगिताया प्रत्या-
श्रयभिन्नत्वेन वहिधूमोभयाभावमादायातिव्याप्ते तत्पदमिति केचित् ।

“भूतत्वाभावे”ति । न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिता-
कभेदघटितम् उभयत्वव्यापकत्वमक्षुण्णमेवेति वाच्यम्; “भूतत्वमूर्तत्वो-
भयवान् नित्यस्पर्शादि” त्यादौ, 'भूतत्वाभावमूर्तत्वाभावयोरपि लक्षणघटक-

^१ तत्संभवादिति—अ.

^२ अन्यभूतत्वाभावजन्यमूर्तत्वाभावयोरपि—अ.

तथा तद्विशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्धेस्तदनिवेशात् । “अव्याप्त्यापत्त्या” ।
 प्रमेयसाध्यके लक्षणगमनात् । “घटत्वाभाववान् मेयत्वादि”त्यादौ पूर्वं
 घटत्वाभावत्वघटावृत्तित्वावच्छिन्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसंबन्धेन
 हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यात् न दोषः । इदानीन्तु
 तस्य घटत्वादिरूपसाध्याभावस्य च दैशिकविशेषणतारूपसाध्यतावच्छेदक-
 संबन्धेन पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्या-
 सिरित्याह—“साध्यते”ति । “नास्माकमेव” । साध्यतावच्छेदकव्याप्य-
 प्रतियोगिताकयत्किञ्चिदभावनिवेशिनामप्येतदतिव्याप्तिसत्वात् । यद्वा—
 यथाश्रुते दीधितिकृतामेव दोषः ; नास्माकम् ; स्वाभावत्वानवच्छिन्नप्रतियोगि-
 तानिवेशेन तदुद्धारसंभवादित्याशयः । यद्वा—दीधितौ वक्ष्यमाणेत्यर्थः ।
 “रूपसामान्याभाववान् पृथिवीत्वादि”त्यादौ रूपाद्यात्मकसाध्याभावस्य
 स्वध्वंसादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् ; तस्य सद्भेदेतत्वादिनामस्माक-
 मित्यर्थः । परंतु रूपादीति ग्रन्थावतारिकायामप्येतदभिधानात् पौनरुक्त्यं
 प्रयत्ननिर्वाहम् ; पूर्वत्र तु रूपसामान्याभावसाध्यकोपेक्षाबीजं दीधितौ दर्शि-
 तम् ; अन्याभावसाध्यकोपेक्षाबीजं तु अत्रेति न तदाशंकेति बोध्यम् ।
 “पर्वतादावपी”ति । स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यादिघटितस्यापि लक्ष-
 णस्य दुरूपपादतालाभाय तदुक्तम् । “व्यापकताया” इति । एतेन तस्या
 लक्षणघटकत्वे तद्वटकसंबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य वाच्यतया भाव-
 रूपत्वं व्यर्थमिति सूचितम् । “भावरूपे”ति । न चैवमपि “धूमवान् धूम-
 कालीनवहे”रित्यादौ धूमाभावस्य कालिकसंबन्धेन तथात्वं “धूमवान् धूमव-
 द्दहे”रित्यादौ धूमाभावस्य धूमाभाववद्विन्नभेदतया धूमाभाववद्विन्नहेतुरूपभाव

१ हेत्वधिकरणे समवायेन प्रतियोगिनो अङ्गतेः अप्रसिद्धेः—अ.

२ “स्वाभावमादायैवातिव्याप्तिपरिशेषार्थम्” अभिक्रपाठः—अ.

सामानाधिकरण्यं च दुर्वारमिति वाच्यम् ; अयोगोलकान्यत्वाभावस्य तादृश-
प्रतियोग्यप्रसिद्धेः । यदि च तस्यापि अयोगोलकभिन्नभेदतया अयोगोलक-
भिन्नबह्वादिरूपभांवसामानाधिकरण्यं दुर्वारं तदापि गगनाभावादेस्तादृशप्र-
तियोग्यधिकरणाप्रसिद्धिः । यदि च तस्यापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावतया
घटादिरूपप्रतियोग्यधिकरणप्रसिद्धिर्मन्यते ? तदा “ धूमवान् बह्वे ” रित्यादाव-
नतिप्रसंगादेव व्यभिचारिसामान्येऽतिप्रसंगनियमभङ्गो बोध्यः । साध्यताव-
च्छेदकसंबन्धेनेति च क्वचित् दृश्यते. धूमाभावादेः कालिकसंबन्धेन
धूमवति सत्वात्, गोत्वाभावादेस्तत्संबन्धेन गोत्ववति सत्वाच्च तदावश्यकम् ;
घटत्वाभावादिसाधकव्यभिचारिवारणाय भावरूपत्वं चेति भाति । एक-
व्यक्तिसाध्यके लक्षणगमनादाह—“ नाने ” ति । व्याप्तिनिरूपकत्वरूप-
व्यापकत्वोपादानेऽनवस्थेत्यतः “ साध्यते ” ति । साध्यतावच्छेदकताघटक-
संबन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वलाभाय साध्यपदम् । तेन वाच्यत्वाभावप्रति-
योगिताया एव संबन्धसामान्येन साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेद-
कत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । “ तस्य ” । सत्ताव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताक-
विशिष्टसत्ताभावस्य । “ किञ्चिद्रूपम् ” । साध्यतावच्छेदकमन्यद्वा । “ बहि-
मान् धूमादि ” त्यादौ महानसीयबह्वित्वादिकिञ्चिद्रूपमुपादाय तद्वह्यभावस्य
न प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वसं-
भवः । न चैवमपि महानसत्ताद्यभावमादायैवाव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदक-
व्यापकत्वेन किञ्चिद्रूपनिवेशात् अतः सत्तावानिति । “ अव्याप्तिरिति ” ति ।
“ एतद्रूपवान् एतद्रसादि ” त्यादौ लक्षणगमनात् ।
मास्तु साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवत्त्वं, संबन्धसामान्येनैव
तन्निवेशादित्याशयेन शंकते—“ न चे ” ति । प्रमानिष्ठा च प्रतियोगिता

¹ न्यायरत्ने साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनेति पाठः प्रामादिकः इति—स्व.

विषयतासंबन्धावच्छिन्ना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना; समवायादिसंबन्धा-
वच्छिन्ना तु समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नापि । जन्यप्रमायाः प्रतियोगिवै-
यधिकरण्याघटितव्यापकत्वासंभवात्; न च वाच्यत्वाभावंस्य घूमवन्निरूपित-
विशेषणतादिसंबन्धेनातथात्वेन अतिप्रसंगोद्धारसंभवात् कुतः तदुपेक्षेति
वाच्यम्; विषयतातिरिक्तस्थले विशेषरूपेण संसर्गतायाः शंक्तिरसंमत-
त्वात् । “न त्वि”ति । विशेषरूपस्य कचिदपि अनुल्लेखात् । सामान्य-
रूपस्य अनुल्लेखेऽपि संसर्गाविषयकोच्छ्रंखलप्रकारविशेषविषयकत्ववारणाय
विशिष्टप्रतीतेः सामान्यरूपेण संसर्गावगाहितैवोपेयते; तावतैवोपपत्तौ विशेष-
रूपेण संसर्गतायां प्रमाणाभाव इत्यर्थः । न चैवं धर्मितावच्छेदकव्यापकता-
विशिष्टसंयोगत्वादिना प्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्ट-
संयोगत्वादिना च संसर्गता व्याहन्येनेति वाच्यम्; प्रतियोग्यनुयोगिघटित-
रूपेण तद्व्यक्तित्वादिना च संसर्गता नोपेयते विषयतायाश्च विषयतान्तर-
घटितरूपेणेत्याद्यनुभवानुसारादिति । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनेत्यनुक्तौ व्यभि-
चारिमात्रे दोषोक्तावपि व्यापकताघटकयावत्संबन्धोपादानकल्पे साध्यता-
वच्छेदकसंबन्धनिवेशव्यावृत्त्याक्षेपस्थलं दर्शयति—“परन्वि”ति । “अति-
व्याप्ती”ति । प्रतियोगिता यत्संबन्धेन व्यापकतावच्छेदिका तेनैव प्रति-
योगिसामानाधिकरण्यमिति विषयतासंबन्धस्य व्यापकताघटकतया तेनैव प्रति-
तथात्वादतिव्याप्तीत्यर्थः । “न चे”ति । न चाभावप्रतियोगितायां संयोग-
समवायाद्यवच्छिन्नत्वेऽप्यक्षतेः संबन्धसामान्यावच्छिन्नत्वोत्कीर्तनमसंगतमिति
वाच्यम्; तस्य परित्याज्यत्वात् । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्याधि-
करणत्वानिवेशे प्रकारान्तरमवलंब्य “ज्ञानवान् द्रव्यत्वादि”त्यादौ
अतिव्याप्तिं पूरयति “वस्तुतस्त्विति । न च संबन्धत्वेन संबन्धानां

प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धतानङ्गीकारेऽपि संबन्धसामान्येन साध्याधिकरण-
त्वप्रवेशे “धूमवान् वहे” रित्यादौ नातिव्याप्तिप्रसक्तिः साध्याधिकरणतायां
संबन्धसामान्यावच्छिन्नत्वासंभवादिति वाच्यम् ; तादात्म्यसंबन्धेन साध्यता-
स्थलानुरोधेन साध्यसंबन्धित्वस्यैव निवेश्यतया प्रकारविधया संबन्धत्वेन
संबन्धानां निवेशे बाधकाभावेन तदतिव्याप्तिसंगतेः ।

साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवत्त्वं न निवेश्यं ; किन्तु संबन्ध-
सामान्येनैवेत्यत्रैव समाधानान्तरमाह—“वस्तुतस्त्वि”ति । अनुगतसंबन्धत्वं
सांसर्गिकविषयताश्रयत्वम् । अन्यतमत्वमिति केचित् । साध्यसंबन्धानुयोगि-
त्वेन न साध्याधिकरणं निविष्टं ; किन्तु साध्येनैवरूपेण ; एवं च साध्य-
स्याधिकरणेन साकं संबन्धत्वेन संबन्धानां संबन्धत्वं नैव संभवतीत्यर्थः ।
इदं च येन केनचित् संबन्धेन तद्वान्श्च प्रकृतो हेतुरिति दीधितौ स्फुटम् ।
“लाघवे”ति । तथा च साध्याधिकरणत्वेन रूपेण निवेशकल्पे तादात्म्य-
संबन्धेन साध्यतास्थलानुरोधेन साध्यसंबन्धित्वेन निवेशस्यावश्यकतया तत्र
संबन्धत्वेन निवेशवशेनोक्तशंका स्यात् लाघवात् साध्येन रूपेणाधिकरणस्य
निवेशे च संबन्धत्वेन संसर्गताया अप्रामाणिकत्वादधिकरणारो संबन्ध-
त्वविशिष्टेन साध्यस्य विशेषणत्वासंभवात् तादृशशंकैव नोदेतीति भावः ।

यत्तु धूमावयवेऽपि संयोगेन धूमान्तरस्य वृत्तौ जन्यमात्रस्यैव
कालत्वानुपगमे साध्याधिकरणत्वस्यैव प्रवेशे च “धूमवान् वहे” रित्यादौ
नातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्यवतारणं तन्न ; सकलधूमावयवे संयोगेन धूमसद्भावे
मानाभावात् ।

“असंभव इति” । नित्यज्ञानभिन्नं जन्यज्ञानत्वादित्यादौ कालिक-
संबन्धं विषयितासंबन्धं वा आदायाव्यस्यभावेऽपि किञ्चित्पदेन महा-

^१ विशिष्टत्वेन—अ.

^२ अधिहरणस्यैव—अ.

कालानुयोगिककालिकसंबन्धं द्रव्याभावं चादायान्यासिरित्यसंभवाभिधानम् .
 “साध्यवदिति” । साध्यवदवृत्त्यभावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वेत्युक्तौ च
 प्रसिद्धानुमाने जलाद्यभावसंग्रहस्यात् . वह्निजलाद्यन्यतराभावस्य साध्य-
 वदवृत्तित्वात् । “तादृशे”ति । न चैवमपि द्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगित्वघट-
 त्वनिष्ठप्रतियोगित्वाभ्यां द्रव्यत्वाभावस्य साध्यवन्निष्ठतया तत्प्रतियोगिता
 समानाधिकरणमेवावच्छेदकं द्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगित्वमित्यसंभव इति वाच्यम् ;
 समानाधिकरणवृत्त्यवच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वस्य वाच्यत्वात् । “वि-
 रूद्धे”ति । प्रमेयनिष्ठप्रतियोगित्वस्य केवलान्वयितया तेन रूपेणाभावा-
 संभवादनवच्छेदकत्वम् . सामान्यरूपेण विशेषाभावोपगमे तु तेन रूपेण
 गगनाभावसत्त्वादसंभवो बोध्यः ।

“तदंश”इति । भेदत्वमखण्डोपाधिरिति न तादात्म्यसंबन्धनिवेश-
 प्रसंगः । जलत्वाभावप्रतियोगितायां द्रव्यत्वादौ केनापि संबन्धेनासत्त्वात्
 ज्ञानरूपव्यापकानुसरणम् । अत एवाग्रे एकव्यक्तिसाध्यकानुसरणम् । तत्र
 साध्यस्यापि व्यापकत्वात् । यत्किञ्चिद्विषयकत्वे व्यापकतामङ्ग इत्यत
 “विश्वे”ति । क्रियामात्रस्य कालत्वनयेऽप्याह “तत्समानाधिकरणकर्मादा”-
 विति । “लाघवमि”ति । साध्यव्यापकतावच्छेदकं यत् निरूपकतासंबन्धेन
 तद्वत्त्वनिवेशे प्रतियोगितात्वेनानिवेशेऽपि व्यापकतावच्छेदकघटकत्वेन बहु-
 तरसंबन्धनिवेशे गौरवात् । संबन्धविशेष तादात्म्यादि । संबन्धभेदेन
 व्यापकतायां भिन्नत्वात् समवायेन साध्यव्यापकस्य संयोगादिर्वा । स्वप्रतियो-
 गिताघटकसंबन्धेन व्यापकत्वानिवेशात् “कथंचिदि”ति । “कस्य
 चिदि”ति । साध्यव्यापकत्वस्य भेदादावपि सत्त्वात् । साध्यव्यापको यो
 यस्तदभावनिवेशेऽप्याह—“व्यधी”ति । तथा च “प्रतियोग्यवृत्तिश्चे”ति

² स्वसामानाधिकरण्यस्वाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतिरोगित्वोभयसंबन्धेन प्रतियोगिताविशि-
 ष्टधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावाभाव सामान्यरूपेण विशेषाभावः—स्व

ग्रन्थानवतारापत्तिः घटत्वेन साध्यव्यापकं नास्तीति प्रत्ययात् किञ्चिद-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन व्यापकविशेषिताभावनिवेशेऽप्याह—“एव-
मि”ति । यत्तुकारमते दूषणान्तरमाहेति केचित् । “शुद्धे”ति । ननु
घटत्वोपलक्षितवद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायाः शुद्धघटे पर्याप्तत्वात् कथं
घटाभावस्य लक्षणघटकत्वम् ? उपलक्षकान्तर्भावेण तस्या अपर्याप्तिर्वक्ष्य-
माणत्वात् अत्र निरवच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्वमन्यथा द्रव्यत्वादेः पूर्वक्षण-
वृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकताऽव्यापकतापत्तेः । तथा च
घटाभावस्य लक्षणघटकत्वापत्तिः घटनिष्ठसाध्यवद्भेदप्रतियोगितावच्छेदक-
तायाः सावच्छिन्नत्वादिति पाठान्तरम् । घटत्वविशिष्टवद्भेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकता निरवच्छिन्ना सावच्छिन्ना चेति द्वैविध्यात् पर्याप्तिनिवेशोऽपि
बोध्यः । प्रतियोगितायाः स्वरूपतो भानोपगमेन तथैवावच्छेदकत्वात् ना-
स्माकं घटादिनिष्ठप्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिरित्याशयः ।
न च प्रतियोगिताया स्वरूपतो भाने मानाभाव एव अनवच्छेदकत्वविशिष्ट-
स्वप्रतियोगितात्वविशिष्टकत्वनिवेशात् न घटाभावस्य लक्षणघटकत्वमिति
वाच्यम् ; अग्निमाविशेषोक्तिविरोधात् । तस्यास्वरूपतो भानेऽपि प्रतियोगि-
तात्वविशिष्टे अनवच्छेदकत्वस्य दुर्वारत्वादिति । न च पर्याप्तिमनिवेश्यै-
वावच्छेदकतायां वैशिष्ट्याद्यनवच्छिन्नत्वं निवेश्यं ; तावतैव घटाद्यभावस्य
धारणसंभवादिति वाच्यम् ; तथापि द्रव्यगुणोभयभेदवारणाय पर्याप्तिरावश्य-
कत्वात् । यद्यद्व्यक्तित्वेन तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तच्चद्व्यक्ति-
भेदकूटवत्प्रतियोगिताकत्वस्याभावविशेषणत्वे तु गुरुत्वेन तच्चद्व्यक्तित्वादिना
घटत्वादेर्भेदप्रतियोगितानवच्छेदकतया न तदभाववारणसंभव इति ।

हृदत्वात्मकाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् पर्वतत्वात्मका-
भावानुसरणम् । “लक्षणघटकत्वापातादि”ति । न चैवमपि न क्षतिः

कालानुयोगिककालिकसंबन्धं द्रव्याभावं चादायाव्याप्तिरित्यसंभवाभिधानम् ।
 “साध्यवदिति” । साध्यवद्वृत्त्यभावप्रतियोगिप्रतियोगिकृत्वैत्युक्तौ च
 प्रसिद्धानुमाने जलाद्यभावसंग्रहस्यात् । वह्निजलाद्यन्यतराभावस्य साध्य-
 वद्वृत्तित्वात् । “तादृशे”ति । न चैवमपि द्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगित्वघट-
 त्वनिष्ठप्रतियोगित्वाभ्यां द्रव्यत्वाभावस्य साध्यवन्निष्ठतया तत्प्रतियोगिता-
 समानाधिकरणमेवावच्छेदकं द्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगित्वमित्यसंभव इति वाच्यम् ;
 समानाधिकरणवृत्त्यवच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वस्य वाच्यत्वात् । “वि-
 रूढे”ति । प्रमेयनिष्ठप्रतियोगित्वस्य केवलान्वयितया तेन रूपेणाभावा-
 संभवादनवच्छेदकत्वम् । सामान्यरूपेण विशेषाभावोपगमे तु तेन रूपेण
 गगनाभावसत्त्वादसंभवो बोध्यः ।

“तदंश”इति । भेदत्वमखण्डोपाधिरिति न तादात्म्यसंबन्धनिवेश-
 प्रसंगः । जलत्वाभावप्रतियोगिताया द्रव्यत्वादौ केनापि संबन्धेनासत्त्वात्
 ज्ञानरूपव्यापकानुसरणम् । अत एवाग्रे एकव्यक्तिसाध्यकानुसरणम् । तत्र
 साध्यस्यापि व्यापकत्वात् । यत्किञ्चिद्विषयकत्वे व्यापकताभङ्ग इत्यतः
 “विश्वे”ति । क्रियामात्रस्य कालत्वनयेऽप्याह “तत्समानाधिकरणकर्मादा”-
 विति । “लाघवमि”ति । साध्यव्यापकतावच्छेदकं यत् निरूपकतासंबन्धेन
 तद्वत्त्वनिवेशे प्रतियोगितात्वेनानिवेशेऽपि व्यापकतावच्छेदकघटकत्वेन बहु-
 तरसंबन्धनिवेशे गौरवात् । संबन्धविशेषः-तादात्म्यादिः । संबन्धमेदेन
 व्यापकताया भिन्नत्वात् समवायेन साध्यव्यापकस्य संयोगादिर्वा । स्वप्रतियो-
 गिताघटकसंबन्धेन व्यापकत्वानिवेशात् “कथंचिदि”ति । “कस्य-
 चिदि”ति । साध्यव्यापकत्वस्य भेदादावपि सत्त्वात् । साध्यव्यापको यो
 यस्तदभावनिवेशेऽप्याह—“व्यधी”ति । तथा च “प्रतियोग्यवृत्तिश्चे”ति

१ स्वसामानाधिकरण्यस्वाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वोभयसंबन्धेन प्रतियोगिताविशि-
 ष्ट्यर्थावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावः सामान्यरूपेण विशेषाभावः—स्व.

ग्रन्थानवतारापत्तिः घटत्वेन साध्यव्यापकं नास्तीति प्रत्ययात् किञ्चिद-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन व्यापकविशेषिताभावनिवेशेऽप्याह—“एव-
मि”ति । यत्तुकारमते दूषणान्तरमाहेति केचित् । “शुद्धे”ति । ननु
घटत्वोपलक्षितवद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायाः शुद्धघटे पर्याप्तत्वात् कथं
घटाभावस्य लक्षणघटकत्वम् ? उपलक्षकान्तर्भावेण तस्या अपर्याप्तेर्वक्ष्य-
माणत्वात् अत्र निरवच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्वमन्यथा द्रव्यत्वादेः पूर्वक्षण-
वृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकतयाऽव्यापकतापत्तेः । तथा च
घटाभावस्य लक्षणघटकत्वापत्तिः घटनिष्ठसाध्यवद्भेदप्रतियोगितावच्छेदक-
तायाः सावच्छिन्नत्वादिति पाठान्तरम् । घटत्वविशिष्टवद्भेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकता निरवच्छिन्ना सावच्छिन्ना चेति द्वैविध्यात् पर्याप्तिनिवेशोऽपि
बोध्यः । प्रतियोगितायाः स्वरूपतो मानोपगमेन तथैवावच्छेदकत्वात् ना-
स्माकं घटादिनिष्ठप्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिरित्याशयः ।
न च प्रतियोगिताया स्वरूपतो भाने मानाभाव एव अनवच्छेदकत्वविशिष्ट-
त्वप्रतियोगितात्वविशिष्टकत्वनिवेशात् न घटाभावस्य लक्षणघटकत्वमिति
वाच्यम् ; अग्निमाविशेषोक्तिविरोधात् । तस्यास्वरूपतो भानेऽपि प्रतियोगि-
तात्वविशिष्टे अनवच्छेदकत्वस्य दुर्वारत्वादिति । न च पर्याप्तिमनिवेश्यै-
वावच्छेदकतायां वैशिष्ट्याद्यनवच्छिन्नत्वं निवेश्यं ; तावतैव घटाद्यभावस्य
वारणसंभवादिति वाच्यम् ; तथापि द्रव्यगुणोभयभेदवारणाय पर्याप्तिरावश्य-
कत्वात् । यद्यद्व्यक्तित्वेन तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तत्तद्व्यक्ति-
भेदकूटत्वप्रतियोगिताकत्वस्याभावविशेषणत्वे तु गुरुत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वादिना
घटत्वदेर्भेदप्रतियोगितानवच्छेदकतया न तदभाववारणसंभव इति ।

इदत्वात्मकाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् पर्यन्तवत्त्वा-
भावानुसरणम् । “लक्षणघटकत्वापातादि”ति । न चैकनि न द्विः

तस्य विशेषणतासंबन्धघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताक-
 तथा तेन संबन्धेन किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति
 वाच्यम्; “घटत्वाभाववान् मेयत्वादि”त्यादौ घटत्वरूपसाध्याभावस्य
 तथात्वेनातिव्याप्तेः । स्वाभावत्वानवच्छिन्नप्रतियोगितानिवेशे तु 'पर्वतत्वा-
 त्मकाभावो दुर्वारः । न च समवायेन घटान्यत्वप्रकारकत्वविशिष्टप्रमाऽभाव-
 स्तद्वारकः ; तस्य नित्यप्रमारूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । तादृश-
 जन्ययत्किञ्चित्प्रमाऽभावश्च न प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यव्यापकता-
 वच्छेदकप्रतियोगिताक' इति. जगदीशेन प्रतियोगितायां व्याप्यवृत्तिता-
 निरूपकत्वदानात् तदतिव्याप्युद्दारे तु पर्वतत्वाद्यात्मकाभावमादायाति-
 व्याप्तिर्दुर्वारैवेति ।

ननु जगदीशमते पर्वतत्वाभावाभावपर्वतत्वाभावप्रकारकप्रमाऽभावयो-
 रैक्येन पर्वतत्वरूपाभावस्य स्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकताघटक्यावत्संबन्धा-
 न्तर्गतविषयतासंबन्धेन किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकर-
 ण्यसंभवाद्द्व्याप्तिरित्यभिप्रायोऽस्तु ; मैवम् ; पर्वतत्वरूपाभावस्य पर्वतभिन्न-
 भेदात्मकतया विषयतासंबन्धेन पर्वतभिन्नरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्व-
 संभवात् ।

यत्तु पर्वतत्वाभावतत्प्रमयोर्ैक्योपगमेन विषयतासंबन्धस्य व्यापकता-
 घटकत्वनिर्वाह इति । तत्तुच्छम् ; संयोगस्य समवेतत्वेन व्याप्यवृत्तेरपि
 संयोगत्वेनाव्याप्यवृत्तित्ववत् पर्वतत्वाभावत्वेन व्याप्यवृत्तेरपि तत्प्रमात्वे-
 नाव्याप्यवृत्तित्वात् नैयायिकमतेऽभावोच्छेदापत्त्या तदैक्यासंभवाच्च ।

ननु जगदीशेन व्यधिकरणसंबन्धेन वाच्यत्वाद्यभावमादाय लक्षण-
 समन्वयसंभवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रन्थावतारानुपपत्तिमाशङ्क्य स्वप्रति-
 योगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्यव्यापकत्वं प्रतियोगिसमानाधिकरण्यम् अ-

भावपदलभ्यभावभिन्नत्वं च प्रवेश्य लक्षणस्य परिष्करणीयतया घटत्वाभावादि-
साध्यके घटत्वाद्यात्मकाभाववारणेऽपि घटत्वादिना घटत्वाभावादेरभावस्य
घटान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य च किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावरूपप्रति-
योगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिवारणाय भावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं
वाच्यम् ; एवं च हृदत्वाद्यात्मकाभाववारणाय भावभिन्नत्वस्यावश्यकतया
कथं पर्वतत्वाद्यात्मकाभावमादाय दोषाभिधानमिति चेन्न ; यतस्समनियता-
भावानामैवये अनैक्येऽपि लक्षणद्वयस्योक्तत्वात् । तद्वैक्यपक्षे प्रथमलक्षणे
पर्वतत्वहृदत्वाद्यात्मकाभावानां पर्वतत्वाभावत्वादिना प्रमेयाद्यभावरूपतया
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् घटत्वात्मकाभावमादायातिव्याप्तेरवारकत्वाच्च
भावरूपत्वभावभिन्नत्वयोर्वैयर्थ्यमेव । द्वितीयलक्षणे तेषां घटभिन्नत्वेन घट-
हृदत्वाभावाद्यन्यतराभावरूपतया स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतभाववृत्तिघट-
भिन्नत्वावच्छिन्नसामानाधिकरणत्वात् भाववृत्तित्वभावभिन्नत्वयोर्वैयर्थ्यमेव ।
तदनैक्यपक्षे च वक्ष्यमाणरीत्या स्वयं द्वितीयलक्षणमात्रे तदुभयनिवेशस्य
वक्तव्यत्वेऽपि एतन्मते तदुभयलक्षणेऽपि न तयोर्निवेशः तथा सति
गगनाभावत्वादिना घटाभावं घटत्वादिना गगनाद्यभावाभावं च यावदन्त-
र्गतमादायासंभवापत्तेः । न च समनियताभावभेदपक्ष एव प्रथमलक्षणम् ;
जलादित्यादिग्रन्थविरोधात् ।

वस्तुतस्तु—अग्रे स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्यव्यापकत्वा-
दिनिवेशस्य निराकरणीयतया यावद्व्यापकनाघटकसंबन्धेनैव प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यस्य एतन्मतशेषे वक्तव्यतया घटत्वाभावादिसाध्यके साध्य-
प्रमाभावमादायानतिप्रसंगात् भावरूपत्वभावभिन्नत्वयोर्वैयर्थ्यमेव ।

केचित्तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिमत्ताप्रहविरोधिता-
नियामकसंबन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यनिवेशेन हृदत्वाद्यात्मकाभाववारणात्
भावभिन्नत्वं व्यर्थमेवेत्याहुः ।

“सामानाधिकरण्ये”ति । न च द्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगित्वघट-
 त्वनिष्ठप्रतियोगित्वाभ्यां द्रव्यत्वाद्यभावमादायासंभवः । पर्याप्तिव्याप्यवृत्ति-
 त्ववादिभिः समानाधिकरणं सत् यदवच्छेदकं तदन्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वा-
 दिति वाच्यम् । प्रतियोगिविशेषणतापन्ननिष्ठविलक्षणावच्छेदकताया एव
 निवेश्यत्वात् । एतेन साध्यवदवृत्तेः महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगि-
 त्वावच्छिन्नवह्न्यभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगित्वावच्छिन्नद्रव्यत्वा-
 भावादेश्चोपगमेऽव्याप्तिः अत एव मन्मते पर्याप्तिस्वीकार आवश्यक
 इत्यपास्तम् । तादृशावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वघटितवैलक्षण्याभावादेवा-
 दोपात् । एतदर्थमेव प्रत्यासत्तिपदमिति ।

अथवा प्रतियोगिताश्रयानुयोगिकावच्छेदकप्रतियोगिकसंबन्धः प्रत्या-
 सत्यंतार्थः ; तथा च तत्संबन्धावच्छिन्नत्वम् अवच्छेदकताविशेषणम् वह्नि-
 प्रतियोगित्वेन घटाभावीयप्रतियोग्यनुयोगिकस्तादृशप्रतियोगिताप्रतियोगिको
 न स्वरूपसंबन्धोऽस्ति संबन्धे च निरवच्छिन्नैवावच्छेदकता तेन स्वरूप-
 संबन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वस्य वह्निप्रतियोगित्वे सत्त्वेऽपि प्रतियोगिवृत्ति-
 त्वविशिष्टतत्संबन्धावच्छिन्नत्वोक्तौ विशेषरूपेण संसर्गतापत्तावपि न क्षतिः ।

ननु सामानाधिकरण्येन अनवच्छेदकत्वघटितव्यापकतावच्छेद-
 कत्वस्य दैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यस्य च निवेशेन
 पर्वतत्वाद्यात्मकामावादिकमादाय सकलदोषवारणेऽपि घटत्वेन पर्वतत्वाभावा-
 भावमादाय “वह्निमान् धूमादि”त्यादावव्याप्तिः दुर्वारिवेतिचेन्न ; सम-
 नियताभावैक्यमतेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधि-
 करण्यसंबन्धेनानुपपत्त्यभावात् । “तद्धटभित्तं घटत्वादि”त्यादौ तद्वक्ति-
 त्वरूपसाध्याभावस्य तद्धटभित्तत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य च स्वरूप-

^१ पर्याप्तिः, व्याप्यवृत्तित्वमिति जगदीशमतम्—स्व.

संबन्धेन वृत्तितयैव नातिव्याप्तिः । किन्तु हेतुसमानाधिकरणाभावे भाव-
भिन्नत्वं निवेशयतो जगदीशस्य मते एव तत्रातिव्याप्तिरिति साध्यवद्वृत्ति-
भावप्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वरूपं भावभिन्नत्वं निवेशनीयमिति दिक् ।
बन्तुतस्तु — व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नपर्वतत्वाभावनिष्ठप्रतियोगित्वा-

वच्छिन्नाभावस्यातिरिक्ततया तत्प्रतियोगिताया व्यापकतानवच्छेदकत्वात् न
दोषः । तेनोक्तरीत्या पर्वतत्वात्मकाभावमादाय समनियताभावभेदपक्ष एव
दोषस्य संगमनीयत्वेऽपि “तद्वटभिन्नं घटत्वादि”त्यादौ तद्वटभिन्नत्वप्रकारक-
प्रमाविशेष्यत्वाभावस्य तद्वद्विन्नभेदात्मकस्य तद्वद्विन्नात्मकप्रतियोगिसमानाधि-
करणतया अतिव्याप्तावपि च न क्षतिरिति ।

“अव्याप्यपक्षेति”ति । प्रतियोगितायां साध्यसमानाधिकरणवृत्ति
त्वनिवेशे तद्वह्यादिसाध्यके लक्षणगमनात् । कालपरिमाणद्वयं महाकालपरि-
माणम् । न च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्याग्रे वक्तव्यतया महाका-
लान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावमादाय तत्प्रमिद्धिरिति वाच्यम् । महाकाले तादृश-
घटाङ्गीकारपक्षे तदभिधानात् । विषयतासंबन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वेऽपि
साध्यप्रमाऽभावस्य लक्षणघटकत्वानुरोधेन प्रतियोग्यसंबन्धित्वस्य निवेशनीय-
तया तादात्म्येन गगनाद्यभावप्रतियोग्यसंबन्धित्वस्य काले प्रसिद्धेर्गगनस्य
वृत्तिमत्वपक्षे इदम् ।

बन्तुतस्तु — स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव
च्छेदको यो यो धर्मस्तदन्यत्वरूपव्यापकतावच्छेदकत्वशरीरेऽव्यावर्तकघटत्वा-
दिभेदानामनन्ताना निवेशे गौरवात् तादृशी या या प्रतियोगिता तदन्य-
त्वमेव निवेश्यमिति तदप्रसिध्यभिधानसंगतिः । एवं च यादृशप्रतियोगि-
तेत्यादिना प्रतियोगितयोरेक्यनिवेशनमात्रं बोध्यम् ।

संबन्धसामान्येन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं निरम्य साध्यतावच्छेदक-
संबन्धेन तन्निरम्यति “काल इति” । गगनादेरपि मर्त्यत्वादिना वृत्ति-

मत्त्वमेव । “कापी”ति । “वह्निमान् धूमादि”त्यादौ साध्यसमानाधि
 करणघटादिरूपाभावस्य दैशिकविशेषणतासंबन्धेन किञ्चिद्विशिष्टस्वाभाव
 रूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया जलत्वाभावनिष्ठप्रतियोगितायान्तेन संबन्धेन
 व्यापकतावच्छेदकत्व न स्यादित्यर्थ । नन्वेवं “सत्ताभाववान् जात्य
 भावात्” “जाति घटत्वादि”त्यादौ सयोगादिसंबन्धाना व्यापकताघट
 कत्वासभवात् अन्ततो दैशिकविशेषणतासंबन्धम्यैव तथात्व वाच्य, तच्च
 दुर्घटम्, जातित्वादिरूपाभावस्य किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसमा
 नाधिकरणत्वात् । न च सयोगादिसंबन्धन वाच्यत्वाद्यधिकरणाप्रसिध्या
 वाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितैव साध्यव्यापकतावच्छेदिकेति वाच्यत्वाभावमादायैव
 लक्षणसगतिरिति वाच्यम्, तेन संबन्धेन वृत्तिमन्निष्ठत्वम्याग्रे वक्तव्यतया
 तादृशप्रतियोगितावारणादित्यत आह—“सामान्यादी”ति । यद्यपि
 वाच्यत्वादिसाध्यके भावाभावविलक्षणैव दैशिकविशेषणतेत्यव्याप्तिसत्वात्
 मात्रपदमनर्थक, तथापि सामान्यादिमात्रवृत्तिसाध्यके सयोगादिसंबन्धाना
 साध्यासमानाधिकरणतया व्यापकत्वघटकतासभावनापि नास्तीत्यावेदयितु
 तत्पदम् । यद्वा यदि च भावाना स्वरूपसंबन्धात् अभावाना दैशिक
 विशेषणता अन्यैव, अन्यथा^१ वाच्यत्वादिसाध्यकेऽव्याप्ते साध्यवति
 सर्वम्यैवाभावम्य किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिन स्वरूपसंबन्धेन वृत्ते,
 तथा च वाच्यत्वाभावमादायैवोपपत्तिरित्युच्यते, तदा सत्ताभावादिसाध्यके
 व्यभिचारिणि साध्यसमनियतारण्डाभावाप्रसिद्धेवाच्यत्वाद्यभावमादायाति
 व्यसि । “जन्य जन्यात्मान्यतरत्वादि”त्यादौ जन्यत्वम्य अखण्डोपाधि
 त्वनये तदभावमादायैव नातिव्याप्ति भावाभावविशेषणताभेदेन स्वा
 भावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यासभवादिति मात्रपदोपादानमिति द्रष्ट
 व्यम् । तादात्म्य च न व्यापकताघटकमिति प्रमाभावानुसरणम् ।

^१ उक्तरीत्येति अधिकपाठः—अ

“समनियताभावैक्यमते” इति । नन्वेतन्मते प्रतियोगिवैयधिकरण्ये प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशे^१ व्यावृत्त्यसंगतिरेव तन्मते गोत्वाभावादीनामपि गोत्वत्वेन प्रमेयाभावाभिन्नतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसंभवेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वस्यैव वैयर्थ्यात् । अनैक्याभिप्रायेण तद्वलं प्रवेश्य तदैक्याभिप्रायेण तद्वदकव्यावृत्तेरयुक्तत्वात् । मैवं ; धूमवान् बहेरित्यादौ धूमाभावस्य धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावाभिन्नतया घटत्वादिना धूमाभावस्य घटत्वादिना बहुचभावाभिन्नतयाऽतिव्याप्तेः यत्समानाधिकरणा यद्यत्प्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः तत्तत्प्रतियोगिताश्रयेत्यादिरीत्या परिपृश्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नगोत्वाभावादिप्रतियोगिताव्युदासाय ऐक्यपक्षेऽपि तद्वलोपादानात् ; तत्पक्षे चाग्रे वीप्साया अपि विवक्षणात् । “समनियताभावैक्यमते” इति प्रतियोगितैक्रीकरणार्थम् ; तेन प्रतियोगिताभेदाभावेन तन्मताप्रसरेऽपि न क्षति ।

“निवेश” इति । इदं तु चिन्त्यं. प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वोक्तावपि घटाभावप्रतियोगिताया केवलान्वयितया^२ घटाभावस्य लक्षणघटकत्वप्रसंगेनासभव तस्यापि यत्किञ्चित्प्रमेयरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमेवेति चेत् ; उक्तयुक्त्याऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्. न च अवृत्तिमात्रवृत्तीति ग्रन्थावतारणरीत्या तादृशप्रतियोगिताना घटादिमात्रवृत्तित्वं वदाम इति वाच्यम् ; एवं सति घटादिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताया अप्रामाणिकत्वादित्युत्तरग्रन्थासंगते प्रतियोगिताश्रयनधिकरणत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानुधावनस्याजागलमन्तनायमानत्वाच्चेति । अत्र घटाभिन्नत्वेन घटो नास्तीति प्रतीतिविषयप्रतियोगितावदनधिकरणत्वं साध्य-

^१ निवेशव्यावृत्त्यसंगतिरेव—अ.

^२ घटाभावप्रतियोगित्वेन अभावस्य व्यापकत्वाघटकत्वेन इत्यधिकपाठः—अ.

^३ तुन्ययुक्त्या—अ.

वत प्रसिद्धमेवेति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टोपादानवैयर्थ्यम् । न च जगदीशेन वहित्वेन घटाभावस्य या वहित्वेन घटनिष्ठा प्रतियोगिता सैव वहित्वेन वहिधूमोभयाभावम्यापि वहित्वावच्छिन्नवहिधूमादिनिष्ठा लाघवात् इति चक्रवर्तिलक्षण कण्ठत एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न प्रतियोगितैकीकरणत् घटभिन्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया वहिधूमादिसाधारण्यासिद्धे गदाधरेण समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगिताया प्रमेयमात्रवृत्तित्वोपगमादप्रसिद्धिसगतिरिति वाच्यम्, प्रतियोगित्यक्तीना भेदेऽपि एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया लाघवेनैत्रयमिति नियमनिराकरणार्थं वहित्वेन घटाभावादे वहित्वेन प्रमेयसामान्याभावरूपत्व जगदीशेन दर्शितम्. एतन्मते वहिर्नास्तीति प्रत्ययविषयीभूताभावप्रतियोगिताया वहिमात्रनिष्ठत्व विना ऽगते । न चैतन्मते वहिसामान्याभावप्रतियोगितापि प्रमेयमात्रनिष्ठैव, परतु प्रतियोगिविशेषणभेदादेव प्रतीतिविशेष वहिर्नास्तीत्यादौ वहित्वस्यैव प्रति योगिविशेषणत्वात्, वहित्वेन घटो नास्तीत्यादौ तु घटत्वादेरिति वाच्यम्, समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावयोरविलक्षणत्वापत्ते । यदि च जगदीशग्रथे वहिपद सपातायानम्, एव च वहित्वावच्छिन्नवहिभिन्ननिष्ठप्रतियोगिताको व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव इत्युच्यते, तदा वहिभिन्नवान् घटादित्यादौ वहिभिन्नत्वेन वह्यभावमादाय सामानाधिकरण्येनेत्युपादानसार्थक्यसभवात् जगदीशग्रन्थो सगत स्यात्, तथा चैतन्मते कथमप्रसिद्धिसगति । । व्याप्यवृत्तित्वघटितचक्रवर्तिलक्षणत्यागावसरे च वहित्वेन वहिधूमोभयाभाव वहित्वेन पर्वतावृत्त्यभाव च प्रदर्शयतो जगदीशस्य तयोर्वहित्वेन प्रमेयसामान्याभावानात्मकत्वमभिप्रेतम्, अन्यथा हेतुसामानाधिकरण्यानुपपत्ते ; तदनुसारिणा च गदाधरेण समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव

विशेषनिष्ठत्वं निराकृतम् । एवं चैतन्मतेऽपि अप्रसिद्धिरसंगतैवेति, तन्मा
देकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता एकेति नियमम् विहाय समनियताभावाना
भेदमते वक्तव्य साध्याभावादिप्रतियोगित्वेन घटाभावादिकमादाय दोषो
अत्रापीति तद्वारकं विशिष्टान्तं बोध्यम् ।

व्यधिकरणीभूतैकधर्मावच्छिन्नसजातीयप्रतियोगितैकेति पक्ष साध्या
भावप्रतियोगित्वेन जलेन्धनाद्यभावप्रतियोगितयोरैक्यात् व्यापकतावच्छेद-
कत्वोपपत्त्या विशिष्टान्तवैयर्थ्यमिति तद्भेदपक्षे सार्थकयति. "साध्यवद-
वृत्ती"ति । विशिष्टपदं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेद-
कतान्त्वलाभाय, तेन न बहुचभात्रप्रतियोगिमहानसीयवह्निमद्भेदमादाया
व्याप्ति बहुचभावप्रतियोगित्वेन घटवद्भेदसत्त्वे तु भद्रप्रतियोगितावच्छेदकत्व
प्रतियोगितावच्छेदकवद्भूतित्वेन विशेषणीयम् न तु प्रतियोगिवृत्तित्वेन, सामा
नाधिकरण्यनिवेशेन लाघवाभिधानविरोधात् । "यावदि"ति । स्वप्रति
योगितावच्छेदकसन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशपक्षम्याग्रे निराकर्त
व्यतया "नित्यज्ञानं नित्यसविषयकत्वादि "त्यादावतिव्याप्तिवारणायैदम् ।
"न च संयोगादिने"ति । यद्यपि समवायेन द्रव्यत्वाभावमादायापि
उक्तलक्षणदोषः संभवति, तथापि प्रतियोगितावच्छेदकसन्धेन प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्योक्तावपि दोषलाभार्थमिदम् . प्रतियोगितावच्छेदकसन्धेन
व्यापकतापक्षे वा.

आहुरित्यम्बरससूचनाय. स च साध्यव्यापकत्वे प्रतियोगिर्वय
धिकरण्यं न निरीक्ष्यम्; न चैवमुक्तीत्या स्वरूपसन्धेन साध्यवद्भूतित्वम्या-
वदयं निवेशनीयतया पर्वतत्वात्मकाभावमग्रहापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगि-
तावच्छेदकभेदेनाभावभेदोपगमात् पर्वतत्वाभात्रनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्ना-
भावस्य पर्वतत्वानात्मकस्य स्वरूपसन्धेनेव साध्यवद्भूतित्वात् । न चैवं पर्वत

त्वाभावत्वावच्छिन्नाभावस्य पर्वतत्वात्मनः स्वरूपसंबन्धेन साध्यवद्भूतित्वात्
द्वितीयलक्षणघटकत्वापत्तिरिति वाच्यम्; तत्र हृदत्वरूपामाववारणार्थं लक्षण-
घटकामावे भावभिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वात् । एवं सति पर्वतत्वाभावत्वेन
घटाद्यभावस्यावारणात् तत्राव्याप्तिः दुर्वारैवेति चेन्न ; वक्ष्यमाणप्रकारस्यानु-
सर्तव्यत्वात् ।

वस्तुतस्तु द्वितीयलक्षणे साध्यवद्भूतित्वे स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नत्वं न
निविष्टमित्यग्रे व्यक्तम् । एवं च पर्वतत्वाभावत्वं साध्यव्यापकतावच्छेदकमेव
न भवतीति ।

ननु व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनिवेश्य सामा-
नाधिकरण्येन अनवच्छेदकत्वनिवेशेऽपि संबन्धसामान्येन साध्यवन्निष्ठत्व-
निवेशस्योक्तदोषग्रस्ततया स्वरूपसंबन्धेन व्यापकताघटकीभूतस्वप्रतियोगिता-
श्रयवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबन्धेन वा तन्निवेशात् कपिसंयोगात्मकाभाव-
संग्रहोऽस्त्विति चेन्न^१; तथापि^२ घटाद्यभावस्य लक्षणघटकत्वापत्त्यैतद्व्याप-
'कताया अनिवेशात् ।

“फलत” इति । न च सामान्यपदानुपादाने घटादेः साध्यव्या-
पकतावारणात् यत्किञ्चित् व्यर्थमिति वाच्यम् । सत्तावान् जातेरित्यादौ
द्रव्यत्वादेः साध्यव्यापकतावारणार्थत्वात् । यद्यपि घटत्वावच्छिन्नवह्यादि-
निष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नमहानसीयादिवहेस्तादृशासंबद्धत्वेऽपि न क्षतिः
साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकं घटत्वादिना एकव्यक्तिकद्रव्यत्वाद्य-
भावमादाय लक्षणसंगतेरिति सामान्यपदं व्यर्थम् ; तथापि गवाद्यभावस्येति

^१ साध्यवद्भूतित्वात्—अ.

^२ अतः—इति पाठः । चेन्न इति नास्ति—अ.

^३ “ तथापि ” नास्ति—अ.

^४ व्यापकतानिवेश निराकरोति वस्तुतस्तु इति अनिवेशादिति नास्ति—अ.

लेखनसंगमनाय निवेशनीयभेदकूटसंकोचाय च तदुपादानम्, अन्यथा गोनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नतत्तद्गवादेस्तादृशासंबद्धत्वेनानुपपत्ते ।

वस्तुतस्तु सामान्यपदोपादाने न निर्भर । तथा सति बह्वच्चादे साध्यवति स्वरूपादिसंबन्धेनासंबद्धत्वात् तमुपेक्ष्याग्रे द्रव्यत्वाद्यनुधावनयैफ ल्यात् । तत्सोसाध्यकस्थलानुरोधेन तद्गवाभावपरतया तत्संगमनेऽपि मनोन्यत्वाभावप्रदर्शनानुरोधेन असंबद्धत्वशरीरे चेत्यादिलेखनेऽपि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन असंबद्धत्वोक्तौ कपिसंयोगात्मकाभावे लक्षणाघटकतानिर्वाहात् । तत्पक्षे द्रव्यत्वाद्यभावस्य लक्षणाघटकतया अनायत्या बह्वचभावादेर्लक्षणाघटकत्वार्थं सामान्यपदोपादानम् । द्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वं चेति पङ्क्तौ स्वरूपादिसंबन्धेनेत्यनुक्त्वा सयोगादिसंबन्धेनेत्युक्ते साध्यतावच्छेदकसंबन्धघटितव्यापकत्वनिवेशपक्षस्यापि लाभात् । एतत्पक्षे भूतत्वाभावस्यैव लक्षणाघटकता, पक्षांतरे तु मनोन्यत्वाभावस्यापीति विशेष । परंतु घटवान् महाकालत्वादित्यादौ महाकालमात्रवृत्तिविशेषणतासंबन्धेन सर्वत्वविशिष्टस्य कालिकसंबन्धेन वा साध्यत्वे गगनादेर्वृत्तिमत्त्वपक्षे समवायेन द्रव्यत्वादे व्यापकत्वार्थं साध्यतावच्छेदकसंबन्धघटितव्यापकत्व नोक्तमिति तु ज्याय ।

“अनायासेनैव” ; प्रतियोगिवैयधिकरणव्याचनिवेशेनैव । दिगर्थस्तु— स्वविशिष्टाधिकरणतानिवेशे प्रयोजनाभावेन “नित्यज्ञानं नित्यराविषयकत्वादि”त्यादौ नित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टघटादे न विषयितासंबन्धेन साध्यवत्संबद्धत्वसंभव ; विशिष्टानतिरिक्तत्वात् इति समवायस्यैव व्यापकताघटकत्वात् येन येनेति वक्ष्यमाणबीप्सा अनावश्यकरी । न चेद् “मनोऽणुत्वादिति”त्यादौ मनस्त्वाभावप्रतियोगिन दिक्कृतविशेषणतासंबन्धेन साध्यव्यापकत्वात् तस्योक्तसंबन्धेन प्रतियोगिरामानाधिकरण्यात् अतिव्याप्तिरतो वीप्सेति वाच्यम् ; तादृशविशेषणताया मानाभावात् । माभ्यप्रकारक-

प्रमाभावस्यातिव्याप्तिवारकत्वाच्च । मनोभिन्नत्वविशिष्टघटाभावप्रतियोगिन
 म्तादृशविशेषणतासबन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वात् । स्वरूपसबन्धेन गगनादेरवृत्ति
 त्वमते असन्नद्धत्वनिर्वाहकसबन्धेन वृत्तिमत्त्वेन स्वविशिष्टस्य विशेषणीयत्वात् ।
 ण्तेन “ स्पन्द एतत्स्पन्दो वा महाकालत्वादि ” त्यादौ महाकालान्यत्वाभावस्य
 कालिकसबन्धेन निरुक्तव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया अतिव्याप्तिवार
 णाय वीप्सेति प्रयुक्तम् । एतत्स्पन्दकालीनसाध्यप्रमाभावस्य लक्षणघटकत्वात् ।
 तद्ध्वसादिकालीनसाध्यप्रमायाश्च कालिकविशेषणतासबन्धेन यत्किञ्चित्-
 साध्यवद्वृत्तित्वात् । अत्र “ द्रव्य पृथिवीत्वादि ” त्यादौ घटत्वेन द्रव्यत्वा
 भावादे प्रतियोगिनो द्रव्यत्वस्य कालिकसबन्धेनापि व्यापकता समभवति
 नित्यद्रव्य कालिकसबन्धाप्रसिद्धे जन्यद्रव्य तत्सबन्धेन तस्य सत्वादित्यपि
 न शक्यम्, वीप्साविरहेण समवायमादायैव लक्षणसमन्वयात् । यदि च
 तद्वृत्तित्वेन घटादिभेदवत्ताज्ञान सामान्यलक्षणाजन्यतत्त्वटाद्यविषयक पक्ष
 इतरभेद साध्य नित्यसविषयकत्वं हेतु तत्र साध्यवति विषयितासबन्धे
 न असन्नद्धतद्घटादिकमादाय साध्यव्यभिचारनिरूपकाधिकरणान्यत्वादीना
 व्यापकतया तदाभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तथात्वादित्यति
 व्याप्तिरिति वीप्साया आवश्यकतयोक्तस्थल कालिकसबन्धमादायाव्याप्ति
 दुर्वारैवेत्युच्यते, तदा वीप्सामुपगम्य यत्सबन्धसामान्यं साध्यवत्यत्किञ्चि
 द्व्यक्त्यनुयोगिकत्वं यद्विशिष्टप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्तदन्वयत्व तद्वाच्यमिति
 दिक् । एव व्यापकतावच्छेदकताघटकत्वेनाभिमतो य सबन्धस्तेन सबन्धेन
 स्वविशिष्टत्व प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकप्रतियोगिताश्रयत्व च निवेश्यम्,
 अन्यथा कालिकसबन्धेन स्वविशिष्टस्य साध्यस्य व्यापकताघटकसबन्धेन
 सन्नद्धतया साध्यसन्नद्धस्वविशिष्टसामान्यकाप्रसिद्धे । कालिकसबन्धेन धूम

निष्ठप्रतियोगिताविशिष्टबहुधादिकम् अयोगोलकभेदनिष्ठप्रतियोगिताविशिष्ट-
ध्वंसादिकमादायातिव्याप्तेषु । [“ साध्यवत्यक्तिश्चिद्व्यवत्यसंबद्धत्वमिति ”
यत्किञ्चित्त्वं, तत्कूटनिवेशार्थं ;] यत्किञ्चित्पर्वतासंबद्धत्वस्य पर्वतीयबहुधा-
घभावप्रतियोगित्ववति असत्त्वेन तदभावमादायाव्याप्ते ; “एवं च साध्य-
वद्वृत्तिरुभयावृत्तियौ धर्मं तद्वत्संबद्धत्वसामान्याभावपर्यन्तनिवेशो व्यर्थ
अननुगमतादवस्य्यात् ; साध्यवद्वृत्त्युभयावृत्तिधर्मत्वेनानुगतरूपेण तु न
निवेशसम्भव ; साध्यवदसंबद्धत्वकल्पोक्तदोषात् ।

हेतौ तृतीयार्थान्वयवाधादुक्त “ व्याप्यते ”ति । इदानीमुत्तरदल-
प्रविष्टहेतुमत्ताया अनियेशादाह “ हेत्विति ”ति । “ यादृशपरमाणोऽवि ”ति ।
यदि च तादृशचरमक्रियाकालीन सकलपरमाणुधूमद्वैघण्यसंयोगसम्भवो
मन्यते ; अत एव चरमध्वसात्मकाभावो न दोषदारक , तदा धूमासयोगि
घटादिपरमाणुनिष्ठक्रियाविशेषात्मकोऽभावो बोध्य । “ हेतुसंबन्धितये ”ति ।
प्रभामण्डलादौ व्यभिचारवारकहेतुतावच्छेदकरूपावच्छिन्नहेतुसंबन्धितये -
त्यर्थ । एतेन महाकालान्यत्वाभावोऽपि निराकृतः, महाकालस्य बहि-
संबन्धितया तदन्यत्वस्य बहुचब्यापकत्वात्, तेन रूपेणासंबद्धित्वेऽप्याह
“ कालस्ये ”ति । “ सुवचत्वादि ”ति । धूमादेर्धृत्तिनियामकसंबन्धप्रसिध्या
तेन तस्य कालवृत्तित्वे वाधकाभावात् । वृत्त्यनियामकत्वतदभावयोरेकत्र
प्रसंगमयेन कालधूमयोगस्य वृत्त्यनियामकत्वेऽप्याह—“ बह्विमानि ”ति ।
स्फुटतरेत्युपादानात् प्रयोजनगवेषणेऽनायास सूचित । विषयतासंबन्ध-
धटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यात्मस्वप्रकारकयत्किञ्चित्प्रमा -

१ एतत्किञ्चिन्हान्तर्गतपाठस्थाने “ यद्यत्स्वमिति कूटनिवेशार्थम् ; अन्यथा ”—अ.

२ “ एवं च ” नास्ति—अ.

३ “ द्वैघण्यक ”—अ.

४ हेतुतावच्छेदकसंबन्धस्यावच्छिन्नहेति—अ.

भावस्य प्रतियोग्यसमानकालीनसण्डकालेऽतथात्वादुक्तं “महे”ति । पूर्वं क्षणावच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपकारणत्वसंभवादाह—
 “कारणत्वादी”ति । आदिना परमार्थसत्त्वपरिग्रह । अवृत्तित्वप्रवादानु-
 रोधेनाह—“नित्येति । परमार्थसत्त्वं च प्रमेयत्वं ; न तु कालिकसंबन्धा-
 वच्छिन्नाधारताकत्वं ; कादिमति चाप्रसिद्धमेव ; अष्टद्रव्यान्यत्वं स्वत्वादिना
 साधनीयं तेन गगनवत्ताज्ञानस्य भ्रमत्वेऽपि न क्षतिः ; उक्तरीत्या काला-
 न्यत्वप्रकारकयत्किञ्चित्प्रमाभावमादायानतिप्रसंगात् उक्तं महेति । ज्ञानभेद-
 प्रकारकयत्किञ्चित्प्रमाभावस्य प्रतियोग्यसमानकालीनतदविषयकज्ञानेऽतथा-
 त्वादुक्तं “मीश्वरे”ति । “वृत्तिमतामेवे”ति । महाकालभेदादीनामित्यर्थः ।
 अट्टीना व्यापकत्वासंभवं वक्तुमेवकारः । न तु यावतां वृत्तिमता व्या-
 पकत्वं वक्तुम् ।

“धूमवान् बहे”रित्यादौ अयं पिण्डान्यत्वाभावस्य स्वाभावरूप
 प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि पर्वतादेः कालोपाधित्वानुपगमे कालिकसंबन्ध-
 स्य व्यापकत्वाघटकतया प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्यव्यापकतावच्छेद-
 कप्रतियोगिताकधूमाभावस्य तादृशसंयोगेन धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वात्य-
 न्ताभावस्य वा तथात्वात् नातिव्याप्तिः । यदि च तत्रापि स्वाभावसामानाधि-
 करण्यमादाय वीत्साप्रयोजनमुच्यते ; तदा या या प्रतियोगितेति कल्पे
 स्वाभावत्वानवच्छिन्नप्रतियोग्युपादाने वा नातिव्याप्तिरित्यत आह—“इदं
 नित्यज्ञानमि”ति । “विषयितासंबन्धेने”ति । यद्यपि येन संबन्धेन
 साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं तेन संबन्धेन प्रतियोगिताश्रयो वाच्यः ; अन्यथा
 कालिकसंबन्धेन धूमाद्यभावप्रतियोगितायाः बहौ सत्त्वादतिव्याप्तेः । तथा च
 साध्यवति नित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टघटाभावसत्त्वेऽपि तादृशघटत्वस्य समवायेनैव
 तियोगितावच्छेदकत्वात् तेन संबन्धेन प्रतियोगिताश्रयाप्रसिद्धिः । तादृश-

प्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्य तु साध्यवदवृत्तित्वमेवेति ; तथापि नित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावो बोध्यः ।

यत्तु नित्यज्ञाने नित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टघटादिसत्वमते साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यं यत्सामानाधिकरण्यदवच्छिन्नत्वयत्संबन्धावच्छिन्नत्वैतत्रितयाभावस्तत्त्वमेव साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमिति ; तन्न ; विनापीदृशविवक्षां नित्यज्ञानत्वादिसाध्यकसद्भेदौ वाच्यत्वाद्यभावमादाय लक्षणगमनसंभवेनेतद्विवक्षायाः निर्बीजत्वात् ।

केचित्तुः—नित्यज्ञानान्यत्वस्वनिष्ठतद्व्यक्तित्वोभयविषयकं जन्यज्ञानं पक्षः तद्व्यक्तित्वं साध्यं तद्व्यक्तिनित्यज्ञानान्यतरत्वं हेतुस्तत्र अतिव्याप्तिः ; विषयितासंबन्धघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकयोस्तद्व्यक्तित्वाभावनित्यज्ञानान्यत्वाभावयोर्विषयितासंबन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति येन येनेति वीप्सा आवश्यकी । तद्व्यक्तित्वस्य ; तन्निष्ठासाधारणधर्मरूपत्वे तद्व्यक्तेस्तादात्म्येनैव साध्यव्यापकत्वात् तद्वेदमादायातिव्याप्त्यसंगत्यापत्तिरतः स्वनिष्ठत्वोपादानम् । नित्यज्ञाननिष्ठप्रतियोगिताकमेदत्वेन पक्षे प्रवेशः ; तेन लोत्पत्तिकपक्षज्ञानविरहस्थले इदम् ; तेन तादृशज्ञानस्य साध्यव्यापकत्वेऽपि न तदापत्तिः । अतादृशज्ञानस्य च न विषयितासंबन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यव्यापकता ; तादृशज्ञानविषयत्वं वा अव्याप्यवृत्तिः ; अन्यथा स्वरूपसंबन्धेन स्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणमेवेति दिगित्याहुः ।

इदं तु चिन्त्यं ; साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितासमानाधिकरणं सत् यदवच्छेदकं प्रतियोगित्वं तदन्यत्वमेव साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वम् ; तथा चोक्तस्थले नित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टघटाभावस्य साध्यवति सत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगिताविशिष्टाभावासत्त्वेनातिव्याप्तेरेवासत्वात्^१ वीप्सा व्यर्थमेवेति ।

^१ ईश्वरज्ञानस्वत्वविशिष्टघटाधिकरणत्वं विषयितासंबन्धेन साध्यवत्सत्त्वमेवेत्यभिप्रायः—अ.

तत्क्रिया पक्षः तद्व्यक्तित्वं साध्यं तत्क्रियातत्समानकालीनक्रियान्तरा-
न्यतरत्वं हेतुः तत्र येषां संबन्धान्तरं व्यापकत्वं तेषां कालिकसंबन्धेन
व्यापकत्वस्य तदभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य च सत्वात् येन येनेति
वीप्सा ; पक्षसाध्यादिप्रनायाश्च नियमतो व्यभिचारनिरूपकाधिकरणविषय-
कत्वे तदसत्त्वस्थले वा इदमित्यपि केचित् ।

इदं तु बोध्यम् ; प्रतियोगिसामानाधिकरण्ये प्रतियोगिपदार्थ एव
लक्षणघटकः ; स च स्वरूपसंबन्धेन प्रतियोगितावान् । एवं च घूमाभावादेः
कालिकसंबन्धेन प्रतियोगिताश्रयवहैरयोगोलकान्यत्वाभावस्य स्वप्रतियोगिता-
श्रयध्वंसादेः सामानाधिकरण्येऽपि नातिव्याप्तिः । एवं च स्वरूपसंबन्धेन
साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं प्रवेश्यम् ; तेन जलत्वाभावप्रतियोगितायाः कालि-
कसंबन्धेन बह्विव्यापकतावच्छेदकत्वेऽपि न दोषः ; एवं च व्यापकतावच्छेद-
कताघटकसंबन्धेन प्रतियोगिताश्रयविवक्षाऽनादंयेति ।

“स्वाभावे”ति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकतानिवेश
इदम् । अन्यथा पुनर्गौरवम् ; अत एवानुपदं वक्ष्यति “एकधैवे”ति । न
च समवायादिसंबन्धावच्छिन्नयादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणं साध्यवत्
तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं स्वाभावनिष्ठप्रतियोगित्वमिति समवायादिना
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यात् कथं नासंभव इति वाच्यम् ; तेन संबन्धेन
वृत्तिमन्निष्ठत्वाभावेनादोषात् ।

अत्र च वीप्साघटितव्यापकत्वस्योद्देश्यदले निवेश एव गौरवम् ;
प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वस्य विधेयदले निवेशे लाघवादित्यालोच्य
द्वेषा तन्निवेशस्यागे दीधितितात्पर्यमाह—“एकधैवे”ति । समनियता-
भावैक्यमते तस्य घटत्वादिना बह्व्यापकत्वरूपत्वेनादोषादाहः—“घटे”ति ।

कालत्व, महाकालत्वम्, अन्यथा प्रत्यस्तथात्वेनातिव्याप्त्यसंगते । “महा कालान्यत्वाभावे”ति । सयोगेन साध्यतायामुत्पत्तिकालावच्छेदनं बहुधा भावस्य साध्वद्वृत्तित्वात् साध्यतावच्छेदकसयोगसंबन्धेन साध्यव्यापकता वच्छेदकत्वसपत्तय प्रतियोगिवैयधिकरण्य प्रवेश्यम्, न चैव सर्ववान् महा कालत्वादित्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम्, प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रति योगितावच्छेदकावच्छिन्नतत्समानाधिकरण्यप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदघटित प्रतियोगिवैयधिकरण्य प्रवेश्य तादृशप्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकसंबन्धा वच्छिन्नत्वयादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नत्वैतदुभयाभावनियेशात्, तथा च साध्वति महाकालावच्छेदेन कालिकसंबन्धावच्छिन्नमहाकालान्यत्वाभावस त्येऽपि न क्षति । “भावरूपे”ति । अस्य कालिकसंबन्धेन हेतुमद्वृत्तित्व बोध्यम्, भावभित्तत्वंनिवेशे घटत्वादिना घटत्वाभावाभावमादाय भावत्वसत्ये ऽव्याप्ति, तदसत्येऽतिव्याप्ति । एव भावप्रतियोगिकत्वनिवेशात् घटत्वाभाव प्रमाविषयत्वाभावमादाय न दोष इत्यपि भावत्वानुपादानेऽतिव्याप्ति तदु पादाने च गौरवम्, मनोन्यत्वाभावलेखनासंगतिश्च, साध्वद्वृत्तिभावप्रति योगिप्रतियोगिकान्यत्वनिवेशऽपि तथा घटत्वाद्यात्मकाभाववैरण्यात् । सर्व कल्पे तद्रूपान्यत्वविशिष्टसमवेतवान् जातेरित्यादौ अतिव्याप्ति । “एव मि”ति । सर्वत्रैत्यस्य सवाधिकरणावच्छेदनेत्यर्थे स्वरूपसंबन्धेन साध्यताया सर्वत्रैत्यर्थे च घटवृत्तित्वविशिष्टसाध्यक एवातिव्याप्ति, न तु व्यभिचारिणि अवच्छेदकावच्छेदेन । न च तत्तर्थापेति वाच्यम् धूमवान् बहोरित्यादौ गुण त्वादिना द्रव्याभावमादायातिव्याप्ते सत्त्वात् तदकथनेन न्यूनताया प्रसाक्षी दिति सकलव्यभिचारिण्यकाभावनियन्ध इति तत्रापि तदग्रन्थविरोधसूचनाय

१ साध्यव्यापकत्वसपत्तय—अ

२ भित्तवानिवेशो—अ

३ अभाववाणात्—अ

धूमवानित्युक्तम्; तद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तादेः साध्यत्वे जात्यादिहेतावति-
व्याप्तिर्न द्वितीयलक्षणे ग्रन्थविरोधस्तु तत्साधारण इत्ययमेवोक्तः ।

“उक्ते”ति । घटत्वाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वाभावप्रमाविप-
यत्वाभावस्य विशेषणतासंबन्धेन स्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्;
विपयित्वीयत्वं च विशेषरूपमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः; अत्र सकलव्यभिचारि-
ण्यतिव्याप्तिर्वोच्यते । आत्मत्ववत्ताप्रकारकप्रमाविपयत्वाभावमादाय तद्व्या-
वृत्तिसत्त्वादाह “साध्याभावमादाये”ति ।

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विनापि व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्न-
वाच्यत्वाद्यभावमादाय लक्षणसमन्वयसंभवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रन्थाव-
तारानुपपत्तिरतः “प्रतियोगितावच्छेदके”ति । “न प्रागुक्ते”ति ।
नित्यज्ञानत्वादिसाध्यकनित्यसविपयकत्वादौ । तत्र समवायाद्यवच्छिन्नसा-
ध्याद्यभावादेरेव लक्षणघटकत्वात् । “इत्थं चे”ति । व्यापकता च प्रति-
योगिवैयधिकरण्याघटिता; अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन व्यापकत्वो-
पादानेऽपि समवायावच्छिन्नवह्याद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्य-
निष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकताघटकीभूतस्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतदैशिक-
विशेषणतासंबन्धेन तदवच्छेदककिञ्चिद्विशिष्टस्वाभावप्रतियोगिताकत्वेन तादृ-
शाभावाव्यावृत्तेरसंगतिः । न चैवं समवायावच्छिन्नवह्यभावप्रतियोगित्वस्य सं-
योगघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वान्नापत्तिरिति वाच्यम्; समवायेन साध्य-
व्यापकतावच्छेदकसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाद्यभावस्य तदर्थत्वात् ।
न चैवमपि तादृशाभावस्य स्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेनाव्या-
स्युद्धारसत्त्वात् प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन व्यापकत्वं व्यर्थमिति वाच्यम्;
धूमाभावादेः स्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यवारणाय यावत्प्रतियोगि-
तावच्छेदकसंबन्धस्य वाच्यत्वात् । अत्रे च यत्किञ्चित्तादृशसंबन्धनिवेशपक्षं
दूषयित्वैवायं पक्षो दूष्य इति न तद्विरोधः. स्वाभावत्वानवच्छिन्नप्रतियोगि-

त्वोपादानपरो वाय ग्रन्थ । “सबन्धे”ति । सबन्धविशेषावच्छिन्नप्रति
योगिताकाभावत्वावगाहित्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वैत्यर्थ । “वस्तुगत्य”ति ।
विरोधस्य प्रतिबन्धकज्ञानाविषयत्वलाभाय , तदवच्छिन्नज्ञानस्य प्रतिबन्धक
त्वेऽपि बाधबुद्धिविधया अप्रतिबन्धकत्वात् । “प्रसगादि”ति । वस्तुगत्या
सयोगादिसबन्धेन घटादिमत्ताविरोधितावच्छेदकरूपावच्छिन्नविषयताकत्वेन न
प्रतिबन्धकतासम्भव , घटाभावत्वादेरतथात्वादिति भाव । “तादृशे”ति ।
अन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वावगाहिज्ञानस्य निखिलसबन्धावगाहि
स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिमत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकत्वप्रसग , विष
यविरोधविरहेण तस्य तथात्वस्येष्टत्वे त्वाह “सबन्धे”ति । सबन्धाविशेषित
प्रतियोगिताकाभावत्वेन ज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यादृष्टचरत्वादिति भाव । लघ
वोपनीतेति षाचिक्कलाघवपद सपातायातम् , बाधग्रन्थे तथा अनभिधानात् ।

“निखिले”ति । न च भावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशा
न्नातिव्याप्ति । जगदीशेन साध्यवद्भूतित्वे स्वरूपसबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशऽपि
पर्वतत्वाद्यात्मकाभाववारणाय दैशिक्रतया हेतुसामानाधिकरण्य भावभिन्नत्व
वोच्यतामिति वाच्यम् । अभावसाध्यके घटत्वादिना साध्याभावस्य भाव
रूपप्रतियोग्यप्रसिद्धे । भावप्रतियोगिकत्वोक्तौ च तत्रैव व्यभिचारिण्यति
व्याप्ति । साध्यप्रमाऽभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यव्यापका
प्रतियोगित्वात् । न च तद्घटितव्यापकत्व प्रवेश्यम् , तथापि कपिसयोगाद्या
त्मकाभावस्येति लेखनासगते । “यावदि”ति । नन्वेव जलादीत्यादि
ग्रन्थानुत्थिति , धूमाभावे तादृशगोत्वाभावाभावस्य धूमाभावरूपत्वेऽपि याव
दन्तर्गतसयोगेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यात् । न च धूमवत्त्वप्रकारकप्रमा
विशप्यतावान् वहेरित्यादौ साध्याभावे तादृशगोत्वाभावाभावस्य साध्याभाव

धूमवानित्युक्तम्, तद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तादे साध्यत्वे जात्यादिहेतावति व्यासिर्न द्वितीयलक्षण ग्रन्थविरोधस्तु तत्साधारण इत्ययमेवोक्त ।

“उक्ते”ति । घटत्वाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वाभावप्रमाविपयत्वाभावस्य विशेषणतासम्बन्धन स्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्, विपयित्वीयत्व च विशेषरूपमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थ, अत्र सकलव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिर्नोऽध्या । आत्मत्ववत्ताप्रकारकप्रमाविपयत्वाभावमादाय तद्व्यावृत्तिसत्त्वादाह “साध्याभावमादाये”ति ।

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव विनापि व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावमादाय लक्षणसमन्वयसमवायत् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रन्थावतारानुपपत्तिरत “प्रतियोगितावच्छेदके”ति । “न प्रागुक्ते”ति । नित्यज्ञानत्वादिसाध्यकनित्यसविषयकत्वादौ । तत्र समवायाद्यवच्छिन्नसाध्याद्यभावादेरेव लक्षणघटकत्वात् । “इत्थ च”ति । व्यापकता च प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटिता, अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वोपादानेऽपि समवायावच्छिन्नवह्यघाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपित व्यापकताघटकीभूतस्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतदैशिकविशेषणतासम्बन्धेन तदवच्छेदककिञ्चिद्विशिष्टस्वाभावप्रतियोगिताकत्वेन तादृशाभावाव्यावृत्तेरसंगति । न चैव समवायावच्छिन्नवह्यभावप्रतियोगित्वस्य योगघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वान्नापत्तिरिति वाच्यम्, समवायेन साध्यव्यापकतावच्छेदकसयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाद्यभावस्य तदर्थत्वात् । न चैवमपि तादृशाभावस्य स्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेनाव्यावृत्तुद्धारसत्त्वात् प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वव्यर्थमिति वाच्यम्, धूमाभावादे स्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यवारणाय यावत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य वाच्यत्वात् । अग्रे च यत्किञ्चित्तादृशसम्बन्धनिवेशपक्षदूपयित्वैवाय पक्षो दूष्य इति न तद्विरोध स्वाभावत्वानवच्छिन्नप्रतियोगि

त्वोपादानपरो वाय ग्रन्थ । “सबन्धे”ति । सबन्धविशेषावच्छिन्नप्रति
योगिताकाभावत्वावगाहित्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वेत्यर्थ । “वस्तुगत्ये”ति ।
विरोधस्य प्रतिबन्धकज्ञानाविषयत्वलाभाय , तदवच्छिन्नज्ञानस्य प्रतिबन्धक
त्वेऽपि बाधबुद्धिविधया अप्रतिबन्धकत्वात् । “प्रसगादि”ति । वस्तुगत्या
सयोगादिसबन्धेन घटादिमत्ताविरोधितावच्छेदकरूपावच्छिन्नविषयताकत्वेन न
प्रतिबन्धकतासम्भव , घटाभावत्वादेरतथात्वादिति भाव । “तादृशे”ति ।
अन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वावगाहिज्ञानस्य निखिलसबन्धावगाहि
त्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिमत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकत्वप्रसग , विष
यविरोधविरहेण तस्य तथात्वस्येष्टत्वे त्वाह “सबन्धे”ति । सन्धाविशेषित
प्रतियोगिताकाभावत्वेन ज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यादृष्टचरत्वादिति भाव । लघ
वोपनीतेति वाचित्कलाघवपद सपातायातम् , बाधग्रन्थे तथा अनभिधानात् ।
“निखिले”ति । न च भावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशा
ज्ञातिव्याप्ति । जगदीशेन साध्यवद्बुद्धित्वे स्वरूपसबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशऽपि
पर्वतत्वाद्यात्मकाभाववारणाय दैशिकतया हेतुसामानाधिकरण्य भावभिन्नत्व
वोच्यतामिति वाच्यम् । अभावसाध्यके घटत्वादिना साध्याभावस्य भाव
रूपप्रतियोग्यप्रसिद्धे । भावप्रतियोगिकत्वोक्तौ च तत्रैव व्यभिचारिण्यति
व्याप्ति । साध्यप्रमाऽभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यव्यापका
प्रतियोगित्वात् । न च तद्वद्वितव्यापकत्व प्रवेश्यम् , तथापि कपिसयोगाद्या
त्मकाभावस्येति लेखनासंगते । “यावदि”ति । नन्वेव जलादीत्यादि
ग्रन्थानुत्थिति , धूमाभावे तादृशगोत्वाभावाभावस्य धूमाभावरूपत्वेऽपि याव
दन्तर्गतसयोगेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यात् । न च धूमवत्त्वप्रकारकप्रमा
विशेष्यतावान् बहेरित्यादौ साध्याभावे तादृशगोत्वाभावाभावस्य साध्याभाव

रूपत्वेनातिव्याप्तिरेव । धूमवदनुयोगिकत्वविशिष्टस्वरूपसंबन्धत्वादिना संसर्ग-
 तानुपगमादिति वाच्यम्; तत्रापि यावदन्तर्गतधूमाभावे तादृशगोत्वाभावा-
 भावस्य तद्रूपतया तदुद्धारसंभवादिति चेन्न । एतन्मतेऽपि तादृशगोत्वाभाव-
 संयोग्यन्यतराभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेन तद्रून्धम्योत्थानात् । “ ऐक्यमते ”
 इति । यद्यपि तद्भेदमतेऽपि समवायावच्छिन्नवह्न्याद्यभावस्य साध्यव्यापक-
 तावच्छेदकीभूतपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावनिष्ठप्रतियोगिताकतया प्रतियो-
 गितावच्छेदकयावदन्तर्गतसमवायेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादसंभवः ;
 तथापि प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकताया एव प्रतियोगितावच्छेदक-
 संबन्धघटितत्वस्य सार्थकीकृतत्वात् तदनुरोधेनैक्यानुधावनम् । अनैक्यमते
 चावतारकत्वानुपपत्तिः व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभाववारणेऽपि
 किञ्चिद्विशिष्टवाच्यत्वाद्यभाववारणात् । न चैतल्लक्षणे सिद्धान्तेऽपि असौ दोषो
 वर्तत एव; परंतु नित्यज्ञानं नित्यसविषयकत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय
 संबन्धत्रयं वीप्सामपेक्ष्य लाघवादिति वाच्यम्; तथापि समनियतामावैक्य-
 पक्षानुरोधेन वीप्सायाः एवौचित्यात् ।

यत्तु जगदीशेन “ स्पन्दो महाकालत्वात् ” “ महाकालान्यः
 कालत्वादि ” त्यादौ कालिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नस्पन्दत्वाभावस्य तथा-
 विधमहाकालान्यत्वाभावस्य प्रतियोगिताघटकविशेषणतासंबन्धेन तथात्वात्
 अतिव्याप्तिरित्यभिहितम् । तदभिप्रायश्चायं दैशिकविशेषणतासाधारणविशे-
 षणतात्वेन कालिकविशेषणताया अपि संबन्धतया तादृप्येण कालिकविशे-
 षणतासंबन्धावच्छिन्नतदभावस्य साध्यवत्यसत्त्वेन प्रतियोगितायां साध्य-
 व्यापकतावच्छेदकत्वमक्षतमित्यतः संबन्धत्रयैक्यमुक्तम्; तथा च समवाया-
 वच्छिन्नस्पन्दत्वाद्यभावमादाय नातिव्याप्तिरिति ।

तदपेशलम्, सामान्यतो विशेषणतात्वं निराकृत्य कालिकविशेषणतात्वादिनैव सवन्धताया व्यवस्थापनात् स्पन्दत्वमहाकालान्यत्वादे कालिक-विशेषणतासवन्धेन साध्यव्यापकताया एवासम्भवात् स्पन्दत्वाद्यनधिकरणधर्म्यवच्छेदेन कालिकसवन्धावच्छिन्नस्पन्दत्वाद्यभावसत्त्वात् इति ।

“ प्रकारान्तरम् ” । यावत्प्रतियोगितावच्छेदकसवन्धस्य हेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छेदकत्वं विशेषणम् । न च हेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छेदका स्वप्रतियोगितावच्छेदका य य सवन्धास्तथात्वोक्तौ सत्त्वान् जातेरित्यादौ सयोगेन समवायन च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नघटसत्तावभावस्यैक्येन तथाविधसत्ताभावस्य यावदन्तर्गतसद्योगेन हेत्वधिकरणावच्छेदेनातथात्वादभ्याप्ति, हेत्वधिकरणसामान्यवृत्तित्वावच्छेदकत्वोक्तौ धूमवान् मेयत्वादित्यादौ सयोगाद्यवच्छिन्नधूमाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकसयोगात्तमह । एतेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणत्वोक्तावपि न निस्तार इति वाच्यम् । साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेन स्वप्रतियोगिताया उक्तत्वात् । घटत्वेन बहुधादिनिष्ठतादृशप्रतियोगितावच्छेदकविषयितासवन्धवारणाय हेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छेदकत्वमावश्यकम् । सत्ताभावस्य समवायघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य प्रतियोगितावच्छेदकसयोगवारणाय वृत्तित्वप्रतियोगित्वयोस्सामानाधिकरण्यं वाच्यम् । परं तु यावत् व्यापकत्वम् । तथा च हेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छेदकत्वप्रतियोगितावच्छेदकसवन्धत्वव्यापकविलक्षणावच्छेदकतास्वप्रतियोग्यधिकरणताघटितप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं फलितम् । अथ सयोगसमवायादिनिष्ठानां प्रतियोग्यधिकरणतावच्छेदकतानां नानात्वेन कस्यामपि तस्या न तद्व्यापकत्वम् स्वप्रतियोग्यधिकरणतावच्छेदकतात्वेन व्यापकत्वोक्तौ किञ्चिद्विशिष्टस्वभावाधिकरणतावच्छेदकदेशिकविशेषणतामादायातिभ्याप्युन्मज्जनमसंग । एतेन यत्किञ्चित्तादृशसवन्धत्वव्यापकत्वमपि

परास्तम्, मैवम्, यद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतावच्छेदकतावृत्त्यन्यतमत्वेन तादृशसम्बन्धत्वसमनियतत्वं तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासामानाधिकरण्यस्य वाच्यत्वादित्याहुः ।

स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतं यत् सवन्धनं साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वं तत् सवन्धनेन तथात्वमिति वा प्रकारान्तरं बोध्यम् ।

“साध्यतावच्छेदकव्यापके”ति । नन्वत्र घटत्वेन रूपसामान्याभावाभावमादायैव नातिव्याप्तिः । न च तस्यापि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमेवेति वाच्यम्, स्वाभावत्वानवच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य वाच्यत्वात् । अन्यथा यथोक्तविशेषणाक्रान्ताभावनिवेशेऽपि पृथिन्यत्वाभावादे स्वभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसंभवेन प्राचा तदतिव्याप्यनुद्धारप्रसगात् । ग्रन्थकारेणापि रूपाद्यात्मकाभावस्य स्वध्वसादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यैव स्वाभावसामानाधिकरण्यस्यानभिधानाच्चेति चन्न, समनियताभावैक्यमते तस्य घटत्वादिना वायुत्वाद्यभावाभावतया वायुत्वाभावादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यत्वात् । न चैवमपि पृथिव्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभाव एव तत्रातिव्याप्तिवारकः, तस्य साध्यमतावच्छेदकव्याप्याप्रतियोगिताकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वादिति वाच्यम्, तस्य पृथिव्यन्यत्वविशिष्टाभावंतया गगनाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्, यद्यपि धूमवान् बह्वेरित्यादावेवेदशरीत्यातिव्याप्तिः तथापि समनियताभावैक्यं सा लक्षणदोषः, अत्र तु सद्भेदत्वेन समाधानमिति विशेषमाहृत्यैतन्मात्राभिधानम् । न च यथोक्तलक्षणपृथिव्यन्यत्वाभावमादायाति याप्युद्धारलेखनासगतिः, तस्य पृथिवीभेदवि

^१ साध्यतावच्छेदकव्यापकेत्यादिगदाधरीपाठः प्रामादिक इति न्यायज्ञे—स्व

^२ अभावाभावतया—अ

^३ न तु ऐक्ये अत्रेशपत्तिः अनैक्ये तु नातिव्याप्तिरिति समाधानम्—अ

शिष्टाभावतया तत्सभवादिति वाच्यम्, प्राचा मते यथोक्तलक्षणे समनियताभावभेदमत एवानतिप्रसंग इष्ट, तदभेदमने प्रसिद्धव्यभिचारितो विशेषस्य दुर्बलत्वात् साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे चोक्तक्रमेणोपेक्षाबीजसंभवादिति ।

अत्रेदं चिन्त्यम्, एव सति अत एवेति ग्रन्थानन्तरमेवास्याभिधानमुचिततया इदानीमेतदभिधाने सदर्भाशुद्धिः ।

वस्तुतस्तु प्राचा मते रूपसामान्याभावसाध्यकपृथिवीत्वादौ वक्ष्यमाणरीत्याऽतिव्याप्त्यभावेऽपि वादकथात्मके शास्त्रे वस्तुगतिमनुरूपैव व्युत्पादनीयतया तदभिधानम् ।

वस्तुतस्तु उक्तरीत्या अत एवेत्यादिग्रन्थे अवतारिते यावत्त्वनिवेशयथोक्तविशेषणावश्यकतया तद्व्यावृत्तिप्रदर्शकपङ्क्तिरावश्यकी, तथाविधस्यापि अयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिग्रस्तत्ववारणाय येनेत्याद्यभिहितम्, तदुपरि च मनोन्यत्वाभावस्य परपरासन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसभवात् न तदतिव्याप्त्युद्धारसंभव इत्याशङ्काया एव दलान्तरेऽपीति लेखनमिति प्रकृतं समाप्य रूपादीत्यादिनोपेक्षाबीजप्रदर्शनात् कथं सदर्भाशुद्धिः 'गोत्वाभावस्येत्यादिग्रन्थो यथोक्ताभावविशेषणप्रभृतिव्यावृत्तिप्रदर्शनार्थं इत्यभिप्रायेण भट्टाचार्यैः तथा व्याख्यानेऽपि वर्णकान्तरमादाय सदर्भाशुद्धिपरिहारेऽपि तदभिप्रायोपगमनविरोध इति ।

“पृथिव्यन्यत्वाभावस्यापी”ति । एतस्य स्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि वक्ष्यमाणरीत्या पृथिव्यन्यत्वप्रकारकप्रमाद्यभावां बोध्यः । खण्डप्रलये परमाणौ पूर्वसर्गसिद्धमेव रूपं स्वीकार्यम्, अन्यथा रूपोत्पत्त्यर्थं पुनः पाकस्वीकारापत्तेरित्यतो महेति ।

“यद्यपी”ति । विनश्यदवस्थस्यापि रूपस्य प्रतिग्रन्थकत्वादिति भावः । ननु नश्यतमे रूपं न रूपसामान्याभावाविरोधित्वं, नापि तद-

सामानाधिकरण्यरूपं तद्विरोधित्वमित्यन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तानुपपत्तिरत आह
 “यथे”ति । “मानाभावादि”ति । रूपध्वंसादिः न रूपसामान्याभाव-
 विरोधी तत्त्वे साधकाभावात् ; अन्यथानुपपत्त्यभावादिति यावत् इति
 प्रयोगो बोध्यः । “अनुमवे” इति । अनुमवे विप्रतिपत्तिः ; घटे रूपं
 नास्तीति प्रत्यक्षानुदयेन प्रत्यक्षप्रमाणस्यैवासत्वात् । तत्र प्रमाणत्वसंशयाद्वा^१ ।
 नन्वस्तु घटो रूपसामान्याभाववान् नित्यरूपवदन्यत्वादित्यनुमानमित्यत
 आह “अनुमानं चे”ति । “प्रमात्मके”ति । तथा च रक्तरूपसामान्या
 भावो यदि घटावृत्तिः स्यात् तदा अन्तराश्यामधर्मिकप्रमाविषयो न स्यादिति
 तर्केण रक्तरूपसामान्याभावाविरोधित्वानुमानेऽप्रयोजकत्वशंका निरसनीये-
 त्यर्थः । प्रोक्तानुमानेऽप्रयोजकत्वशंका निरासं च रूपसामान्याभावो यदि
 रूपवदवृत्तिः स्यात् तदा रूपाहेतुस्स्यादिति तर्केण स्वयं वक्ष्यति । तद्वृत्ते-
 रित्यन्तं प्रमात्वलाभाय । ननु तदधिकरणकाभावप्रत्यक्षं प्रति इन्द्रियसंयुक्त-
 तदधिकरणविशेषणतायाः एव सन्निकर्षत्वोपगमात् न दोष इत्यत आह
 “विशेष्ये”ति । “अहेतुत्वादि”ति । विशेष्यभेदेनानन्तकार्यकारणभाव-
 कल्पने गौरवात् ; प्रयोजनान्तराभावाच्चेति भावः । अत एव सामान्याभाव-
 ग्रन्थे अधिकरणद्वयान्तर्भावेन घटो नास्तीति प्रत्ययविषययावद्विशेषाभाव-
 सत्वात् तत्प्रत्यक्षापत्त्या अतिरिक्तसामान्याभावो दीधितिकृता व्यवस्थापयि-
 व्यते । अनुमितिग्रन्थे ग्रन्थकारेण स्फुटीकृतमेतत् । “इष्टत्वादि”ति ।
 तस्य तवापि दुर्वात्वात् ; एवमग्रेऽपि । तत्कालावगाहिप्रत्ययः किं तत्काला-
 वच्छिन्नत्वं तादृशप्रतियोगिताकत्वे ; किं वा अभावे ; अवगाहते ; आद्ये
 “तादृशे”ति ; द्वितीये तु इष्टापत्तिमाह “तद्धर्मे”ति । प्रतिबन्धैरनुत्तरतया
 सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि न देशिकाव्या-

प्यवृत्तित्वमित्युक्त्या अतिरिक्तसामान्याभावात्सिद्धिप्रसंगाभावाभेदप्रसंगयोश्च सिद्धान्तितवर्त्मना वा वारणेन दूषणान्तरमाह “ एवं रक्ते ”ति । यत्र स्यु-
क्तयो रक्तघटयोरन्यतरस्मिन् रक्तनाशस्तत्संयोगनाशश्च तत्र संयोगनाशस्य
तथात्वस्वीकारे घटान्तरेऽपि तत्प्रतीत्यापत्तिरिति समनियतध्वंसेति ; तेषा-
मेकतया तत्र तत्स्वीकारे न बाधकमित्यत आह “ तत्समाने ”ति ।
“ एकत्वादेरि ”ति । भावोपादानमत्यन्तानिष्ठत्वव्यञ्जकम् । “ निर्युक्तिक
एवे ”ति । पृथिव्या रूपं नास्तीत्यप्रत्ययात् । [“ रूपान्तरोत्पत्ती ”ति ।
रूपे तत्र तदुत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तीत्यर्थ] । “ पाकजे ”ति । भाविपारुजं तु
नापाद्यम्, पाकरूपकारणाभावात्, किन्तु प्रागभावत्वेन सामान्यकारण
तामुपगम्य रूपसामान्यम् ।

वस्तुतः पूर्वोत्पन्न एव रूपे उत्पत्त्यन्तरं आपाद्यम्, न तु तद्विभ्रं
किञ्चित् रूपं वा तदसमवेतस्यैवालीकस्य तत्रापादनासंभवात्, नापि तत्प्राग-
भावस्य तत्त्वेन हेतुतया तद्धारणसंभव, तस्यैवालीकत्वादिति ।

“ यत्काले ”ति । यत्काल, उत्पत्तिकाल, पाकाद्रूपनाशकालश्च ;
तथा च कालान्तरे रूप नास्तीति न प्रतीति । नापि रूपान्तरोत्पत्त्यापत्ति
रूपानधिकरणकालावच्छेदेन एकत्वादौ तत्संभव स्मारयति “ दत्ते ”ति ।
“ प्रलये ”ति ।

इदं तु बोध्यम्, पार्थिवपरमाणुरूपस्य पाकबन्धनत्वरूपसिद्धान्तातुरोक्षे
नाद्यपाकक्षणे परमाणोर्निरूपत्वात् दीधितिकारैस्तादृशावच्छेदकं वृत्तो न
प्रदर्शितम् । यदि विनश्यतो रूपस्याप्रतिबन्धकतया संसारप्रवाहस्यानादि-
तामभिप्रेत्य तन्नोक्तमित्युच्यते ; तदा क महाप्रलय, यदि च परमाणुरूप-
स्याजन्यता मनुते तदा अनादेर्भावस्य नाशासम्भावान्नित्यत्वापत्ति । किं च

^१ [एतदन्तर्गतपाठो नास्ति (मै) पुस्तके—स्व

^२ “ यद् तन् ” इति (मै) पुस्तके । अनन्तर यत्काल इति नास्ति—स्व

विनश्यतोऽपि रूपस्य प्रतिबन्धकतामते पाकाद्रूपनाशोत्पत्तिक्षणे उक्तयुक्त्या परमाणौ रूपसामान्याभावसत्वात् कथं भट्टाचार्यैः सद्हेतुत्वं निरस्यते इति ।

दीधितिकारोक्तं सद्हेतुत्वं निरस्य प्राचीनाभिमतं विरुद्धत्वं साधयति “एवमि”ति । दीधितौ रूपाभावपदस्य स्पर्शाभावपरत्वमित्यपि निरस्यति “एवमि”ति । एतन्मते च रूपोत्पत्तिकालोत्पत्तिक्रध्वंसविशेषस्य कारणगुण-प्रक्रमजन्यरूपादिकं प्रति विशिष्य प्रतिबन्धकत्वान्न दोषः ।

“यत्रे”ति । प्रतियोगिसामानाधिकरण्ये स्वनिष्ठत्वलाभाय ; अन्यथा स्वविशिष्टत्ववैयर्थ्यादित्यनुपदं स्फुटीभविष्यति । सामानाधिकरण्यस्य व्याप्य-वृत्तितया न स्वरूपसंबन्धरूपहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वमित्यत आह—तत्सा-मान्ये”ति । तथा च स्वनिष्ठस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिरूपकताकत्वेन हेत्वधिकरणताव्यापकत्वमित्यर्थः । “पर्वतादेरि”ति । स्पन्दप्रलययोरेव कालो-पाधित्वं नान्यस्येत्यर्थः । एवं च प्रलयस्य कालिकसंबन्धेन गोत्वाधिकरणतया हेतुमति प्रलय इत्यस्य नासंगतिः । [स्पन्दस्य कालोपाधित्वे इदम् इदा-नीमिति प्रत्यय एव प्रमाणम् ; एवं च तद्वति काले इत्यस्यापि संगतिः] । धूमाभावस्योत्पत्तिकालावच्छेदेन पर्वतेऽयोगोलकभेदाभावस्याभाववृत्तौ संबन्ध-विशेषानिवेशेनायोगोलकभेदवति काले कालिकसंबन्धेन अयोगोलकावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादाह—“धूमवत्त्वे”ति । वृत्त्यनियामकसंयोगेन साध्यत्वं नास्तीत्याशयेनेदम् ।
एतेन साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन धूमसंबन्धिनि महाकाले धूमाधि-करणत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्यासत्त्वेनाव्यापकतया तदभावस्य न लक्षण-

१ गादाधर्यो तत्सामान्येत्यादि पाठः दृश्यते ; अपि तु न्यायश्ले हेत्वधिकरण-मामान्येति प्रतीकधारणम्—स्व.

२ [एतदन्तर्गतपाठो नास्ति (अ) पुस्तके—स्व.

घटकता ; धूमसंबन्धित्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्य च महाकाले प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यमेवेति निरस्तम् ।

परंतु महाकाले वृत्तिनियामकसंयोगेन धूमवत्त्वस्य स्वयमङ्गीकारात्
तत्पक्षे असंगतमेवैतत् । न च धूमवत्त्वप्रकारकत्वविशिष्टप्रमाविषयत्वाभावस्ये-
श्वरीयप्रमाविषयत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं दुर्वारमिति वाच्यम् ; धूम-
वन्मात्रमुख्यविशेष्यकप्रमाया एवोपादानात् ; तस्याः अव्याप्यवृत्तित्वेऽपि
तद्विषयत्वस्य व्याप्यवृत्तित्वात् अन्यथा धूमाधिकरणत्वाभावो बोध्यः ; यदि
च संयोगेन धूमादिकरणत्वमव्याप्यवृत्तीति मतम् ; तदा धूमसामाना-
धिकरण्यावच्छिन्नस्वरूपादिसंबन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वाभावः ; आदिपदमध्य-
तदर्थमेव ।

“ लक्षणघटके ”ति । गवाद्यभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटित-
साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वं भट्टाचार्योक्तसाध्यव्यापकतावच्छेद-
कप्रतियोगिताकत्वं च बोध्यम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यव्यापक-
च्छेतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वं तु चरमध्वंसाभावाभावादेरेवे ”ति । “ प्रल-
यावच्छेदेने ”ति । प्रलयो गवाद्यनधिकरणत्वेनावान्तरकालविधयाप्यवच्छेदकः
दैशिकविशेषणतासंबन्धेन वृत्तावेवेदमवच्छेदकमुपदर्शयते ।

एतेन कालिकसंबन्धेन वृत्तिमादाय दोषयोजनासंभवात् गवाद्यनधि-
करणधर्म्यवच्छेदेनेति व्यर्थमिति प्रत्युक्तम् । दैशिकविशेषणतासंबन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्यकल्पस्याग्रे निराकर्तव्यत्वेऽपि आपातत-
स्तदुपगमेऽप्येतदभावानां न वारणमित्यावेदनार्थत्वात् ।

अथ चक्रवर्तिलक्षणे कालिकसंबन्धेन वृत्तावच्छेदकत्वमुपदर्शयते ;
उपदर्शितं च बह्वचभावस्य कालिकसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य बहिमद्वयवा-
वच्छेदेन वृत्तित्वम् ; तच्च प्रतियोगिनः कालिकसंबन्धेन वृत्तावच्छेदकं

विना नोपपद्यत इति चेन्न, तावता कालिङ्गसम्भवावच्छिन्नगवाद्यभावस्य कालिङ्गसम्भवेन वृत्तावच्छेदकं न सिध्यति, तस्य य कालिङ्गसम्भवावच्छिन्नाभाव तस्य प्रतियोग्यनधिकरणदेशकालाप्रसिध्या व्याप्यवृत्तित्वात् विरोधितानियामककालिङ्गसम्भवेन वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वाघटकत्वाच्च । किं दैशिकविशेषणतासम्भवावच्छिन्नप्रलयान्यत्वभावस्य या कालिङ्गसम्भवेन वृत्तिरूपदर्शने सापि प्रत्यभेदानधिकरणवच्छिन्नैव, अन्यथा कालिङ्गसम्भवावच्छिन्नतादृशप्रलयान्यत्वभावभावस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तेरिति कालिङ्गसम्भवेन वृत्तित्वेऽपीदमावश्यकमेवेति । दैशिकविशेषणतासम्भवावच्छिन्नप्रलयान्यत्वभावमादाय नातिव्याप्तिनिरास इत्याह—“एवमि”ति । अत एव अथेत्याद्यप्रिमाशक्यामुक्ताभावस्यैवोत्कीर्तनम्, न तु गवाद्यभावस्यनि । “दैशिके”ति । कालिङ्गसम्भवावच्छिन्नप्रलयान्यत्वभावस्य प्रलयात्सार्थम्, प्रलयावृत्त्यभावस्य तु द्रव्यत्वघटाभावादिरूप यत् प्रतियोग्यनधिकरण तदवच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्य बोध्यम् । “गवादी”ति । चरमप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधितामते चरमध्वसप्रागभाववति परमाणौ न तदभाव ।

अथैवमपि चरमध्वसप्रागभावध्वसस्य चरमध्वसतया तत्र प्रागभावात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्य दुर्वारम्, मैवम्, तादृशप्रागभावाध्वसस्य चरमध्वसरूपत्वानुपगमात् । लक्षणघटकप्रतियोगितामुपादायैव वा प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्योपपाद्यत्वात् । तदविरोधितामते तु चरमध्वसवद्भेदाभावतस्यापि चरमध्वसात्मकत्वेन स्वात्यन्ताभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्य तु तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वाभावो बोध्य, तस्य भावप्रतियोगिकत्वेनातिरिक्तत्वात् । एव चरमध्वसप्रागभावो न गवादेर्व्यापकत्वेन दर्शित । तदभावस्य परमाणौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यन महाकालानुधावनस्य तत्राफलत्वात् ।

“महाकाल” इति । अथैवं एतत्कालावच्छेदेन गवादिव्यापकी-
भूतस्वाभावरूपप्रतियोगिमति एतत्कालीनघटध्वंसरूपखण्डकाल एव स्व-
कालावच्छेदेन कालिकसंबन्धेन चरमध्वंससादेर्वृत्तेः प्रतियोगिसामानाधिकर-
ण्यसंभवात् महाकालानुधावनं व्यर्थमिति चेन्न ; क्रियैव काल इति मते ध्वं-
सादेरकालत्वात् ।

नन्वेवं यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्र सद्धेतुत्वं स्यात् । प्रलयस्या-
कालत्वात् । न च चरमक्रियायामेव व्यभिचारः यदा गोत्वं तदा—
प्रलयावृत्तीत्यादायेव सद्धेतुताया आपादनीयत्वात् । न च जन्यमात्रस्य
कालत्वानुपगमेऽपि प्रलयस्य कालत्वमावश्यकम् ; अन्यथा 'क्षणत्वघटितो-
त्पत्तिलक्षणस्याव्याप्यापत्तेरिति वाच्यम् ; स्ववृत्तियावत्ध्वंसविशिष्टसमयत्व-
रूपक्षणत्वस्य महाकाले एव संभवेन तद्धटितोक्तलक्षणनिर्वाहादिति चेन्न ;
स्वस्वपूर्ववृत्तियावत्पदार्थविशिष्टसमयत्वरूपक्षणत्वपक्षे महाकालस्य क्षणत्वा-
संभवेन प्रलयस्य कालत्वावश्यकतया तदसद्धेतुत्वनिर्वाहात् ।

अथ दैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नप्रलयान्यत्वाभावस्य प्रतियोगि-
मति इदानीन्तनध्वंसे प्रतियोग्यनधिकरणप्रलयकालावच्छेदेन कालिकसंबन्धेन
वृत्तित्वं दुर्घटम् ; तस्याकालत्वात् ; किन्तु दैशिकविशेषणतासंबन्धेनैव
तद्वचरमध्वंसाभावरूपप्रतियोगिमति इदानीन्तनध्वंसे चरमध्वंसोत्पत्तिक्षणाद्य-
वच्छेदेन दैशिकविशेषणतासंबन्धेन तदभावस्य वृत्तित्वोपगमसंभवेन महा-
कालानुसरणं व्यर्थमिति चेन्न ; दैशिकविशेषणतया अव्याप्यवृत्तित्वस्यं
दुर्घटत्वात् ।

१ “अध्वस्तक्षणयोगस्य क्षणयोगा जनिर्नते”ति उत्पत्तिलक्षणप्रतिपादनाचार्याय
कारिका—स्व.

“तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यस्ववृत्तिष्यसप्रतियोगिताकृतसमयवृत्तित्वम्” उत्पत्ति-
लक्षणार्थः इति मणिकारः—स्व.

विना नोपपद्यत इति चेन्न; तावता कालिकसंबन्धावच्छिन्नगवाद्यभावस्य कालिकसंबन्धेन वृत्ताववच्छेदकं न सिध्यति; तस्य यः कालिकसंबन्धावच्छिन्नाभावः तस्य प्रतियोग्यनधिकरणदेशकालाप्रसिध्या व्याप्यवृत्तित्वात् विरोधित्वानियामककालिकसंबन्धेन वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वाघटकत्वाच्च । किंच दैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नप्रलयान्यत्वाभावस्य या कालिकसंबन्धेन वृत्तिरूपदर्श्यते सापि प्रलयभेदानधिकरणावच्छिन्नैव; अन्यथा कालिकसंबन्धावच्छिन्नतादृशप्रलयान्यत्वाद्यभावाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तेरिति कालिकसंबन्धेन वृत्तित्वेऽपीदमावश्यकमेवेति । दैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नप्रलयान्यत्वाभावमादाय नातिव्याप्तिनिरास इत्याह—“ एवमि ”ति । अत एव अथेत्याद्यग्निमाशंकायामुक्ताभावस्यैवोत्कीर्तनम्; न तु गवाद्यभावस्येति । “ दैशिके ”ति । कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रलयान्यत्वाभावस्य प्रलयात्मकप्रतियोग्यनधिकरणदेशावच्छेदेन दैशिकविशेषणतयैव तथात्वात् तद्व्युत्पादार्थम्; प्रलयावृत्त्यभावस्य तु द्रव्यत्वघटाभावादिरूपं यत् प्रतियोग्यनधिकरणं तदवच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं बोध्यम् । “ गवादी ”ति । न तदभावः । चरमध्वंसप्रागभाववति परमाणौ

अथैवमपि चरमध्वंसप्रागभावध्वंसस्य चरमध्वंसतया तत्र प्रागभावात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं दुर्वारम्; मैवम्; तादृशप्रागभावध्वंसस्य चरमध्वंसरूपत्वानुपगमात् । लक्षणघटकप्रतियोगितामुपादायैव वा प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्योपपाद्यत्वात् । तदविरोधितामते तु चरमध्वंसवद्भेदाभावः तस्यापि चरमध्वंसात्मकत्वेन स्वात्यन्ताभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्ये तु तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वाभावो बोध्यः; तस्य भावप्रतियोगिकत्वेनातिरिक्तत्वात् । एवं चरमध्वंसप्रागभावो न गवादेर्व्यापकत्वेन दर्शितः । तदभावस्य परमाणौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्येन महाकालानुधावनस्य तत्राफलत्वात् ।

“महाकाल” इति । अथैवं एतत्कालावच्छेदेन गवादिव्यापकी-
भूतस्वाभावरूपप्रतियोगिमति एतत्कालीनघटध्वंसरूपखण्डकाल एव स्व-
कालावच्छेदेन कालिकसंबन्धेन चरमध्वंसादेर्वृत्तेः प्रतियोगिसामानाधिकर-
ण्यसंभवात् महाकालानुधावनं व्यर्थमिति चेन्न ; क्रियैव काल इति मते ध्वं-
सादेरकालत्वात् ।

नन्वेवं यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्र सद्भेतुत्वं स्यात् । प्रलयस्या-
कालत्वात् । न च चरमक्रियायामेव व्यभिचारः यदा गोत्वं तदा—
प्रलयावृत्तित्यादावेव सद्भेतुताया आपादनीयत्वात् । न च जन्यमात्रस्य
कालत्वानुपगमेऽपि प्रलयस्य कालत्वमावश्यकम् ; अन्यथा 'क्षणत्वघटितो-
त्पत्तिलक्षणस्याव्याप्यापत्तेरिति वाच्यम् ; स्ववृत्तियावत्ध्वंसविशिष्टसमयत्व-
रूपक्षणत्वस्य महाकाले एव संभवेन तद्धटितोक्तलक्षणनिर्वाहादिति चेन्न ;
स्वस्वपूर्ववृत्तियावत्पदार्थविशिष्टसमयत्वरूपक्षणत्वपक्षे महाकालस्य क्षणत्वा-
संभवेन प्रलयस्य कालत्वावश्यकतया तदसद्भेतुत्वनिर्वाहात् ।

अथ दैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नप्रलयान्यत्वाभावस्य प्रतियोगि-
मति इदानीन्तनध्वंसे प्रतियोभ्यनधिकरणप्रलयकालावच्छेदेन कालिकसंबन्धेन
वृत्तित्वं दुर्घटम् ; तस्याकालत्वात् ; किन्तु दैशिकविशेषणतासंबन्धेनैव
तद्वचरमध्वंसाभावरूपप्रतियोगिमति इदानीन्तनध्वंसे चरमध्वंसोत्पत्तिलक्षणाद्य-
वच्छेदेन दैशिकविशेषणतासंबन्धेन तदभावस्य वृत्तित्वोपगमसंभवेन महा-
कालानुसरणं व्यर्थमिति चेन्न ; दैशिकविशेषणतया अव्याप्यवृत्तित्वस्यं
दुर्घटत्वात् ।

१ “अध्वस्तक्षणयोगस्य क्षणयोगा जनिर्मते”ति उत्पत्तिलक्षणप्रतिपादकार्याय
कारिका—स्व.

“तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यस्ववृत्तिष्वसप्रतियोगितावसमयवृत्तित्वम्” उत्पत्ति-
लक्षणार्थः इति मणिकारः—स्व.

“ प्रलयान्ये ”ति । प्रलयान्यत्वविशिष्टत्वं च न विशेष्यत्वस्य विशेषणम् ; तथा सति प्रलये एव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं स्यात् ; किन्तु कालत्वस्य । विशेष्यभेदेन विशेष्यत्वभेदे तु विशेष्यत्वस्येति बोध्यम् । प्रलयान्यत्वकालत्वोभयपर्याप्तप्रकारनेति तु ज्यायः । वक्ष्यमाणरीत्या च प्रलयाव्यपकप्रमैवोपादेया ; तेन न ईश्वरीयप्रमामादाय दोषः ; तस्याः अव्याप्यवृत्तित्वेऽपि तद्विषयत्वं व्याप्यवृत्त्येव ; अन्यथा प्रलयान्यकालत्वाधिकरणत्वाभावो बोध्यः विशिष्टाधिकरणताया अतिरिक्तत्वात् ।

एतेन प्रलयान्यकालत्वप्रकारतानिरूपितप्रमीयविशेष्यत्वाभावपरं प्रलयान्यकालमात्रवृत्तिप्रलयान्यकालत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभावपरं वा इत्यायासः प्रत्युक्तः ।

प्रलयान्यकालत्वादेरभावस्येति पाठे तु कालत्वविशिष्टप्रलयान्यत्वादेरभावस्येत्यर्थः । यथाश्रुते तदभावस्य विशेष्यभूतकालत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । कालत्वादेः कालिकसंबन्धेन गवादि-व्यापकत्वात् समनियताभावभेदपक्षे चेदम् ; अन्यथा तस्य प्रलयान्यकालत्वाभावरूपतया उक्तदोषस्य दुर्वारतेति । अत एव कालिकसंबन्धेन प्रलयावृत्तिसाध्यके दोषाभावात् दैशिकविशेषणतासंबन्धानुधावनम् । प्रलयवृत्तित्वं च दैशिकविशेषणतासंबन्धेन ; तेन प्रलयान्यत्वस्य साध्यतानिर्वाहः । कालिकसंबन्धेन तन्निवेशे प्रागभावानामेव साध्यत्वं स्यात् । “ प्रागभाववान् कालत्वादित्या ”दौ च नातिव्याप्तिः उदाहरणभासे यत्रेत्युपादानात् दैशिकविशेषणतारूपसाध्यतावच्छेदकसंबन्धलाभः ।

“ साध्यतावच्छेदकसंबन्धेने ”ति । कालत्वादिविशिष्टप्रलयान्यत्वादेः दैशिकविशेषणतासंबन्धेन साध्यं प्रति अव्यापकत्वात् तदभावस्य

१ “ कालिकसंबन्धस्य व्यापकत्वापत्तवसुचवम् ”, अधिकपाठः—अ.

प्रलयानात्मकस्य न लक्षणघटकतेति भाव । इतरसन्ध , व्यधिकरण ।
“ एतदि ”ति ।

एतेन पूर्वोक्तप्रयोजनस्यैकत्र जन्यद्रव्यसाध्यकस्थले सभवात् प्रलया
वृत्तिसाध्यकानुधावन व्यर्थमिति परास्तम् ।

ननु प्रलयान्यत्वाभावस्य प्रलयऽपि सत्येन दैशिकविशेषणतासबन्धेन
वृत्तिरावश्यकी, अन्यथा निरूक्तहेतुसामानाधिकरण्यमङ्गापत्ते तद्भ्र तस्या-
तिरिक्तत्वम् । एव च परमाणौ प्रलयान्यत्व नाम्तीति प्रत्ययस्यापि तत्वेन
वृत्त्यगोचरत्वेऽपि वारणमतिव्याप्त्युद्धारश्च । एव प्रलयान्यत्वप्रकारकप्रमा
विषयत्वाभावादे प्रलयात्मकत्व विना न दोषयोजना भवतीत्यत आह—
“ वस्तुतस्त्वि ”ति । प्रलयान्यत्वादेरित्यादिना तत्प्रकारकप्रमाविशेषविशेष्य
त्वपरिग्रह । “ नाने ”ति । प्रलयत्व निखिलचरमध्वससाधारणमित्यभि
प्राय । तदा पूर्वक्षणादेरसत्वात् यत्किञ्चित्त्वसेति । स्व—प्रलयान्यत्वा
भाव । स्व—तदध्वसत्वात्मकोऽभाव । “ विशिष्टप्रम ”ति । प्रलयान्य
त्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया एव तत्प्रकारकत्वविशिष्टप्रमावत्त्वनियामक
त्वात् । “ उक्ते ”ति ।

इद तु बोध्यम्—प्रलयाविषयकप्रमाविषयत्वाभावस्योक्तविवक्षा विना
प्यतिव्याप्तिवारकत्वम् । विषयताया अव्याप्यवृत्तित्वे तु धूमवान् बहेरित्या-
दावुपेक्षारीजकथन निर्नीजमिति ।

“ कपी ”ति । सयोगप्रतियोगिकामावत्येन साध्यत्वे तदवच्छिन्न
प्रतियोगित्वाप्रसिद्धि । अन्यथैव सयोगस्य प्रतियोगित्वोपपत्ते । “ अन्यथा
पुनरि ”ति । ननु दैशिकविशेषणतासबन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यनिवेशात्
नाय दोष इति चेन्न, व्यापकताघटकाभावीयवृत्तौ स्वरूपसबन्धनिवेश एव
पर्वतत्वादिरूपाभाववारणार्थं दर्शितसबन्धेन तन्निवेश प्रसज्यते, स एव

न । प्रतियोगिताग्रहविरोधितानियामकसंबन्धेन तादृशवृत्तिनिवेशात् पर्व-
तत्वरूपाभावस्यापि व्यापकताघटकत्वेन लक्षणाघटकत्वात्, पर्वतत्वाभाववृत्ति-
प्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्यातिरिक्तत्वाच्च । नन्वेवमपि सत्ताभाववारणायैव
दैशिकविशेषणतासंबन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यनिवेशोऽस्त्विति चेन्न ; तथापि
गगनादिवृत्तित्वविशिष्टसत्ताभावादिकमाद्रायाव्याप्तेः ।

अत्र च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरणा
इत्युक्तौ तृतीयान्तार्थस्यैकदेशान्वयप्रसंग इति प्रथमभिधानम् । द्वितीयं च
स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्यानुवृत्तये भावप्रत्ययोक्तिः । उद्देश्य-
विधेयवद्वाचकयोः समानविभक्तित्वम् उद्देश्यवाचकानां पष्ठ्यन्तत्वे विधेय-
वाचकस्य प्रथमान्तत्वमपेक्षितमिति व्युत्पत्तिभेदसूचनमपि लक्षणद्वयं द्रष्टव्यम् ।

इदं चात्रावधेयम्—स्ववृत्तित्व-स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्व-स्व-
प्रतियोगिनिरूपितत्वैतन्नित्यसंबन्धेनाभावविशिष्टं यत् सामानाधिकरण्यं तद्वि-
शिष्टं यत् साध्यतावच्छेदकविशिष्टसामानाधिकरण्यं निरूपकतासंबन्धेन तद्वत्त्वं
हेतौ व्याप्तिः ; तद्विशिष्टत्वं तद्वदन्यावृत्तित्वसंबन्धेन, तेन व्यभिचारिणि
वाच्यत्वाद्यभावमादाय नातिव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यं च सामा-
नाधिकरण्यसंबन्धेन ; तच्च ; स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताक-
त्वादिसंबन्धेन ; तद्वति स्वरूपसंबन्धेन वृत्तित्वं ; तेन न विशिष्टपरामर्शानुप-
पत्तिः । एवं हेत्वधिकरणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिरूपकप्रतियोगिकत्व-
विशिष्टत्वं यत् साध्यतावच्छेदकविशिष्टसामानाधिकरण्यं निरूपकतासंबन्धेन
तद्वत्त्वम् ; साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्ववद्वन्मून-
वृत्त्यनुयोगितानिरूपकप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यनिरूपकताव्याप्याधि-
करणतानिरूपकतावच्छेदकं यद्वेतुतावच्छेदकं तद्वत्त्वं वा व्याप्तिरिति दिक् ।

१ द्वितीयस्थानान्तरस्थस्यानुमन्धानमनुभूतिः—स्व.

केचित्तु—यावत्त्वम्; व्यापकत्वम्; तथा च स्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविशिष्टप्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतोक्तसंबन्धेनाभावविशिष्टसामानाधिकरण्यत्वकधर्मवत्त्वमिति निष्कर्षो बोध्यः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ च न तादृशः कोऽप्यभावः संभवति; धूमाभावे यद्विशिष्टसामानाधिकरण्यं भवेदिति न कोऽपि दोषः । परं तु एतदपेक्षया लाघवात् स्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविशिष्टतादृशप्रतियोगिताकाभावव्यापकतावच्छेदकस्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यकधर्मवत्त्वमेवोचितम्; तथा सत्यपि गोमान् गोत्वादित्यादौ तादृशगवाद्यभावाधिकरणे प्रलये गोसामानाधिकरण्यविशिष्टाभावासत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात् । न चैवं घटत्वेन वाच्यत्वाद्यभावसाधारणाभावविशिष्टसामानाधिकरण्ये तादृशाभावव्यापकतावच्छेदकत्वसंभवात् सा दुर्वारिति वाच्यम्; स्वव्यापकतावच्छेदकस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यकसकलतादृशाभावकत्वस्योक्त्वात् । स्वं—तादृशाभावः । एवमपि स्वविशिष्टेत्यादिवैयर्थ्यस्य दुर्वास्तात् । कपिसंयोगाभावादिसाध्यके कपिसंयोगरूपसाध्याभावाधिकरणेऽप्रसिध्या कपिसंयोगाभावसामानाधिकरण्यविशिष्टाभावासत्त्वेन “सत्तावान् जाते” रित्यादौ सत्ताभाववति सत्तासामानाधिकरण्यावच्छिन्नाभावासत्त्वेन चादोषात् । येन संबन्धेन हेतुमद्वृत्तित्वं तेन संबन्धेन तादृशसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्याभाववत्त्वनिवेशादित्याहुः ।

तादृशाभावा ये ये प्रत्येकं तत्तद्व्यापकतावच्छेदकतत्तदभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यकत्वकूटवत्त्वधर्मवत्त्वमर्थः । व्यापकताघटकसंबन्धादिभेदात् तवापि कूटनिवेशं विना अगतेरित्यन्ये ।

स्वविशिष्टसामानाधिकरण्यविशिष्टव्यापकतावच्छेदकीभूतसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसामान्यकत्वमपि संभवति ।

“प्रत्येकमि”ति । यावदभावघटकैकैकाभावस्येत्यर्थः । यत्र 'कुत्रचि-
दिति शेषः । हेतुनिष्ठतत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमेव कुतो नोक्तमिति तु
बोध्यम् । यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वव्यापकतत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
निरूपकताकधर्मवत्वमर्थः । कपिसंयोगाभावादिसाध्यके च संयोगवृत्तिप्रति-
धारणतन्निरूपकतायान्तथात्वान्नाव्याप्तिरिति स्वविशिष्टत्वं व्यर्थम् । यद्यपि
हेत्वधिकरणताव्यापकत्वादन्यैव स्वविशिष्टहेतुमत्ताव्यापकता तथापि अभाव-
निष्ठत्वांतस्य निष्प्रयोजनतया त्यागात् स्वविशिष्टत्वत्यागेऽपि न क्षतिरि-
त्याशयेन तद्वैयर्थ्यमुक्तम् । एवमग्रेऽपि ।

लाघवादाह—यद्रूपेति । विशिष्टरूपेणाधिकरणप्रवेशे द्रव्यं वि-
शिष्टस्त्वादिऽत्यादौ अव्याप्तिवारणाय विशिष्टाधिकरणताघटितव्यापकता-
प्रवेशार्थमधिकरणतापदम् । आदिना यावत्यस्तादृशप्रतियोगिताः यद्रूप-
विशिष्टाधिकरणताव्यापकतावच्छेदिका इत्यस्य परिग्रहः । अत्र च सम-
नियताभावैक्यमतेऽपि नातिव्याप्तिरिति बोध्यम् । व्यधिकरणसंबन्धा-
वच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावश्च दीधितिकृदुक्तनिष्कर्षेण इव नेदानीं स्मर्यते ;
लक्षणघटकपदव्यावृत्त्युत्तरमेव तत्संस्कारोद्बोध्यात् । गगनाभावभावश्च नास्त्येव
इति भावः ।

ननु दीधितिकृता यावन्तः साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतगगना-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधि-
करणा इत्येव कुतो न कृतम् ? मैवम् ; तथा सति अवृत्तिश्च धर्मो न प्रति-
योगितावच्छेदक इत्येव वाच्यं स्यात् ; समवायित्वेन वाच्यत्वाभावादेर्लक्ष-
णाघटकस्य निराकरणानौचित्यादिति ।

एतेन समनियताभाववैक्यमते गगनेन धूमाभावस्य गगनेन बह्वच
भावस्यैक्यादतिव्याप्तिरिति परास्तम् ।

यावत्प्र तादृशप्रतियोगिता हेत्वधिकरणावच्छिन्नस्वाश्रयसामानाधि
करण्यका इत्यस्य विवक्षितत्वात् ।

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नधूमाद्यभावाधिकरणकस्य गगनाभावबह्वच्यु
भयाभावादे तद्रूपताप्रतिक्षेपस्त्वकिञ्चित्कर , तथापि समनियताभाववैक्यमते
तस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नबह्वच्युभावाभाववैक्यात् इति तन्मते समानाधि
करणधर्मावच्छिन्नाभाव एवातिव्याप्तिवारक इत्याशयेनाह—“ धूमाभावा
देरपीति ” । (“ जलेति ” । अयं चाभाव न सयोगाद्यवच्छिन्न
प्रतियोगिताक , तथा सति धूमाभावाधिकरणकत्वसभवेन प्रतियोगिता
वच्छेदककोटौ जलवृत्तित्वोपादानवैयर्थ्यात् , किन्तु स्वरूपसंबन्धावच्छिन्न
प्रतियोगिताक इति ध्येयम्)^१ । “ अन्यतरत्वरूपेति ” । जलवृत्तित्व
विशिष्टगोत्वाभावभिन्न यद्द्रव्यभिन्न तदन्यत्वस्य शुद्धगोत्वाभावे सत्त्वात् ।
अत्र चायोगोलकादौ तादृशगोत्वाभावसत्त्वेन तादृशान्यतराभाववत्त्वप्रत्य
यानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या । जलायोगोलकवृत्तिद्रव्य दीर्घदण्डादि , दीर्घवह्नि
विशेषादिस्तद्रूपसमानाधिकरणो महानसतदयोगोलकान्यतरत्वादिश्च हेतु ।

इदं तु चिन्त्यम्— अयोगोलकवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावद्रव्यान्यतरा
भावमादाय दर्शितरीत्या प्रसिद्धस्थले (अतिव्याप्तिसभवात् जलादित्यक्षरानु
रोधेन अप्रसिद्धस्थलानुधावनं न तु प्रसिद्धस्थले)^२ अतिव्याप्ति नास्तीत्या
शयेनेदम् ।

^१ ( ) एतदन्तर्गतपाठ अत्र नास्ति । किन्तु उत्तरप्र “ परत्वादिति ”
प्रतीकारणात् पूर्वं वर्तते—अ

^२ ( ) एतदन्तर्गतपाठ नास्ति—अ

यत्तु—समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नधूमाभावस्य विशिष्टाभावात्मकत्वे
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नधूमाभावस्यापि तथात्वं पश्चात्तु प्रतिक्षेप इत्याशये-
नातिव्याप्तिरिति ;

तत्तुच्छम्. केवलान्वय्यभावस्य व्यतिरेकिविशिष्टाभावरूपत्वासंभवे-
नैवोपपत्तेः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नधूमाभावविशिष्टाभावयोर्भेदव्यवस्थाप-
नवैयर्थ्यात् ।

“पस्त्वादिति” । अत्रेदं चिन्त्यम्—एवं सति जलवृत्तित्व-
विशिष्टत्वावच्छिन्नाभावमादायैवातिव्याप्तिर्वाच्या ; तावतापि जलवृत्ति-
द्रव्यस्य धूमाभावप्रतियोगितासंभवात् ; न तु जलवृत्तित्वविशिष्टान्यतरत्वा-
वच्छिन्नाभावम् ; संयोगविशेषणतान्यतरसंबन्धेन जलवृत्तित्वस्य भवतोऽपि
आवश्यकत्वादिति ।

वस्तुतस्तु—संयोगेन जलवृत्तित्वविशेषणतासंबन्धेन जलवृत्तित्वान्य-
तरविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावोऽयम्, अन्यतरत्वं तु न प्रतियोगितावच्छेदकम्
तदुपादानेऽपि द्रव्यस्य तत्प्रतियोगित्वार्थं संयोगान्तर्भावस्यावश्यकत्वात् ।
न च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य प्रतियोगिसंबन्धिजलवृत्तित्वरूपताया आ-
वश्यकतया संयोगसंबन्धेन जलसंबन्धित्वविशेषणतासंबन्धेन जलवृत्तित्वान्य-
तरदेव प्रवेक्ष्य विशिष्टाभाव उच्यताम् ; तावतापि तादृशगगनादिरूपद्रव्यस्य
जलायोगोलकयोः सत्त्वादतिव्याप्तिसंभवे तस्य^१ धूमाभावविशिष्टसकलवृद्धि-
मति वृत्तौ मानाभावादिति पूर्वग्रन्थासंगतिरिति वाच्यम् ; वृत्त्यनियामक-
संयोगस्य व्यापकत्वाघटकत्वेन गगनादेः प्रतियोगित्वोपादानवैफल्यात् ।

१ “जलेति” प्रतीकभारणम्, “अयं चाभावः” इत्यादिना तादृशग्रन्थाभिप्राय-
वर्णनं च इतः पूर्वमेव दृश्यते—अ, पुस्तके ; नैसू (पुस्तके) प्रागेव वर्णितम्—स्व.
२ “तस्य च”—अ.

अत्र वदन्ति—जले आदिपदग्राह्यस्पन्दे वा कालिकसंबन्धेनायो-
गोलकवृत्तिवह्यहादेः सत्त्वेन कालिकसंबन्धावच्छिन्नजलादिवृत्तित्वविशिष्टा-
भावमादायातिव्याप्तिसंभवात् एतादृशयासो निष्फल इति ।

अत्र तादृशगोत्वाभावाभावस्य धूमभावरूपतामते तादृशगोत्वाभावा-
भावत्वेन जलादौ वृत्तित्वानङ्गीकारेण तत्प्रत्ययापच्युद्धारसंभवेऽपि लाघवेन
समनियताभावैक्यमते जलत्वाभावरूपतासिद्धान्तानुरोधेनैव तथाविधवृत्ति-
नोपगम्यते इति तत्परित्याग ।

“संभवादिति” । न च तादात्म्येन अयोगोलकभिन्नमपि
धूमव्यापकम् तदभावश्चायोगोलकत्वमिति व्यापकताघटकतादात्म्यसंबन्धेन
अयोगोलकभिन्नरूपप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यात् नातिव्याप्तिप्रसक्तिरिति वा-
च्यम्, प्रतियोगिताया प्रतियोगिरूपतामतेऽयोगोलकभिन्ननिष्ठप्रतियोगिताया
व्यापकतावच्छेदकत्वासंभवात् । न चैवं धूमसामान्यसाध्यके तन्निष्ठप्रति-
योगिताया अपि न व्यापकतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम्, तद्धूमसाध्यके
एव गोत्वाभावे लक्षणघटकतत्तद्धूमाभावप्रतियोगित्वनिराकरणात् । न च
तत्रैवायोगोलकभिन्नस्य तद्धूमव्यापकतासंभवात् नातिव्याप्तिप्रसक्तिरिति वा-
च्यम्; यद्धूमव्यक्तिः अनेकाधिकरणवृत्तिः तत्साध्यकम्योक्तत्वात् । “स्वा-
भावेति” । स्वाभावत्वानवच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्योक्तौ तु ‘अधि-
कविशेषणप्रवेशापत्तिः । नन्वेवं घटत्वाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वादि-
रूपसाध्याभावस्य किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्
अतिव्याप्तिरित्यत आह—“घटत्वाभाववानिति” ।

इति कृष्णम्भट्टीये प्रथमस्वलक्षणम् ।

१ “अधिकरणविशेषप्रवेशापत्तिः”—अ.

२ “मेयत्वादित्यादौ”—अ.

कृष्णभट्टीये द्वितीयस्वलक्षणम्

अत्र च जलं गोभिन्नद्रव्यत्वादित्यादौ अतिव्याप्तिः; प्रतीत्यति-
 प्रसङ्गाभावेनोक्तरीत्या जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावद्रव्यत्वान्यतराभावादेः
 जलत्वाभावरूपतया द्रव्यत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वात् । न च
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नजलत्वाभावमादायैव नातिव्याप्तिः; जले तादृशाभाव-
 प्रतीतिप्रसंगेन विशिष्टाभावस्य केवलान्वयितदभावात्मकत्वासंभवादिति वा-
 च्यम्; इत्थमपि तस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभावसमनैयत्येनाति-
 व्याप्तेर्दुर्वात्वादिति शंकानिराकरणाय प्रसिद्धव्यभिचारिण्येव तथाविधा-
 भावमादायातिव्याप्तिं शंक्ते—“नन्वित्यादिना” । साध्यान्यधर्मवद्भूत्ति-
 त्वविशिष्टाभावादेः साध्याभावरूपताप्रतिक्षेपेऽपि साध्यवद्भूत्तित्वविशिष्टा-
 भावस्य साध्याभावरूपतया अतिव्याप्तिः सकलव्यभिचारिण्युक्तलक्षणावतार-
 बीजमेवेति भावः । अत्र दीधितिऋतां समनियताभावैक्यमभिप्रेत्य न समा-
 धानम्; किन्तु विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावरूपतामेव तत्प्रतियोगितायाश्च
 विशेष्ये बाधात् नातिव्याप्तिरिति चेत् ब्रूयात् तदाप्याह—“एवमिति” ।
 ननु बह्विमान् धूमादित्यादौ घटत्वादिना प्रमेयसामान्याभावस्य यावदन्तर्ग-
 तस्य लक्षणघटकतया यावद्वैत्वधिकरणान्तर्भावेन तत्समनियताभावीयतादृश-
 घटमात्रवृत्तिप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्याभावादसंभव इत्यत आह—
 “एवं चेति” । धूमवान् बह्वेस्त्वित्यादौ घटत्वादिना धूमाभावस्य घटत्वेन
 बह्व्याद्यभावाभिन्नत्वेन तथात्वात् 'तत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एव
 । “तत्” पदं नास्ति—ध.

दोषवारको बोध्यः^१ तस्यापि च तथात्वेन दोषवारणं नास्तीत्याशयेन
आह—“ तथापीति ” । यदि च प्रत्येकमुभयत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वात् ता-
दृशोभयत्वादेरपि स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपन्यूनवृत्तित्व-
मस्तीति मन्यते ; तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभेदमादाय दोषवारणाय ता-
दृशभेदे स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वरूपविशेषणस्यावश्यकतयोभयत्वस्यान्यूनवृत्तित्वं
बोध्यम् । यद्यपि धूमत्वादेरप्युभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तत्प्रतियो-
गिताया न्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वम् ; तथापि धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टद्रव्यसामा-
न्याभावस्य धूमाभावसमनियततया अतिव्याप्तिः , न च कथं तस्य प्रति-
योगिसामानाधिकरण्यम् धूमवद्वृत्ति यादृशद्रव्य नियमतो हेतुमति वर्तते ता-
दृशद्रव्यस्य प्रतियोगित्वात् ।

अथवा संयोगकालिकविशेषणतैतदन्यतरसंबन्धेन धूमवद्वृत्तित्वं तादृश
संन्यावच्छिन्नवृत्तित्वसंबन्धेन धूमवद्विशिष्टत्वं वा निवेद्यम् । विशेषणा-
भावात् विशिष्टाभाव इति । [उभयाभावपदस्य तादृशद्रव्याभावपरतया]
गगनमपि तत्प्रतियोगीति तत्संबन्धिवृत्तित्वमादायैवातिव्याप्तिसङ्गतिरिति तु
केचित् ।

“ अयोगोलकान्येति ” । लाघवेनाकाशाभावत्वस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदककोट्यप्रवेशेऽपि आकाशाभावस्य प्रतियोगित्वमक्षतम् । “ धूमेति ” ।
धूमवत्तदितरविशेष्यकद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाभावस्य तादृशाभावसमनैयत्यार्थं वि-
शिष्टेति । “ धूमभेदस्येति ” । न चाभावप्रतियोगिताया संबन्धविशेषा-
वच्छिन्नत्वनिवेशात् धूमभेदव्युदासः । अत एव वाच्यत्वभेदादे व्युदासात्

^१ “ वाच्य ”—अ.

^२ “ विशेषणादिनिष्पत्त्याभावात् विशिष्टाभाव इति ”—अ.

[ ] एतदन्तर्गतपाठस्थाने “ तादृशद्रव्याभावस्ये ”ति—अ.

^३ “ व्यापकतापटव ”—अ.

लक्षणस्य प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रन्थावतारकत्वनिर्वाहोऽपीत्युत्तरदूषणमप्यसङ्गत-
मेवेति वाच्यम् ; एतावता धूममेदव्युदासमात्रं ; न त्वतिव्याप्तिनिरासोऽपीति
प्रतियोगितायां संबन्धविशेषावच्छिन्नत्वनिवेशो व्यर्थ एव ; ततश्च उत्तरदूषण-
सङ्गतिरपीत्यभिप्रायात् । “धूमत्वेति” । अथ समवायेतरसंबन्धावच्छिन्ना-
भावत्वे समनैयत्यमङ्गो बोध्यः ।

“अयेति” । आत्मा ज्ञानादित्यादौ आत्मत्वाभावमादाय हेतु-
समानाधिकरणाभावीयत्वं प्रतियोगिताविशेषणम् । “तर्हीति” । प्रतियोगि-
तायां यावत्सोक्तावधिकमभाववैयर्थ्यमेव लक्षणदोषः । तथा सति आत्मत्व-
त्वावच्छिन्नात्मत्वनिष्ठप्रतियोगिताया यावदन्तर्गततया तन्निरूपकाभावस्या-
तथात्वात् अव्याप्तिशंकायामर्थतः प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽभावनिष्ठत्वत्या-
गात् नाव्याप्तिः । एवं च स्वविशिष्टत्वहेतुसामानाधिकरण्ययोरपि वैयर्थ्यमि-
त्यभिप्रायेणेदम् । तेन प्रतियोगितायां यावत्त्वानुपादानेऽपि एतेषां वैयर्थ्यस्य
सत्त्वात् दोषतया अभिधानासङ्गतिरिति नाशंभयम् ।

अथ साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताका यावन्तोऽभावा यदधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणाः तत्त्व-
मित्युक्तौ धूमवान् बह्वैरित्यादौ उक्ताभावानां व्युदासः ; आत्मा ज्ञानादि-
त्यादौ आत्मत्वसानान्याभावादेश्चेति चेत् ; तर्हि धूमवान् बह्वैरित्यादौ अति-
व्याप्तिः ; घटत्वेन धूमाभाव-घटत्वेन बह्वचभावयोरैक्यात् ; तद्वेदेऽपि प्रति-
योगितावच्छेदकैवयेन प्रतियोगित्वैक्याच्च । यदि च तथाविधयद्यत्प्रतियोगि-
ताका यावन्तोऽभावाः तत्प्रतियोगिताश्रयेत्यादिरीत्या निवेशः धूमभित्तत्वेन
धूमाभावमादाय नातिव्याप्तिः ; तस्यापि बह्विभित्तत्वेन बह्वचभावरूपत्वात्

१ “ तथात्वात् ”—अ.

२ “ तत्तत् ”—अ.

स एव दोष इति यद्यदिति । धूमभिन्नत्वेन धूमाभावधूमभिन्नत्वेन धूमतद्धि-
न्नोभयाभावप्रतियोगितयो नैवयर्मसजातीयत्वादित्युच्यते, तदा व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नत्वरूपविशेषणं व्यर्थमिति ।

यथासन्निवेशेऽवैयर्थ्यादाह—“एवमिति” । व्यधिकरणसंबन्धा-

वच्छिन्नवाच्यत्वाभावमादाय लक्षणसङ्गतिस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन
व्यापकताकरूपेणेति तदुपेक्षा । उभयाभावादे उभयत्वाद्यभावरूपतापक्षे
उभयत्वनिष्ठप्रतियोगिताया साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात् यथोक्तविशे-
षणाक्रान्तव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोपगमेनैवावतारकत्वम् अत सिद्धान्त-
मनुरुध्याह—“उभयेति” । “अप्रामाणिकत्वेऽपीति” ।

अत्र च भट्टाचार्ये व्यापकताघटकत्वेन सामानाधिकरण्येनेत्युपादा-
नात् नावतारकत्वमङ्गश्चक्रवर्तिलक्षणवदिति तु न वाच्यम्, चक्रवर्तिना
सामानाधिकरण्येनेत्युपादानमेवोभयाद्यभावमालोचयता व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावव्यञ्जक, तदभावात्सत्त्वेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वात् तमा-
लोच्यैव साध्याभावघटितलक्षणकथनात् न त्विह तेषा तथा किञ्चिदस्ति,
दीधितौ सामानाधिकरण्येनेत्यस्यानुक्ते तदप्रामाणिकत्वे तदघटितसाध्य-
व्यापकतावच्छेदकत्वस्यैव लाभसभवात् । अवच्छेदकानवच्छेदकोभयादिभेद
वारणाय प्रतियोगिताविशेषसंबन्धेनावच्छेदकविशेषितभेदनिवेशात् अर्थत
एव न तत्र तादृशाभावव्यक्तिसंभव । एव साध्यवद्यत्किञ्चिद्गच्छतीत्यादि-
व्यापकतामतेऽपि । नन्वेवमेतादृशदुष्टलक्षणाभिधानं दीधितिऋतामसङ्गत-
मिति चेन्न, समवायित्वेन वाच्यत्वाभावमालोच्य आपातत तेषा तथाभि-
धानम् ; पश्चात् दोषालोचने ज्ञेयत्वत्वेन वाच्यत्वाभावोपलक्षणत्वात् ।

१ “सजातीयत्वात्”—अ.

२ “तदभावमत्त्वेऽपि”—अ

“ तथा चेति ” । तथा च प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिप्रवेश इति भावः । “ न भासत इति ” । तदभावेऽपि प्रतीत्युपपत्तेरिति भावः । एतेन समवायित्वेन वाच्यत्वं नास्तीति प्रतीतिसिद्धौ मणिक्छिः वहित्वेन प्रमेयं नास्ति वहित्वेन महानसीयवद्विघटान्यतरत्नास्तीत्यादि प्रतीत्या यत्किञ्चित्प्रतियोग्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावो दीधितिक्छिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकताकभेदः समवायितया वाच्यत्ववद्भेदोऽपि द्रष्टव्य इति मिश्रैश्च कण्ठरवेणैवोक्त इति एत एव सौन्दर्यसंमताः न तु तद्विन्नः सामान्यरूपेण विशेषाभावः ['मणिकाराद्यननुमतः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-भावाप्रमेदतया सौन्दर्यसंमत इति तदप्रामाणिकत्वबीजमाविष्कृतम्] अत एवाग्रे तदखंडनेन^१ न न्यूनता । न च निरुक्तभेदस्यग्रेऽखंडनात् न्यूननेति वाच्यम् ; प्रतियोगिताया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वखंडनदिशा तदवच्छेद-कतायाः तत्खंडनसिद्धेः ।

एतेन तादृशाभावाङ्गीकारेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकपदेन प्रति-योगितानतिरिक्तवृत्त्यवच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणं तत्प्रति-योगितानिरूपकामाववद्वृत्तितावच्छेदकं तदन्यप्रतियोगितावच्छेदकस्य वा अग्रे विवक्षणीयतया नातिव्याप्तिः । स्वन्यूनवृत्तिभिन्नप्रतियोगितावच्छेदके-त्यादिविवक्षायामस्तु अतिव्याप्तिप्रस्तत्वेन हेयत्वादिति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः । तादृशाभावस्यैवाप्रामाणिकत्वात् । न च द्रव्यत्वेन धूमो नास्तीति प्रत्ययस्य द्रव्यत्वेन धूमवानिति ज्ञानप्रतिबन्धकत्वानुरोधेन तादृशाभावः सुवचः ; सिद्धान्ते द्रव्यत्वविशिष्टधूमवत्ताज्ञाने धूमाभाववत्ताज्ञानस्य क्लृप्त-

^१ [व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाप्रमेदतया सौन्दर्यसंमत इति मणिकारा-यनुक्ततदप्रामाणिकत्वबीजमाविष्कृतम्]—अ.

^२ “ तदखंडनेऽपि ”—अ.

प्रतिबन्धकतयोपपत्तेरतिरिक्तप्रतिबन्धकतायां मानाभावात् । ^१ एवं वह्नित्वेन तार्णातार्णवह्व्युभयाभावेऽपि वह्नित्वं न प्रतियोगितावच्छेदकं तृतीयोल्लिखित-
वैशिष्ट्येनैवोपपत्तेः किन्तु तदुभयत्वमेव ; अत एव यावन्तः साध्याभावाः
तद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वलक्षणे ज्ञेयं प्रमे-
यादित्यादौ प्रमेयत्वव्यधिकरणप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः अन्यास्यभिधानसङ्गतिः ।

अन्यथा प्रमेयत्वेन घटपटोभयभेदमादाय तदसङ्गतेः । न च तद्वेद-
सत्त्वेऽपि गौरवेण प्रमेयत्वं न प्रतियोगितावच्छेदकमिति तत्सङ्गतिः
विषयतामात्रस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वात् । प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वेत्यन-
भिधाय प्रमेयत्वव्यधिकरणत्वभिधाने उन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेश्च । न च धूम-
वान् बहेरित्यादौ वह्नित्वेन तद्वह्व्युभयवारणाय स्वन्यूनवृत्तिभिन्नप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वं प्रतियोगितानैतिरिक्तवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकं वा वाच्यमिति
तत्सङ्गतिरिति वाच्यम् ; एवमपि प्रमेयत्वेन गगनतद्विन्नोभयभेदमादाय लक्षण-
सङ्गतेः ; वह्नित्वेनाद्रेन्धनजवहिशुष्केन्धनजवह्व्युभयाभावादिकमादायाति-
व्याप्तेः । न च प्रतियोगितापर्यास्यनधिकरणावृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदक-
विशेषणम् । पर्याप्तिरूपव्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावस्य धूमे
सत्त्वादव्याप्तेः अयमेको घट इत्यग्रिमप्रत्यस्य प्रत्येकपर्यवसितसंबन्धातिरिक्त-
संबन्धान्वयवस्थापकत्वात् ; विशेषणपूर्णापाताच्चेति दिक् ।

“ तादृशेति ” । प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तृतीयार्थ इत्यभिमानः ।
प्रतियोगिविशेषणविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवृत्तिः अभावविरोधान्
धूमाभावसमनैयत्यम् । धूमशून्यबह्निकाले धूमाभावसत्त्वेन न समनैयत्यमतो

१ “ एवं च ”—अ.

२ “ असिद्धेः ”—अ.

३ विद्वन्त्याशुतं बोध्यम्—अ.

४ “ विशिष्टवृत्तया ”—अ.

धूमकालीनेति^१ । एतच्च काल एव द्रव्यमव्याप्यवृत्तीतिमते ; तेन नितम्बादौ वह्न्यादिसत्त्वे शिखरे धूमाभावस्य तादृशतृणादेश्च सत्त्वेन समनैयत्यमङ्ग इति वह्नित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रवेश आवश्यकः । न चैतन्मते तृणादि-वारणाय वह्नित्वस्य प्रतियोगिविशेषणत्वमस्तु शिखरादौ अयःपिण्डीयवह्न्यन्तरसंभवादिति शंकानवकाशः । धूमवदवृत्तित्वविशिष्टवह्निमतीति अयः-पिण्डसाधारणदीर्घं धूमध्वंसकालानुवृत्तं वा वह्निमभिप्रेत्य धूमकालावच्छिन्न-धूमवन्निरूपितकालिकसंघन्यावच्छिन्नवृत्तित्वस्य वा निवेशः ; प्रयोजनाभावेन वह्नित्वस्य न प्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रवेश इति भावः । देशतोऽपि द्रव्याव्याप्यवृत्तित्वमते च देशकालसाधारणावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्य धूमवद-वच्छिन्नत्वं धूमवदव्यवावच्छिन्नत्वं वा दत्त्वा समनैयत्यमुपपाद्यमिति वदन्ति ।

उक्तप्रतीतौ तृतीयया वह्नित्ववैशिष्ट्योत्पत्तेः न संभवति । तद-भावस्य सामान्यरूपेण विशेषाभावत्वापत्तेः^२ इत्यनायस्या वह्नित्वस्य प्रति-योगितावच्छेदकत्वमावश्यकमित्यत आह “अस्तु वेति” । पूर्वाभिमतपर्याप्ति-प्रवेशं स्मारयति—“प्रतीति” । वस्तुतस्तु पूर्वकरूपेऽपि पर्याप्तिनिवेश आवश्यकः ; अन्यथा वह्निसाधारणाधेयतायाः प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् अतिव्याप्तितादवस्थ्यात् ; परं तु आधेयता नानैव तदनुगमकं चाधेयतात्वं वृत्तित्वविशेषसंबन्धेन धूमवत् एव वा प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् तद-वच्छिन्नाधिकरणतायाश्च धूमकालावच्छेदेनैव धूमवति सत्त्वात् इत्युच्यते ; तदा तत्र न प्रयोजनमित्याशयेन तत्कल्पे तदनुत्कीर्तनमिति ।

^१ धूमकालेति ; अ ; गदाधर्मानपि धूमकालीनेति नास्ति—स्व.

^२ वैशिष्ट्यस्योत्पत्तेः—अ.

^३ अनन्तरम् “अनुदारात्” इत्यधिकपाठः—अ.

एतेन यथा वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टाभावस्य वह्नित्वसहितम्^१-
सहितं वा प्रतियोगिविशेषणमेव प्रतियोगितावच्छेदकम् तथा वह्नित्वेन
तार्णार्णदहनाभावस्यापीति सूचितम् । तेन चक्रवर्तिलक्षणे नेदृशाभाव-
मादाय दोषः ।

“घटभिन्नत्वेनेति” । नन्वत्र धूमत्वमात्रं प्रतियोगितावच्छेदकं
स्यात्^२ । वह्नित्वेन प्रमेयसामान्याभावभिन्नस्य वह्नित्वेन महानसीयवह्नि-
घटान्यतराभावस्येव घटभिन्नत्वेन प्रमेयसामान्याभावान्यस्य एतदभावस्य
यत्किञ्चित्प्रतियोग्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावप्रभेदस्य सर्वमतसिद्धत्वात् । वह्नि-
त्वेन प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगिताया वह्निमात्रवृत्तित्वमतेऽपि वह्नित्वा-
वच्छिन्नमहानसीयवह्निघटान्यतरवृत्तिप्रतियोगित्वान्तरमावश्यकम् कृत्स्नवह्न्य-
वृत्तित्वात् । घटव्यावृत्तत्वे तु सामान्यरूपेण विशेषाभावत्वापत्तेः । अन्य-
तरत्वेन प्रतियोग्युल्लेखश्च प्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तित्वं नास्तीति सूचनाय ।
केचित्तु—धूमत्वमात्रस्यावच्छेदकत्ववारणाय प्रतियोगिविशेषणता-
पन्नांशे अवच्छेदकत्वावगाहिप्रत्ययः असति बाधके प्रतियोगिविशेषणम्
यद्यत् तत्रैवावच्छेदकत्वमवगाहते । सति च बाधके न कापि तत्र समुदायस्य
प्रत्येकानन्यत्वात् ; अन्यथा नीलो घटो नास्तीत्यत्रापि घटसामान्याभावादि-
भानापत्तेरिति नियममाहुः ।

“भेदत्वेनेति” । अयोगोलकभेदशून्यघटाभाववति तत्प्रतीतिस-
त्वात् नान्यतरत्वं प्रतियोगितावच्छेदकम् । न च भेदत्वेन अयोगोलकभेद-
घटान्यतराभावः कुतो नोक्तः ; संयोगाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तस्य
वेवलान्वयित्वात् । विशेषणताविशेषावच्छिन्नस्य च तस्यान्यतरत्वे एव प्रति-

^१ “अगदितमि”ति नास्ति—अ.

^२ अनन्तरं “न स्यात्” इत्यधिकपाठः—अ.

^३ प्रमेयसामान्याभावस्य—अ.

योगितावच्छेदकतासंभवात् । अयोगोलकभेदशून्यस्य तत्संबन्धेन घटवतोऽ-
 प्रसिद्धत्वात् । विशेषणताविशेषावच्छिन्नायोगोलकभेदद्रव्यान्यतराभावस्तु
 नोक्तः ; लघवेनायोगोलकभेदत्वस्यैव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । तेन
 संबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्च । “एव-
 मिति” । घटादावपि तादृशप्रतीतिसत्त्वात् नान्यतरत्वं प्रतियोगितावच्छेद-
 कम् । स्वमते धूमभेदस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि मतान्तरं साध्यतावच्छेदकसंबन्ध-
 घटितव्यापकतासत्त्वात् तत्रापि इयं शंकेत्याशयेन प्रदर्शनम् । धूमभेदमादाय
 चेदतिव्याप्तिर्वार्यते ; तदा मतान्तराश्रयणमपि सुकरमिति वा आशयः ।
 धूमाद्यभावप्रतियोगितायाः न्यूनवृत्तिभिन्नं द्रव्यत्वादिकमादाय दोषादाह—
 “अवच्छेदकमिति” । ननु यत्किञ्चिदप्रतियोग्यवृत्तित्वं न्यूनवृत्तित्वं ;
 यत्किञ्चित्त्वघटितत्वेन दुर्बलमित्यत आह—“न्यूनैति” । न च ज्ञेयत्वत्वेन
 वाच्यत्वाभावस्य एकमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकतया तन्न्यूनवृत्तित्वाप्रसिद्धिः ।
 तादृशभावस्य वाच्यत्वत्वेन घटाद्यभावाभिन्नत्वेन तत्प्रसिद्धेः । एव
 मेकमात्रवृत्तिसाध्यके एतद्रूपाभावादेः एतद्रूपकालावच्छिन्नैतद्रूपवद्वृत्तित्वा
 वच्छिन्नैतद्रूपान्यप्रमेयाभावाभिन्नतया तत्प्रसिद्धिवोद्ध्या ।
 वस्तुतस्तु स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वसमानाधि-
 करणत्वोभयाभावो निवेश्यः ; भेदे चोत्तरीत्या प्रतियोग्यवृत्तित्वाभावस्यकम् ।
 अन्यथा द्रव्यत्वाभावादेः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्ध्या अव्याप्तेः ।
 “अव्याप्तिरिति” । न च हेतुसमानाधिकरणभावेऽपि तादृश-
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशात् नायं दोषः ; तथा सति धूमाभावादी
 नामुत्तरीत्या लक्षणाघटकत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य बहिर्वत्वेन
 घटाभावाभिन्नतया अतिव्याप्तेः ; धूमाभावस्य प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तिसत्त्व-

द्वितीयस्वलक्षणम्

द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तेः । “ अवच्छेदकमिति ” । एव-
मुत्तरत्रापि । वहित्वेन घटभिन्नत्वेन वा महानसीयवह्विघटान्यतराभावस्य तादृशा-
वच्छेदकाप्रसिद्धिः महानसीयवह्वचभावाभिन्नत्वमते तु तादृशावच्छेदकं
महानसीयवह्वित्वमेवेत्यव्याप्तिरतो रूपमपि निरुक्तन्यूनवृत्तिभिन्नत्वेन निरुक्ता-
नतिरिक्तवृत्तित्वेन वा विशेषणीयम् । तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्या-
सामान्याभावादेः प्रमेयसामान्यवृत्तिप्रतियोगिताकत्वेऽपि नातिव्याप्ति ।

नन्वत्र स्वनिष्ठव्याप्यत्वं प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबन्धेन ग्राह्यम् ।
अन्यथा गगनादेः स्वरूपसंबन्धेन विषयितादिसंबन्धेन च वृत्तिमत्त्वे अप्र-
सिद्धे ; प्रमेयसामान्यवृत्तिप्रतियोगिताया तत्संबन्धेन गगनव्यापकत्वात् ।
एवं च तेन संबन्धेन वहित्वादे साध्यतावच्छेदकत्वेऽप्रसिद्धिरित्यत
आह—“ स्वन्यूनेति ” । अत्रापि एकव्यक्तिसाध्यके साध्यसामान्याभावस्य
स्वन्यूनवृत्तिप्रतियोगित्वाप्रसिद्धि उक्तरीत्या उभयाभावं वा निवेश्य वार-
णीया । नन्वप्रसिद्धिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबन्धेन स्वनिष्ठ-
व्याप्यत्वं यत् तद्वदितं स्वव्यापकतत्कान्यत्वतत्सामानाधिकरण्योभयाभाववत्त्वं
रूपविशेषणं पर्यवसन्नम् । एवं च कालिकसंबन्धेन वहित्वविशिष्टस्य साध्यत्वे
साध्याभावो न लक्षणघटक ; किन्तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिताको द्रव्यत्वादिना गुणाद्यभाव इति किम् ईदृशप्रतियोगिताविशेषणेनेति
चेन्न ; लाघवमात्रादेवोत्तरकल्पस्यावतारणीयत्वात् । घटभिन्नत्वेन घटमहान-
सीयवह्वचन्यतराभाववारणाय च रूपावच्छिन्नप्रतियोगितायामपि स्वन्यून-
वृत्तिभिन्नत्वं निवेश्यम् ।

अत्र कल्पत्रयेऽपि यथायथं धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टद्रव्याभाववह्विधूमो-
भयाभावादिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्ति वाच्यतया गौरवम् ।

१ “ वृत्तिमत्त्वेन ”—अ.

२ “ तेन तेन ”—अ.

एवं मग्नियनाभावभेदपक्षे वह्नित्वगगनाभ्या वह्नित्वेभ्यनत्वाम्या वा वह्न-
 भावमादायामंभवः । वह्नित्वेन घटाभावमादाय तथात्वामंभवात् । एवं
 यद्यपि महानसीयवह्नघमाद्यस्य वह्नित्वेन महानसीयवह्नघटान्यतरामावैक्येऽपि
 अवच्छेदकविशेषणेन वह्नित्ववारणात् अत्रच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणशब्देन न
 महानसीयवह्नित्वम्योपादानम् रूपविशेषणस्य वह्नित्वेऽसत्त्वेन तस्य लक्षणा-
 पटकत्वात् । तथापि पर्वतान्यत्वविशिष्टसत्ताभावमादायाव्याप्तिः । सत्त्वत्वे
 रूपविशेषणमत्त्वात्, विशिष्टमत्त्वस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वात् । तस्य
 पर्वतान्यत्वविशिष्टत्वेन सत्तापर्वतत्वान्यतराभावत्वरूपत्वेऽपि तादृशविशिष्टत्व-
 स्यावच्छेदकविशेषणासत्त्वेन दुर्धरत्वादत् । वृत्तिमद्रूपपर्याप्तप्रतियोगितावच्छे-
 दकतास्त्वमपि निवेद्यमिति गौरवमिति तदुभयानिवेद्यमभिप्रेत्याह—
 “तत्प्रतियोगिनेति” । वृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकसंज्ञत्वेन; प्रयोजनं
 स्फुटम् । धूमाभावस्य प्रतियोगितासमानाधिकरणतत्प्रतियोगितानिरूपकी-
 भूताभाववद्बृचितावच्छेदकान्यत्वस्य वह्नित्वादौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतोऽवच्छेद-
 केति । तदन्त्यान्तं रूपविशेषणमपि कार्यम् । तेन घटभित्तत्वेन घटमहान-
 सीयवह्नच्यन्यतराभावादिनिरासः । प्रतियोगिताया वा स्वावच्छिन्नसमा-
 नाधिकरणाभावनिरूपितत्वे सति स्वममानाधिकरणं यद्यत्तदन्यत्व देयम् ।
 वह्नियदोभयत्वादीत्यादिना जलवृत्तिद्रव्यत्वाद्यभावपरिमह । चतुर्थपक्षे तु
 समवायसंनधावच्छिन्नजलत्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्य समवायावच्छिन्ना-
 धेयतासंबन्धेन जलावच्छिन्नाभावस्य च साध्यव्यापकतावच्छेदकद्रव्यत्वादि-
 निष्ठप्रतियोगिताकस्य परिग्रह । यदि चोक्तविशेषणस्थाने प्रतियोगिताया
 स्वनिरूपकीभूताभाववद्बृचितावच्छेदकत्वव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वोभयाभाव-

१ नकारो नास्ति—अ.

२ अभावस्त्वत्वेऽपि—अ.

वत्त्व निवेश्यते वैयधिकरण्य च धूमाभावप्रतियोगिताया प्रमेयमात्रवृत्तित्वमते
यत्किञ्चित्प्रतियोग्यवृत्तित्व तदा ['न कोऽपि दोष इति बोध्यम्] ।

“अप्रसिद्धचेति” । यद्यपि पर्वतादे कालोपाधित्वानुपगमे बह्वच
भावस्य हेतुमद्वृत्तित्वासम्भवेऽपि कालो घटवान् कालपरिमाणदित्यादौ
साध्यसामान्याभावस्य कालिकसम्बन्धेन हेतुमद्वृत्तित्वात् अव्याप्तिरेव,
तथापि स्वरूपसम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यमभिप्रेत्यदम् । अन्यथा त्वाह—
“अयमिति” । “एतत्क्षणान्यवृत्तित्वेति” । एतत्क्षणान्यत्वस्य व्याप्य
वृत्तितया स्वरूपसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभाव एतत्क्षणावच्छेदेन
सुलभ । स च एतत्क्षणान्यवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाधिकरणताया सर्वत्र
सत्त्वेन प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावात् लक्षणघटक । नन्वेतत्क्षणान्यत्वस्य
व्याप्यवृत्तितया एतत्क्षणान्यवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य साध्यवति ए
तत्क्षणरूपशब्दज्ञानादौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यात् न लक्षणघटकत्वमत आह—
‘विषयतेति’ । एतत्क्षणान्यक्षणेति^१ पाठे एतत्क्षणान्यीयकालिकसम्बन्धा
वच्छिन्नवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावो न प्रतियोगिव्यधिकरण, एतत्क्षणस्यापि
स्वान्यक्षणसमानकालतया एतत्क्षणान्यक्षणासमानकालीनाप्रसिद्धे, सर्वत्रापि
तादृशवाच्यत्वसत्त्वात्, तथा च क्षणिकरूपदार्ढ्यनङ्गीकारादय लक्षणघटको
भवतीत्याशय । तत्तत्क्षणावृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वावच्छिन्नानधिकरणत्व त
त्क्षणासमानकालीनपदार्थ इति तादृशवाच्यत्वाभाव प्रतियोगिव्यधिकरण
त्वात् न लक्षणघटक । तत्तत्क्षणावृत्तिवाच्यत्वत्वप्रसिद्धमिति तत्परित्याग ।
क्षणिकपदार्थानङ्गीकाराऽपि अभाव दर्शयति—“विषयतेति” । महा

[ ] एतदन्तगतपाठो नास्ति । तस्थाने असम्भवासम्भवादाह—अन
एवति” —अ

^१ “अव्याप्यवृत्तित्वेति” —अ

^२ एतादृशपाठ गादाधर्या दर्शित —स्व

प्रलयानङ्गीकारे जन्यज्ञानसामान्याभावासत्त्वात् आह—“विश्वेति” ।
 “प्रतियोगीति” । साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य घटत्वाद्यव-
 च्छिन्नप्रतियोगित्वरूपगुरुधर्मसाधारण्येऽपि तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेर्नासंभवः ।

यत्तु—प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यवन्निष्ठेत्यादिव्यापकतानिवे-
 शने गोत्वादिभेदस्य लक्षणघटकतापर्या असंभवः ; साध्यवन्निष्ठगोत्वाभाव-
 प्रतियोगितायां लाघवेन गवेतरावृत्तित्वस्यैवावच्छेदकतया सकलगोवृत्तित्वे
 सति गवेतरावृत्तित्वस्यानवच्छेदकत्वेन व्यापकतावच्छेदकत्वात् । न च
 गोत्वभेदस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकं गवेतरासमवेतत्वमात्रमिति वाच्यम् ;
 रूपादौ गोत्वं न भवतीति प्रत्ययानुरोधेन तत्रोक्तविशिष्टधर्मस्यैव प्रति-
 योगितावच्छेदकत्वात् इत्यतः साध्यवत्त्वकिञ्चिद्व्यवक्त्यसंबद्धस्वविशिष्टसामा-
 न्यकं यद्यत् तद्भेदकूटवत्त्वमेव साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयम् ; एवं
 च साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाव्यक्तेः साध्यवदसंबद्धत्वविरहेण साध्यव्यापकता-
 वच्छेदकत्वं तादृशप्रमाव्यक्तित्वेऽक्षतमिति तदवच्छिन्नाभावमादायैव सर्वत्र
 लक्षणसमन्वयसंभवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रन्थासङ्गतिर्दुर्वारैवेति ।

तदसत् । स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन व्यापकताया निवेशि-
 तत्वात् । तदनिवेशेऽपि गौरित्याकारकज्ञानीयप्रकारताविशेषस्यैवातिलाघवेन
 भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्च । [साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धेन प्रतियो-
 गितावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशात् धूमाभावस्य कालिकसंबन्धेन धूमत्वादिवि-
 शिष्टवह्यादिकं प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरूप्य-
 प्रवेशात् कालिकसंबन्धेनायोगोलकादेः धूमवत्त्वं चादाय नातिव्याप्तिः ।]'
 ननु प्रमेयसाध्यके साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्याभावाप्रसि-
 द्धिरत आह—“प्रमेयेति” । “लघुरूपेति” । विषयितासंबन्धेन प्रमे-

यवद्वित्ववज्ञानाभावस्य संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य लाघवेन वहित्व एव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति भावः । ननु प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वं न निवेद्यते वैयर्थ्यात् ; किन्तु साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमेव । उक्तस्थले च समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकं विषयितया प्रमेयवद्वित्ववज्ञानाभावमादाय [नातिव्याप्तिरिति चेन्न ; तथा सति प्रमेयसाध्यकेऽपि विषयितया प्रमेयत्ववज्ञानाभावमादाय] लक्षणसङ्गतिसंभवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यस्यानवतारापत्तेः ।

वस्तुतः तद्रूपावतारार्थं प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं न प्रवेद्यम् ; किन्तु लाघवेन साध्यतावच्छेदकनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नत्वमेव साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशेनानतिप्रसङ्गात् । एवं च प्रतियोगितायामपि न साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वं प्रवेद्यते; प्रयोजनामावादिति शंकार्थः । “ लघुरूपेति ” । विषयितासंबन्धेन प्रमेयवद्वित्ववज्ञानाभावो न लक्षणघटकः अवच्छेदकतायाः व्यधिकरणसंबन्धानवच्छिन्नत्वात् । साध्यतावच्छेदकव्यापकरूपावच्छिन्नाभावनिवेशे तु सत्त्वात् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताभावमादायाव्याप्तिरिति कृतबुद्धयो विदांकुर्वन्तु ।

द्रव्यत्वत्वेन घटारत्यन्ताभावस्य साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनातथात्वादाह—“ साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन व्यापकत्वमिति ” । ननु महाकालान्यत्वविशिष्टपटवान् कालत्वादित्यादावतिव्याप्तिः । संयोगेन बह्वघादिसाध्यके साध्यवति उत्पत्तिकालावच्छेदेन तदभावसत्त्वात् साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यव्यापकत्वाप्रमिद्विवारणाय तत्र प्रतियोगिवैयधिकरणस्यावश्यकतया

^१ [ ] एतदन्तर्गतपादो नास्ति—अ.

^२ “ वस्तुतस्तु ”—अ.

^३ “ समवायावच्छिन्न ”—अ.

तद्वदितसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य कालिकसंबन्धा-
वच्छिन्नमहाकालान्यत्वाभावस्य महाकालावच्छेदेन हेतुमद्वृत्तेः साध्यताव-
च्छेदकीभूतकालिकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वा-
दित्यत आह—“महेति” । तथा च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामा-
नाधिकरण्यदले प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तनिवेश आवश्यक इति भावः ।
वस्तुतस्तु—साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन व्यापकताघटितपूर्वलक्षणे महा-

कालान्यत्वविशिष्टघटाभावमादायापि अतिव्याप्तिरित्यस्वरसादेतलक्षणारंभः
अत्र तु सा नास्तीति भावः ।

ननु प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रन्थावतारानुरोधेन तदावश्यकत्वमत
आह—“तन्निवेशेऽपीति” । “पूर्वोक्ति” । घटत्वाभावाभावघटमेदाभाव-
योर्घटत्वरूपतया किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
समानाधिकरणत्वात् । एवं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि । नन्वेत-
द्वृत्ततावच्छेदकान्वत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकं विशेषणीयम् । न च
सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वाद्द्व्या-
सामान्येन तत्प्रतियोगितानिरूपकीभूताभाववद्वृत्ततावच्छेदकत्वसत्त्वाद्द्व्या-
सिः । तत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतत्प्रतियोगिताश्रयवत्ताप्रहविरोधिता-
नियामकसंबन्धेन तादृशभाववत्त्वस्य निवेशनीयत्वात् । मैवम् ;—उच्यतेत्या-
साध्यव्यापकत्वस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटिततया घटत्वाभाववान् घट-
त्वादित्यादौ किञ्चिद्विशिष्टसाध्याभावत्वं तद्वदितसाध्यव्यापकतावच्छेदकं
तदवच्छिन्नाभावो घटत्वाभावः तस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्ध्या
अव्याप्तेः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमेऽपि अयमात्मा ज्ञानात्
१ “तद्वताज्ञानं प्रति अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविशिष्टतदभाववत्ताज्ञानस्य विरोधि-
त्वात्—अ.

परममहत्त्वम् आकाशपरिमाणत्वादित्यादौ पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टसाध्यता-
वच्छेदकं साध्यव्यापकतावच्छेदकं तदवच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसमन्वय-
संभवात् अवतारकत्वानुपपत्तेश्च । न च रूपमपि तेन विशेषणीयम् ;
तथापि तादात्म्येन प्रमेयसाध्यकेऽव्याप्तेः ; समवायादिसंबन्धावच्छिन्नप्रमेया-
भावस्य समवायित्वेन प्रमेयत्ववद्वेदस्य च रूपस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य
च तादृशविशेषणशून्यत्वात् लक्षणघटकाभावाप्रसिद्धे । *प्रतियोगितावच्छे-
दकसंबन्धसामान्यं यदवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वतदभावाधिकरणवृत्तित्वोभयाभावः
तत्त्वनिवेशे तु प्रतियोगितासामानाधिकरण्याप्रवेशप्रसङ्ग इत्यन्यैरनुज्जृम्भितः
पन्थाः ।

अथैतन्मते भावभिन्नत्वनिवेशात् घटत्वात्मकाभावस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यनिवेशाच्च घटत्वाभावत्वादिना घटा-
भावस्य वारणात् अभावाप्रसिद्धयैव नातिव्याप्तिः ; घटत्वाभाववान् पटत्वादि-
त्यादौ घटत्वाभावत्वादिना पटाद्यभावादे समनियताभावभेदमते भावरूप-
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरतो भाववृत्तित्वं रूपविशे-
षणम् ; वाच्यत्वत्वेन ज्ञेयत्वाभावमादायैव लक्षणसङ्गतिरिति । मैवम् ;—
प्रतियोगितायां संबन्धावच्छिन्नत्वस्य वैयर्थ्यात् अवतारकत्वानुपपत्तेः ।

“यावदिति” । एतन्मते घटत्वाभावादिसाध्यकं तत्प्रकारकप्रमाद्य
भाव एवातिव्याप्तिवारकः । दोषान्तरमाह—“ज्ञेयत्वत्वादिनेति” ।
“किन्त्विति” । नित्यज्ञानं नित्यसविषयकत्वादित्यादौ दैशिकविशेषणता-
संबन्धावच्छिन्नेच्छान्यत्वाभावमादायानतिप्रसङ्गात् वीप्सा न कार्येति लाघवं
द्रष्टव्यम् । “व्यभिचारिणीति” । न च प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धव्य-

१ “अभावाद्यप्रसिद्धेः”—अ.

२ रूपविशेषणम्—अ.

३ “ज्ञेयत्वाद्यभावम्”—अ.

विवक्ष्यैव निर्वाहात् भावपद व्यर्थमिति वाच्यम्, स्वामावत्वस्य साध्य
व्यापकनावच्छेदकत्वमादायापि दोषसमवात् । “भावेति” ।

अत्रेदं बोध्यम्—किञ्चिद्विशिष्टस्य स्वस्य योऽभाव तद्वत्ते तादृशा
भावस्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकस्य तादृशाभावनिष्ठप्रतियोगितासमानाधिकर
णत्वे सति तत्प्रतियोगितानिरूपको य शुद्धस्वात्मकोऽभाव तद्वद्भूतिताव
च्छेदकत्वेनातिव्याप्यभावात् भावपद चतुर्थरूपे व्यर्थम् ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदक तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणेत्यादिरित्या
न विशेषणीयम् सुतरामेव रूपम् घटमिन्नत्वेन धूमघटान्यतराभावस्य
धूमाभावैक्येऽपि घटमिन्नत्वस्य धूमत्वादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताघटक-
समवायसम्बन्धेनावृत्तित्वेन दुर्धरत्वात् । एव चोक्तरीत्या भावपदसार्थस्यमिति
चेत्, मैवम् । वह्नित्वेन धूमायोगोर्लकावृत्तिवह्न्यन्यतराभावस्य धूमाभाव-
रूपतया अति-यासिस्वारणाय प्रतियोगितावच्छेदके तद्विशेषणावश्य-
कत्वात् ।

“सामानाधिकरण्यम्” । तदधिकरणे सन्धसामान्येन वृत्तित्वम् ।
न च विशिष्टस्वाभावविशिष्टाभावस्य विशिष्टस्वरूपतायामनतिप्रसङ्गेऽपि
शुद्धस्वरूपतायामनतिप्रसङ्गे दुर्वार इति वाच्यम् । अयोगोल्के विशिष्ट
स्वाभावविशिष्टाभावत्वेन वृत्तेरनङ्गीकारेण तद्धारणात् । “स्वम्मात्” ।
धूमाभावात् । भाव । अयोगोल्कीयबह्व्यादि, तत्प्रमाविषयत्व च ।
“भावतयेतीति” । समनियतयोर्भावमिन्नयोरेक्य न तु भावाभावयोरपि,
तथा सति प्राभाकरा एव विज्ञयेरन्निति भाव । “एव सतीति” ।

^१ धूमसङ्घिज्ञेत्यर्थ —अ

^२ भावतयेति प्रतीकम् अ—स्व

^३ “एव च सती”त्यपि पाठो गादाधर्यो वर्तते—स्व

द्वितीयस्वलक्षणम्

अत्र वदन्ति—एवं सतीत्यस्य भावभिन्नत्वे सतीत्यर्थे प्रतियोगि-
वैयधिकरण्याघटितसाध्यव्यापकताया एवात्र निवेशितत्वात् कपिसंयोगस्य
लक्षणघटकत्वमेव नेत्युपपद्यमानसङ्गति । न च साध्यवन्निष्ठत्वं स्वरूपसंबन्धेन
निवेश्यमन्यथा स्पन्दो गतित्वादित्यादौ साध्यवति कालिकसंबन्धेन साध्या-
भावसत्त्वात् वाच्यत्वत्वेन घटाद्यभावमादायातिव्याप्तेरनुपद स्वयमपि दैशिक-
विशेषणतया साध्यवन्निष्ठत्वोक्तेरिति वाच्यम्, तथा सति पर्वतत्वरूपाभाव-
वारणार्थमेव भावभिन्नत्वनिवेशसंभवात् हृदत्वात्मकाभावपर्यन्तानुधावनस्य
निर्वीजत्वापातात् । न च प्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबन्धेनैव
साध्यवन्निष्ठत्वं निवेश्यम्, तथा सति पर्वतत्वरूपाभावस्य वारित-
त्वात् हृदत्वात्मकाभावपर्यन्तानुधावनसार्थक्यमिति वाच्यम् । तथा सति
निरवच्छिन्नसंयोगाभाववत्ताज्ञानं प्रति समवायसंबन्धेन सयोगवत्ताज्ञानस्य
विरोधित्वात् उपपद्यमानसङ्गतिर्दुर्वारिव । ननु साध्यवद्यत्किञ्चिद्व्यवृत्त्यसंबद्ध
स्वविशिष्टसामान्यकभिन्न यद्रूप तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे भावभिन्नत्व-
निवेशे सतीत्येव तदर्थ इति चेन्न, प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटिताया
एव व्यापकताया इति ग्रन्थविरोधात् । अन्यज्ञानत्वादेरुक्तव्यापक-
तावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसङ्गतेरवतारकत्वानुपपत्तेश्च ।
तस्मादेवं सतीत्यस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यव्यापकत्वोपादाने
सतीत्येवार्थ इति ।

यद्वा एव सतीत्यस्य भावभिन्नत्वविवक्षणे सतीत्येवार्थ । प्रतियोगि-
मत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबन्धेन वृत्तित्व विवक्षितम् ; संबन्धो निरवच्छिन्न-
समवाय । तेन संयोगस्य साध्यवद्बृत्तित्वामभवात् कपिसंयोगात्मकाभावो
लक्षणघटक ; स च न भावभिन्न इति द्रष्टव्यम् ।

पर्वतत्वरूपाभावोपेक्षा च सर्वाधारतानियामकसंबन्धान्यसंबन्धावच्छिन्नतन्नि-
वेषोऽस्तु इत्याशंकावारणाय ।
“पूर्वोक्तदिशति” । सत्तावान् जातेरित्यादौ कालिकसंबन्धेन

हेतुसमानाधिकरणस्य सत्ताभावस्य गगनादौ तादृशप्रतियोगिसामानाधि-
करण्याभावात् अन्यासि । यदि स्वविशिष्टपदं न स्यादित्यर्थः । यद्यपि
पूर्वलक्षणे दैशिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरण्योक्तावपि गगनादिवृत्तित्व-
विशिष्टसत्ताभावमादायाव्याप्तेः स्वविशिष्टपदमावश्यकम् । परन्तु तत्राभावा
इति स्वरूपकीर्तनमात्रं पर्वतत्वात्मकाभावस्य त्याभावरूपप्रतियोगिसामानाधि-
करण्यात् पर्वतत्वाभावनिरूपप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वात् वा
दैशिकविशेषणतारूपसंबन्धभावभिन्नत्वयोर्वैयर्थ्यात् तथापि एतल्लक्षणे दैशिक-
विशेषणतानिवेशेन हृदत्वात्मकामाववारणेऽपि स्वविशिष्टत्वनिवेशवैयर्थ्यभयेन
अभावानामिति दीधित्यनुसारेण गुरुतरभावभिन्नत्वनिवेश उक्त इति ।

ननु प्रथमलक्षणे साध्यनिरूपसंबन्धप्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेद-
कत्वात् तन्निरूपकस्य यावदन्तर्गतसंबन्धस्य लक्षणघटकताप्रसङ्गेन गौरव-
वारणाय अभावा इति अभावीयप्रतियोगितालामार्थमिति कथमभावा इति
स्वरूपकीर्तनमात्रमित्युक्तमिति चेन्न ; संबन्धाभावप्रतियोगितयोः एकरूप-
त्वाभावेनाभावीयविलक्षणप्रतियोगिताया साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेश-
सूचकत्वेऽपि तदर्थप्रवेशादिति ।

कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगगनाभावाभावत्वस्य बह्वादि-
व्यापकतानवच्छेदकत्वात् बह्वादिसाध्यकेऽद्रोषात् अयमात्मेति । स्वप्रति-
योगिमत्ताप्रहवितोषितानियामकसंबन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वं वाच्यम् ; अन्यथा

बह्वाद्यधिकरणे बह्वाद्यभावस्य कालिकसबन्धेन सत्त्वात् वह्नित्वादे
साध्यव्यापकतावच्छेदकत्व न स्यादित्याशय । समनियताभावैक्यमते तु
नैतत्शकावतार तन्मते वाच्यत्वत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न
सामानाधिकरण्यसमवात् । स्वरूपसबन्धेन साध्यवद्भूतित्व निविष्टमित्यभि
प्रायेण समाधत्ते—“ आकाशेति ” ।

ननु वह्निमान् धूमादित्यादौ घटवृत्तिरूपध्वसवदन्यत्वाभावादे का
लिकसबन्धेन हेतुसमानाधिकरणस्य भावरूपप्रतियोग्यप्रसिद्धे घटत्वाभावादि
साध्यके यावदन्तर्गतघटत्वाभावत्वेन पटाद्यभावस्य तत एवाव्याप्ति । एव
गगनाभावत्वेन हृदत्वाभावत्वेन वा पटाद्यभावमादायासभवश्चेत्यत भाव
भिन्नत्व परित्यज्य प्रकारान्तरमनुसरति—“ अस्तु वेति ” ।

केचित्तु—प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवेशो न कार्य ,
किन्तु प्रतियोगितावच्छेदके अभाववृत्तित्व निवेश्यम्, एव च पूर्वोक्तहृद
वृत्तित्वविशिष्टस्वाभावविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्यानतिरिक्तत्वेऽपि नातिव्या
प्ति तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्याभाववृत्तित्वात्, एव च घटभिन्नत्वेन
घटधूमान्यतराभावावतारणेऽपि अभावभिन्नत्वेन धूमघटाभावान्यतराभाववार-
णायैव स्वन्यूनवृत्तिभिन्नप्रतियोगितावच्छेदकाद्युपादानमित्याहुः ।

“ इदमिति ” । न च तादृशप्रन्धासङ्गतिभयेन स्वप्रतियोगिता
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणमसङ्गतमिति वाच्यम् । नित्यज्ञान नित्य
सविषयकत्वादित्यादौ समवायावच्छिन्ननित्यज्ञानत्वाद्यभावस्य विषयता
सम्बन्धेन साध्यव्यापकप्रतियोगिकस्य तेन सबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदका
वच्छिन्नसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिवारणाय धीप्सामपेक्ष्य लाघवेन तद्वि

१ “ वाच्यत्वादिस्प ”—अ

२ पटाद्यभावभावस्य—अ

३ “ अभावादिवारणेऽपि ”—अ

वक्षणात् । एवं च व्यापकताघटकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तेन संबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्योक्तौ समवायविषयितयोर्व्यापकताघटक- तथा दोषावारणेन तादृश्यत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्येतावत्पर्यन्ता- मिधानवारणायेत्यमुक्तम् । अयोगोलकनाशजन्यसंयोगनाशसंभवात् उक्तमनु- योगितेति । अयोगोलकत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य कालत्वसंदेहात् कालिक- संबन्धोपेक्षा भाववृत्तित्वनिवेशपक्षे इदम् ।

वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेद- क्वैशिष्ट्याविवक्षणे भावत्वं व्यर्थम् । तन्निवेशेऽपि कालिकसंबन्धेन धूमत्व- विशिष्टवह्यादिसामानाधिकरण्यादिति ।

इदमापाततः—उक्तसंयोगादिध्वंसादिवारणायैव भावत्वनिवेशसंभ- वात् । तावतापि प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदक- वैशिष्ट्यनिवेशप्रतिक्षेपसिद्धेः ; एतन्निवेशेन भावत्वनिवेशाप्रतिक्षेपाच्च ।

“व्यापकतावच्छेदकतायामपीति” । न च विषयितासंबन्धेन द्रव्यत्वत्वादिमज्ञानाभावस्य किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेद- कताघटकीभूतस्वरूपसंबन्धेन द्रव्यत्वत्वविशिष्टो यो द्रव्यत्वादिरूपाभावः तत्सामानाधिकरण्यात् नान्यासिरित्येतद्विशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । शब्द- वान् एतत्त्वादित्यादौ प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकं यत् सत्त्वादि विषयितासंबन्धेन तद्विशिष्टज्ञानाभावस्य हेतुमति दर्शितरीत्या समवायेन तादृशज्ञानसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तेः तदुपादानादिति । अधिकमनुपदं वक्ष्यामः ।

“दर्शिताभावानामिति” । यद्यपि विषयितासंबन्धेन वाच्यत्व- त्वविशिष्टज्ञानाभावादेः किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदक-

द्वितीयस्वलक्षणम्

त्वघटकीभूतस्वरूपसंबन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगि-
तावच्छेदकताकत्वात् लक्षणघटकत्वमेव । न च प्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नभावेत्यादिस्थले भाववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबन्धेन प्रति-
योगितावच्छेदकविशिष्टो यः तत्सामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि व्यभिचारिणि
दोषवारणसंभवात् उक्ताभावानां लक्षणाघटकत्वमेव नेपां भाववृत्तिप्रतियोगि-
तावच्छेदकताघटकविषयतासंबन्धेन वाच्यत्वत्वविशिष्टज्ञानासामानाधिकरण्या-
दव्यासिवारणाय भाववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबन्धेन साध्यव्यापक-
तावच्छेदकत्वस्यावश्यकत्वादित्याशय इति वाच्यम् । तथा सति घटत्वा-
भावान् 'प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वाभावप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्य स्वरूप-
संबन्धेन स्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तेः । घटत्वाभावप्रमा-
भावस्तु न प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यव्यापकप्रतियोगिकः ; तथापि
तत्प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबन्धेन व्यापकतावच्छेदकत्वं तद्वैशिष्ट्यं च
विवक्षितमित्यदोषः । साध्यव्यापकतावच्छेदकताघटकसंबन्धावच्छिन्नप्रति-
योगितावच्छेदकताकत्वोक्तौ स्वाभावत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः तादृश-
स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नत्वं न हीयते इति तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वापत्तिः ।
तत्र तत्प्रतियोगितोपादानेऽपि धूमाद्यभावत्वादौ कालिकसंबन्धस्यापि व्यापक-
तावच्छेदकघटकतया अतिव्याप्तिरतो यत्संबन्धपर्यन्ताभिधानं स्यादतः
तन्नोक्तम् ।

ननु व्यापकतावच्छेदकताघटकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टा-
भिधानेनातिव्यासिवारणसंभवात् स्वप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबन्धेन तद्वै-

१ " भाववृत्तिवृत्ति "—अ.

२ " भाववृत्तिवृत्ति "—अ.

३ " घटकीभूतविषयिता "—अ.

४ इत्याशयः इति नास्ति—अ.

५ " मेयत्वादित्यादौ "—अ.

शिष्टं निवेश्य वह्निमान् धूमादित्यादौ अव्याप्तिं प्रदर्श्य तेनैव संबन्धेन व्यापकत्वावच्छेदकत्वकथनमयुक्तमिति चेन्न ; कालिकसंबन्धस्यापि धूमत्वनिष्ठ-व्यापकतावच्छेदकत्वघटकतया अतिव्याप्त्यनुद्वारापत्तेः ; व्यापकतावच्छेद-कताघटकयावत्संबन्धनिवेशे गौरवात् । न च धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वा-भावमादायैव नातिव्याप्तिः । एवमपि तादृशप्रमाविषयत्वस्यानुयोगिता-विशेषसंबन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वात् अतिव्याप्तेः । यादृशयोगोलके संयोगध्वंसो नियतः तन्मात्रान्तर्भावेन व्यभिचारिष्यतिव्याप्तेश्च । प्रतियोगि-तावच्छेदकावच्छिन्नभावोक्तावपि विषयताया विषयादिरूपत्वेन जन्यत्व-संभवात् वह्निमत्ताज्ञानविषयत्वे कालिकसंबन्धेन धूमप्रकारकप्रमाविषयतात्व-सत्त्वेनातिव्याप्तेरिति ।

ननु बह्नावपि संयोगेन बह्वित्वं न वर्तते इति संयोगसंबन्धावच्छिन्न-बह्वित्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावस्यापि साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगि-तायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वघटितलक्षणघटकतया प्रतियोगिताव-च्छेदकीभूतसंयोगेन तद्वैशिष्ट्यं दुर्घटमित्यव्याप्तिरतो दिगिति । तेन संबन्धेन वृत्तित्वस्यापि व्यापकतावच्छेदकत्वनिरुक्तिघटकत्वादिति ।

इदं तु बोध्यम्—प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्ये प्रयोजनाभावेनाभावनिष्ठत्वत्यागे प्रतियोगितायामेव यावत्त्वोपादाने वा तन्निरूपकाभावस्यापि त्यागात् स्वविशिष्टत्वहेतुसामानाधिकरण्ययोः वैयर्थ्यम् परंतु अवतारकत्वं न हीयत इति द्रष्टव्यम् । दीधितौ ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनामिति लक्षणद्वयाभिप्रायकतया प्रतियोगिविशेषणस्य प्रतियोगि-तावच्छेदकत्वार्थं चोक्तम् ।

१ "व्यापकतावच्छेदकत्व" — अ.

२ विषयत्वत्वस्य — अ.

“वह्यादिभेदस्येति” । संबन्धभेदानिवेशेन कालिकसंबन्धेन तस्य प्रतियोगिवृत्तित्वसंभवेऽपि न क्षतिः । आदिना द्रव्यत्वादिभेदपरिग्रहात् । न च समनियताभावैक्यमते तस्य द्रव्यत्वत्वाभावतया द्रव्यत्वत्वरूपप्रतियोगिवृत्तित्वमिति वाच्यम् । समनियताभावभेदपक्षानुरोधेन प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन व्यापकताया आवश्यकत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्यव्यापकताया उक्तत्वात् व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावानां वह्निमान् घूनादित्यादौ तादात्म्यसंबन्धघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकं यद्द्रव्यत्वादि विषयितासंबन्धेन तद्विशिष्टज्ञानादिभेदस्य प्रतियोगिवृत्तित्वेनाव्याप्तिरिति स्वप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबन्धावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकताया निवेशनीयतया विषयितासंबन्धावच्छिन्नवाच्यत्वत्वप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावानां लक्षणाघटकत्वेन प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति मूलावतारः । प्रतियोगिविषयधिकरण्याघटितव्यापकताकल्पे स्वरूपसंबन्धेन साध्यवन्निष्ठत्वस्य निवेशनीयतया कपिसंयोगात्मकाभावस्य लक्षणघटकत्वमत आह—“द्वैशिकेति” । दीधित्यनुसारेणाह—“भावभिन्नत्वेति” । इदमनास्थयोक्तम् । रूपान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभाववारणाय द्वैशिकविशेषणताया आवश्यकत्वात् ।

“अयोगोलकान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्येति” । न च समनियताभावैक्यमतेऽयोगोलकतदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वान्यतराभावस्यायोगोलकान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वेनायोगोलक — अयोगोलकान्यत्वप्रकारकप्र-

१ “प्रतियोगिताघटकसंबन्धेन”—अ.

२ “द्वैशिकत्वमेति” प्रतीकधारणम्—अ; “द्वैशिकविशेषणतया” इत्येव पाठः गादाधर्या इत्यते ।

३ “अयोगोलकान्यत्वादिप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्येति पाठः “अयोगोलकान्यत्वादिप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्येति” इति पाठश्च गादाधर्या इत्यते—ए.

माविषयत्वान्यतराभावस्य अयोगोलकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य च दर्शिता-
 भावसमनियततया तदात्मकत्वेनायोगोलकरूपप्रतियोगिवृत्तित्वात् अतिव्या-
 सित्तादवस्थ्यमेवेति वाच्यम्; तन्मते उभयावृत्तिप्रतियोगिताश्रयवृत्तित्वस्य
 वाच्यत्वात्; सद्देतौ च वहित्वादिना 'तद्वटाभावप्रतियोगितामादाय लक्षण-
 समन्वयः । उभयावृत्तित्वं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानधिकरण्योभय-
 संबन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वम् ।

वस्तुतस्तु—अयोगोलकत्वप्रकारकप्रनाविशेष्यत्वाभावत्वस्यापि धूम-
 व्यापकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तादृशप्रमाविशेष्यत्व-
 रूपाभावस्य अभावमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकस्य भाववृत्तिप्रतियोगिताकायोगो-
 लकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावादतिरिक्तस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वेनातिव्याप्तिविरहात्
 उभयावृत्तित्वं प्रतियोगिताविशेषणं व्यर्थमेव । न चैवमपि घटत्वाभावमिदं
 'प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वाभावत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावाभावस्य 'घटत्वा-
 भावत्वस्वरूपतया घटत्वाभावत्वेन रूपेण विशेषणतासंबन्धेन स्वप्रति-
 योगिनि तादृशविशेष्यत्वाभावे सत्त्वादतिव्याप्तिः । एवमयमात्मा ज्ञानादि-
 त्यादौ घटान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य स्ववृत्तिघटादिवृत्तित्वविशिष्ट-
 गोत्वाभावाभावात्मकतया तादृशगोत्वाभावाभावत्वेन हेत्वधिकरणवृत्तेः तस्य
 तादृशविशेष्यत्वरूपप्रतियोग्यवृत्तित्वेनाव्याप्तिरिति वाच्यम्; प्रतियोगिवृत्ति-
 त्वहेतुमद्वृत्तित्वयोः तादृशाभावत्वेन निवेशनीयत्वादिति ।
 नन्वेतद्वृत्तित्वे इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वेन वाच्यत्व-
 वृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य वाच्यत्वरूपप्रतियोग्यवृत्तित्वेनाव्याप्तिः । न च
 तस्य ज्ञेयत्वत्वेन वाच्यत्ववृत्तित्वविशिष्टज्ञेयत्वाभावरूपतया ज्ञेयत्वरूपप्रति-

१ " तद्वटाभाव "—अ.

२ " मेयत्वादित्यादौ "—अ.

३ " घटत्वाभावत्वरूपतया "—अ.

द्वितीयस्वलक्षणम्

योगिवृत्तित्वमिति वाच्यम् ; समनियताभावभेदमतेऽगतेरिति चेन्न ; बह्वित्त्वेन महानसीयबहुचभावानुपगंतृभिः ईदृशाभावानुपगमादिति । यत्समानाधिकरणानां साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकयावदभावानां प्रतियोगिवृत्तित्वोक्तौ वाच्यत्ववृत्तित्वेन वाच्यत्वार्थभावमादाय अव्याप्ते तल्लक्षणे तथा नोक्तमिति स्मर्तव्यम् ।

इति कृष्णम्भट्टीये द्वितीयस्वलक्षणम् ॥

न्यायरत्ने चतुर्दशलक्षणी

“^१साध्यप्रतियोगिकाभावस्येत्यादि” । अत्रैदं बोध्यम् । साध्य-
मात्रप्रतियोगिकाभावनिवेशस्य शंकाबीजत्वे, व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्ना-
भावो न लक्षणघटकः; गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे विशिष्टा-
भावोऽपीति । “साध्यतावच्छेदकापर्याप्ति”ति । साध्यतावच्छेदकतापर्या-
प्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नापर्याप्तिकेत्यर्थ । तेन, तद्वह्निनिष्ठावच्छेदकताया
उभयपर्याप्तत्वे एकपर्याप्तत्वाभावासत्त्वेऽपि न^२ क्षति । इदं च समानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावसंग्रहाय ।

यत्तु.—तन्न देयमेव, न च तदनियेशे समानाधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावस्य लक्षणाघटकत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय असंभवोऽस्ति-
व्याप्तिश्चेति वाच्यम्; तस्य लक्षणघटकत्वेऽप्यसंभवातिव्याप्त्यो प्रागेवोक्त-
त्वादिति ।

^१ “साध्यप्रतियोगिकाभावस्ये”ति गादाधर्मा पाठो न दृश्यते—स्व.

^२ न क्षतिरिति.—वह्निमान् धूमादित्यादौ यद्यपि वह्निनिष्ठासाध्यतावच्छेदकता निर-
वच्छिन्नैव तथापि साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं वह्निनिष्ठा तद्व्यक्तित्वम् तच्च न
तद्वह्निनिष्ठावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकम्; व्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्तिरेकमात्रवृत्तिधर्मस्यान-
वच्छेदकत्वात्; अन्यथा आकाशौ इति प्रयोगापत्तेः; न चैव घटपटावित्यादौ घटमान-
वृत्तिधर्मस्य कथं घटपटगतद्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वेन भानमिति वाच्यम्; एकमात्रवृत्तिधर्मस्यान-
वच्छेदकताकस्थल एव द्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वस्योद्देश्यतावच्छेदके भानोपगमात्; तथा
च तद्वह्निनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकापर्याप्तत्वसत्त्वात् तद्रूपभाववारणं संभवतीति
वाच्यमिति भावः ।

तत्र—व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमस्वीकृत्य प्रथमतो महानसीय-
बह्यभावमादाय लक्षणाव्याप्तिवारणार्थं “साध्यतावच्छेदकापर्याप्ति”त्यादि
परिष्कृतने ततः अप्रसिद्धाबुद्धावितायां, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं स्वीकृत्य
शंकायाः कृतत्वात्, तादृशाशंकायामेव असंभवातिव्याप्त्योः पूर्वमुक्तत्वात् ।
एतेनावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकापर्याप्तत्वाविवक्षणे स्वसमा-
नाधिकरणधर्मावच्छिन्ना या या प्रतियोगिता तच्चदन्यत्वस्य निवेशनीयतया
कूटसंकोचार्थमेव तन्निवेश इति निरस्तम् । उक्तरीत्या साध्याभावसंग्रहायैव
सार्थक्यसंभवात् ।

“ प्रमेयत्वविशिष्टापर्याप्ति ”ति । प्रमेयत्वानवच्छिन्नेत्यर्थः । ननु
साध्याभावपदेन, साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावविवक्षणे “व-
हिमान् धूमादि”त्यादौ, तार्णार्णवैह्युभयाभावमादायाव्याप्तिः, व्यास-
ज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वे, बहिधूमोभयसाध्यके
तदन्यतराभावमादाय लक्षणसमन्वयेऽपि, तादृशोभयसाध्यकव्यभिचारिणि
तमादायातिव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वव्यासज्यवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नत्वोभयाभावस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वे, गौरवमत आह—“साध्यता-
वच्छेदकापर्याप्तिसाध्यवृत्तिधर्मनिष्ठे”त्यादि । नन्येतत्कल्पे वाच्यत्वसाध्यके
घटाभावस्यापि लक्षणघटकत्वात्, मूलकृतां सौन्दर्यमतानुधावनं निर्बीजमिति
चेन्न ; “तादृशमतानुधावनस्य प्रमेयसाध्यकस्थलाभिप्रायकत्वात् । वाच्य-
त्वसाध्यके समवायितया वाच्यत्वाभावप्रदर्शनं साध्यतावच्छेदकसमनियत-
प्रतियोगिताकाभावनिवेशाभिप्रायेणेति ध्येयम् । यद्वा—“साध्यवृत्तिधर्म-

१ प्रमेयत्वाविशिष्टप्रमेयापर्याप्तमिति गदाधरीपाठः—स्व.

२ दहनोभयाभावम्—ग.

३ साध्यनिष्ठधर्मवृत्तीति गदाधरीपाठः—स्व.

४ तादृशानुधावनस्य—ग.

लिष्टे "त्यनेन, " यत्पर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टाधिकरणं साध्यवत् " इत्यग्रे विवक्षितं ; तेनैव वाच्यत्वसाध्यके "घटाभावो न लक्षणघटक इति बोध्यम् । " साध्यवृत्तिधर्मनिष्ठेत्यनेने "ति । अत्र यत्पर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टं साध्यमित्युक्तौ, प्रमेयसाध्यके गगनत्वेन प्रमेयसामान्याभावसंग्रहानुपपत्तिरतोऽधिकरणमिति, साध्यवदिति च ।

नन्वेवं विवक्षणे समवायितया वाच्यत्वाभावो लक्षणघटको न स्यादत आह—“ वस्तुतस्त्वि ”ति । अत्रेदं बोध्यम् । यत्पर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टाधिकरणमित्यत्र अधिकरण साध्यतावच्छेदकसन्धेन वक्तव्यम्, तथा च समवायित्वेन वाच्यत्वाभावस्य लक्षणघटकत्वं सम्भवति । एवं सति, वाच्यत्वसाध्यके घटाभावोपेक्षणं साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावनिवेशकल्पाभिप्रायेणेति ।

नन्वेत्यादिग्रन्थस्य, यदि कूटघटितलक्षणाभिप्रायकत्वं 'दीधिति कृतामभिमतं, तदा तद्दूषणे संदर्भविरोध, स्वानभिप्रेतस्यैव दूषणीयत्वादत, संदर्भशुद्धिमाह:—“ व्यधिकरणे ”ति । तथा च, अयेति ग्रन्थस्य कूटघटितलक्षणाभिप्रायकत्वमगत्या स्वस्याभिमतम्, तच्च न दूषितम्, " प्रति-योग्यवृत्तिश्चे "ति ग्रन्थावतारकत्वमेव, तस्य दुष्टत्वान्न स्वाभिमतं, तच्च दूषितमिति, न संदर्भविरोध इति भाव ।

" तत्पदबोधोद्धृत्यै "ति । तत्पदजन्यबोधविषयनेत्यर्थ । " यद्-सर्वश इत्यादि"—यद्सर्वशे यद्दर्मिशेष्यकत्वावच्छेदेन यम्य प्रकारता,

^१ ईदृशीत्या गदाधर्या पाठान्तरवत्त्वं श्रुतेति कृष्णम्भटीये—स्व

^२ न घटाभावो लक्षणघटक —ग.

^३ गदाधर्या वस्तुत इति पाठ । कृष्णम्भटीयेऽपि " वस्तुत इति " प्रतीकधारणम्—स्व,

^४ दीधितिकृत —ग.

^५ तत्पदेति गदाधरीपाठ —स्व

यन्निष्ठप्रकारताकत्वम् अथवा यद्धर्म्यशे यन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितेत्यर्थः ।
 अन्वयश्चास्य प्रकारतायाम् । “तद्धर्मप्रकारकत्वविशिष्टवत्त्वोपगमादिति” ।
 तन्निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः एव विशेष्यतासंबन्धेन तत्प्रकारक-
 त्वविशिष्टाधिकरणतायां तन्त्रत्वादिति भावः । अथ तत्पदबोद्धव्यत्वप्रकारक-
 त्वविशिष्टेच्छाधिकरणत्वस्य तत्पदवाच्यत्वव्यवहारे विषयत्वं स्वीकृत्य पटो
 घटपदवाच्य इति व्यवहारवारणेऽपि पटे घटपदवाच्यत्वमिति व्यवहारा-
 पत्तिर्दुर्बारा, विशिष्टस्य शुद्धविशेष्यानतिरेकितया घटपदबोद्धव्यत्वप्रकारक-
 त्वविशिष्टेच्छारूपे घटपदवाच्यत्वपदार्थे पटवृत्तितया अक्षतत्वादिति चेन्न ;
 तादृशप्रतीत्या घटपदवाच्यत्वत्वाच्चेदेनैव पटवृत्तित्वस्य विषयीकरणात्,
 तन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकस्यैव तदाघेयतावच्छेदकत्वोपगमात्,
 घटपदवाच्यत्वत्वे पटवृत्तित्वावच्छेदकत्वामवेन विषयवाधात् ।

स्वपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तिकत्व-स्वावच्छिन्नत्वोभयसंबन्धेन घ-
 र्मेविशिष्टान्यत्वं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वमित्यभिप्रायेण शङ्कते—“ न
 चेति ” । विशिष्टाभावीप्रतियोगितायाः विशेषणान्तभावेन पर्याप्तौ माना-
 भावः । न च विशिष्टाभावोपलक्षिताभावयोः वैलक्षण्यानुपपत्तिरेव प्रमाण-
 मिति वाच्यम् ; विशिष्टाभावीप्रतियोगितायाः विशेषणसाधारण्योपगमेनैव
 निर्वाहादित्याशयेन समाधत्ते—“यत इति” । “विशेष्याशमात्र” इति ।
 विशेष्यांशमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्ने इत्यर्थः । तेन विशेषणसाधारण्येऽपि न
 क्षतिः ।

ननु घटपटौ न स्त इति प्रतीतिः, केवलोभयत्वे, नावच्छेदक-
 त्वमवगाहते, तथा सति यत्किञ्चिदुभयवति तादृशप्रतीत्यनुदयापत्तेरतो
 घटत्वसमानाधिकरणपटत्वसमानाधिकरणद्वित्वेऽवच्छेदकत्वमवगाहति इति वक्त-
 व्यम् ; तत्र च द्वित्वसमानाधिकरणं घटत्वं पटत्वं चेति विनिगमनाविरहात्

प्रतियोग्यंशे भासमानत्वाद्वा घटत्वपटत्वयोरप्यवच्छेदकत्वावगाहनौचित्यात्
त्रयाणामेवावच्छेदकत्वप्रसक्तौ तेषां चैकधर्मावच्छिन्नापर्याप्तिकत्वरूपविरोधा-
श्रयत्वात् विरुद्धोभयधर्मावच्छिन्नाभाववत् घटपटोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यापि
केवलान्वयित्वं स्यादिति शङ्कते — “यद्यपीति” । समाधत्ते “तथापी”ति ।
“स्वातन्त्र्येणापी”ति । प्रतियोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाप्रयोज्य-
त्वम् अवच्छेदकतायां स्वातन्त्र्यम् ।

अयं भावः—घटत्वेन घटपटोभयं नास्तीत्यत्र घटत्वे द्विविधमवच्छेद-
कत्वम् ; एकं द्वित्वधर्मितावच्छेदकत्वेन, अपरं च व्यधिकरणत्वेन, तत्र
प्रथमावच्छेदकतायाः तदभावीयप्रतियोगिविशेषणतापन्नत्वावच्छिन्नावच्छेद-
कतात्वरूपेण घटत्वपटत्वद्वित्वैतत्त्रितयपर्याप्तता तदवच्छेदकं तत्रित्वम्, द्वि-
तीयावच्छेदकत्वस्य घटत्वमात्रपर्याप्ततया तदवच्छेदकं घटत्वनिष्ठतद्व्यक्ति-
कताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकनिरूपकताकाधिकरणतयैव अभावस्य विरोधात्
घटपटोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकताव्यापकावच्छेद-
त्वपटत्वद्वित्वैतत्त्रित्वनिष्ठा घटपटोभयवत् भूतलमिति प्रतीतिसिद्धघटपटो-
भयत्वावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकता तत्पर्याप्ति-
का या तादृशत्रितयनिष्ठा निरूपकतावच्छेदकता तत्का या तादृशोभय-
निष्ठाषेयत्वरूपा निरूपकता तन्निरूपिताधिकरणता घटपटोभयाधिकरणे
वर्तते इति न तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वम् । घटत्वेन
घटपटोभयं नास्तीति प्रतीतिविषयाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्य-
वच्छेदकतायाः तादृशत्रित्वघटत्वनिष्ठतद्व्यक्तित्वयोः सत्त्वेन घटत्वेन घट-
पटोभयवदिति प्रतीतिविरहेण तादृशावच्छेदकताव्यापकावच्छेदकतापर्याप्ति-
कावच्छेदकताकनिरूपकताया अप्रसिद्धत्वेन विरोधिनोऽभावात् तादृशा-
भावस्य केवलान्वयित्वमिति ।

“एकदेशमतानुयायितये”ति । अथ विषयताया विषयस्वरूपत्वेऽपि घटादिरूपविषयताया विषयतात्वेनैव स्वरूपसंबन्धेन घटादिवृत्तित्वं, घटत्वादिनेति घटत्वादिना विषयत्वं नास्तीति प्रतीतिविषयाभाय इव समवायित्वेन स्वरूपसंबन्धेन वाच्यत्वाभावस्य घटादौ आवश्यकत्वात् तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वसंभवे मूलस्य मतविशेषपरतया संगमनमनुचितम् । न च तथापि मूलोक्तं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायत्वं तस्य न संभवति, समवायित्वस्य प्रतियोगितासमानाधिकरणत्वादिति वाच्यम् । प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मावच्छिन्ना या प्रतियोगिनिष्ठाषेयता तदनवच्छेदकत्वस्य तादृशधर्मावच्छिन्ननिरूपकताकाषेयत्वाभावस्य वा प्रतियोगिताव्यधिकरणत्वपदार्थत्वात् समवायित्वादौ तादृशविषयतात्वावच्छिन्ना षेयतानवच्छेदकत्वस्य तादृशविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकाषेयत्वाभावस्य च सत्वात् तदवच्छिन्नाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावत्वाक्षतेरिति चेन्न ; अयेत्यादिग्रन्थस्य कूटघटितलक्षणाभिप्रायकतया व्याख्यातत्वात् तत्र च साध्याभावे समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वविशेषणस्य आवश्यकतया समवायितया वाच्यत्वाभावस्य विषयताया विषयस्वरूपत्वे समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तदन्यत्वविरहान् । न च तत्रापि समानाधिकरणधर्मे साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणस्यावश्यकतया तस्यापि लक्षणघटकत्वं संभवतीति वाच्यम् । समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगिताभेदस्य साध्याभावीयप्रतियोगितायां निरैशकल्पे तदनावश्यकत्वात् ।

१ सतावान् । अतरेतित्यादौ विशिष्टमतात्वावच्छिन्नभावघटितकूट्याधिकरणसमवेतत्वात् प्रमिद्धया प्रसक्त्याख्याते साध्याभावप्रतियोगितायां तादृशप्रतियोगिताभेदनिवेशेनैव वारणान् समानाधिकरणधर्मे तादृशविशेषणमनावश्यकमिति भाव — स्व.

“इत्यत” इति । यद्यपि प्रमेयसाध्यके संयोगाद्यवच्छिन्नसमवायित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावः सुलभः; तथापि वस्तुगतिमनुरुध्येदम् ।

“वह्नित्वेने”ति । अथ एतादृशाभावप्रदर्शनं किं स्वरूपसंबन्धेन प्रमेयसाध्यके, उत समवायसंयोगाभ्यां वा । नाद्यः; निर्वह्नावित्यसंगतेः; स्वरूपेण तादृशाभावस्य केवलान्वयित्वात् । नान्त्यः; संयोगसमवायादिसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य गुणसामान्यादौ वर्तमानतया वह्नित्वेनेत्यसंगतेरिति, चेन्न; संयोगादिना प्रमेयसाध्यके जलत्वादिहेतुके संयोगादिना प्रमेयसामान्याभावस्य गुणादौ सत्वेऽपि साधनसामानाधिकरण्याभावात् वह्नित्वेनेति संगतम् । न च जल इत्येव वस्तुमुचितम्; न निर्वह्नाविति शक्यम् । जलत्वगुणत्वसत्त्वादिहेतुकस्थलसाधारण्येन तदुक्ते । वस्तुतस्तु कूटघटितलक्षणे भावानामपि दैशिकविशेषणतया वृत्तित्वस्य व्यवस्थापितत्वात् स्वरूपसंबन्धेन प्रमेयसाध्यकस्थलाभिप्रायकमेवेदमिति ध्येयम् ।

“वह्निभिन्नत्वेने”त्यादि । ननु वह्निभिन्नत्वेन वह्निगगनान्यतराभावीयप्रतियोगिताया वह्निभिन्नत्वेन वह्न्यभावीयप्रतियोगित्वाभिन्नतया वह्निमात्रनिष्ठत्वासंभवात् कथं तस्याः साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यमिति चेन्न; अव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयताविशिष्टप्रतियोगितात्वेन समनैयत्यस्य विवक्षणीयतया तेन रूपेण तादृशप्रतियोगिताया वह्निमात्रनिष्ठत्वात्; एतदभिप्रायेणैव तन्मात्रनिष्ठत्वकथनमपि । वस्तुतस्तु—नायमभासोऽवतरति; विषयितया बहेः साध्यक एव तथोक्तेः;

१ “अपि”शब्दो नास्ति—ग.

२ घटे न घटत्वाभाव. इत्यादि ननु ज्ञेय्यप्रतीतिव्यवहारयोस्तुल्यपत्तिः इत्यादियुक्तयेत्यर्थ—स्व.

३ वह्निभिन्नत्वादिना इति गदाधरीपाठ—स्व.

तत्र यदिगित्तेन यद्विगगनान्यतगभावीयप्रतियोगित्ववद्विभिल्लेनवद्वघ-
भावीयप्रतियोगित्वयोः ऐक्याभावात् । एतेन पूर्वस्वये 'तादात्म्यसंबन्धा-
वच्छिन्नमाश्रयताकस्यलानुरोधेन साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसंबन्धिताया
विषयतावश्यसंबन्धेन दर्शितप्रतियोगिताया गगनसाधारण्येऽपि न क्षतिः ।

“ विषयितासंबन्धेन प्रमेयमात्रसाध्यक ” इति । इदमत्र चिन्त्यम्—
संयोगेन प्रमेयतास्यकंऽपि अप्रमिद्विसंबन्धान् तावत्पर्यान्तानुपावनं च्यर्थम् ;
न च तत्र संयोगेन गगनत्वेन प्रमेयतामान्याभावस्तयेति शक्यम् ;
तस्य हेतुमामानाधिकरण्यभावात् । वृत्त्यनियामकसंबन्धेन गगनस्य
संबन्धित्वात् । न च 'वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वमताभिप्रायेणेदमिति वाच्यम् । विषयिताया अपि तथात्वेन तत्संबन्धा-
वच्छिन्नाभावप्रदर्शनासंगतरिति । परंतु विषयिताया वृत्तिनियामकत्व
मताभिप्रायेणेदमित्यवधेयम् ॥

इति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावावनरणम् ।

१ “ तादात्म्यगन्धेन साध्यकस्यलानुरोधेन ”—न

२ विषयितासंबन्धेन प्रमेयसामान्यं साध्यमिति गदधरिपाठ —स्व.

३ “ वृत्त्यनियामकसंबन्धावच्छिन्ना यथा निरूपकता न भवति तत्संबन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितापि तथा न स्वीक्रियते ”—स्व

न्यायरत्ने प्रथमस्वलक्षणम्

“घटत्वादिना बह्व्यभावादिरेवे”ति । हेतुसामानाधिकरण्यघटकवृत्तौ सवन्धनिवेशनमभिप्रेत्येदम्, जन्याना कालत्वानगीकरणेन वा, तेन बह्विसाध्यके समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नबह्व्यभावस्य कालिकसवन्धेन हेतुसामानाधिकरण्येऽपि न क्षति । “अयमात्मे”ति । अथायमात्मा ज्ञानादित्यादावात्मत्वसामान्याभाववारणाय प्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वमेवोपादेयम् । न चैवमपि द्रव्यत्वाभावमादाय दोष इति वाच्यम्, साध्यनिष्ठत्वस्यापि निवेशात्, न चात्मत्वनिष्ठतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिरिति वाच्यम्, साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वमित्यनेन साध्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षणात् । यत्पर्यास्यधिकरणधर्मविशिष्टाधिकरण साध्यवत् तन्निष्ठावच्छेदकताकान्यत्वस्य तदर्थत्वात् न प्रमेयसाध्यके तादृशाभावाप्रसिद्धि, घटत्वपटत्वोभाभ्या प्रमेयसामान्याभावस्य तादृशस्य प्रसिद्धे, एव च साध्यनिष्ठत्व न देयमेव, एतेन प्रतियोगिताया साध्यनिष्ठत्वनिवेशे “विशिष्टसत्तावान् जाते”रित्यादावतिव्याप्तिरिति निरस्तम्, तादृशद्रव्यत्वाभावमादाय तद्वारणादिति चेन्न, हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणापेक्षया गौरवात् ।

१ प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वाकरूपे हेतुसामानाधिकरण्यघटत्ववृत्तौ सवन्धनिवेशे गौरवमिति भद्राचार्ये वक्ष्यमाणत्वादाह “जन्यानामिति”—स्व

२ आत्मत्वनिष्ठतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्राभावस्य साध्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् नव्याप्तिरिति भाव —स्व

यत्तु स्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वमेव प्रतियोगितायां देयम्, तच्च ; अवच्छिन्नत्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वरूपमेव, स्वविशिष्टेति न देयमिति न गौरवावकाश इति ; तन्न ; समनियताभावैक्यगते घटत्वेन धूमाभावस्य घटत्वेन बहुचभावाभिन्नतया बहिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमाद्रायातिव्याप्तेः । न च यत्सामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि समनियताभावैक्यमतेऽतिव्याप्तेरेतद्वक्षणे वक्ष्यमाणतया तौल्यमिति वाच्यम् ; तथापि लक्षणद्वयानुरोधेन यत्सामानाधिकरण्योक्तेः लक्षणान्तरत्वाच्च न क्षतिः । एतेन यत्सामानाधिकरण्यमपहाय प्रतियोगितायां गगनावच्छिन्नत्वनिवेशोऽपि समाहितः ।

“न तत्राव्याप्तेर्वारणं तत्फलमिति । यद्यपि बहिसाध्यकेऽपि चरमक्रियात्मकाभावस्य लक्षणघटकतया तस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्धेः अव्याप्तेर्वारणं तत्फलं संभवति, तथापि महाकालानुयोगिकधूमसंयोगस्य धूमांशे वत्तिनियामकताया अग्रे ग्रन्थकृद्भिः^१ प्रतिपादनात् महाकाल एवं तादृशाभावविशिष्टं हेत्वधिकरणं संभवतीति न तत्राव्याप्तिरिति ध्येयम् । “पृथिव्याद्यष्टद्रव्ये”ति । तादृशाष्टद्रव्यातिरिक्तं द्रव्यमात्मैव परिभाषितस्तेन यत्किञ्चिदष्टद्रव्यातिरिक्तत्वस्य सकलद्रव्यसाधारण्येऽपि न क्षतिः । द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वसामान्याभावस्य काले वैशिष्ट्यसंभवात् स्ववैशिष्ट्यांशे संबन्धानिवेशात् एतावदनुधावनम् । यदित्यादिविशेषणस्य नेदमसाधारणप्रयोजनमिति शंक्ते—“यद्यपी”ति । नन्वेकार्थसमवायसंबन्धेन कपिसंयोगात्मकाभावस्य जातौ वैशिष्ट्यसंभवात् नाव्याप्तिः । न च परंपरासंबन्धानां संबन्धत्वनिराकरणाच्चेदं युक्तमिति शंबदम् ;

^१ ग्रन्थकृता—ग.
^२ येन संबन्धेन हेतुरित्यादिरीषितिव्याख्यानावसरे—स्व.

असमवायिकारणद्वैविध्यानुरोधेन समवाय-एकार्थसमवायान्यतरसंबन्धेन सत्ता-
वत्त्वं भावत्वं, तदभावोऽभावत्वमिति भावाभावयोर्लक्षणानुरोधेन च तस्य
विशिष्टबुद्धिनियामकत्वरूपसंबन्धताया आवश्यकत्वात्; तदतिरिक्तैकज्ञान-
विषयत्वादिरूपपरंपराणामेव संबन्धताया निराकरणादत आह—“सत्ता-
वानि”ति ।

केचित्तु—कपिसंयोगात्मकाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटित-
व्यापकतानिवेशकल्पे लक्षणघटकत्वं न संभवतीत्यतः तत्कल्पेऽपि दोषदाना-
याह—“सत्तावानि”ति । अथ प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्व-
कल्पे साध्यवन्निष्ठत्वांशे स्वरूपसंबन्धनिवेशावश्यकतया कपिसंयोगात्मका-
भावस्य साध्यवति स्वरूपसंबन्धेनासत्त्वात् व्यापकताघटकत्वासंबन्धेन लक्षण-
घटकत्वं संभवत्येव; अन्यथा सत्ताभावीप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्यापि
कालिकसंबन्धेन साध्यवति सत्त्वात् तस्यापि लक्षणघटकत्वानुपपत्तिः । न च
स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबन्धेन साध्यवद्भूतित्वं निविष्टमित्य-
भिप्रायेणेदमिति वाच्यम् । एवं सति प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्व-
कल्पे पर्वतत्वात्मकाभावमादाय दोषवारणाय यत्सामानाधिकरण्यघटकवृत्तौ
स्वरूपसंबन्धनिवेशावश्यकत्वं प्रदर्श्य नानास्थाने संबन्धनिवेशप्रयुक्तगौरवो-
द्भावनस्यासांगत्यापत्तेरिति चेन्न; साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबन्धेन
साध्यवद्भूतित्वनिवेशाभिप्रायेणास्वरसस्य गौरवोद्भावनस्य च संगतेरित्याहुः ।
[तदसत्; सत्ताभाववान् जातित्वादित्यादौ तादृशसंबन्धेन साध्यव-
द्भूतित्वाप्रसिद्धेः तथा विवक्षितुमशक्यत्वात्] साध्यसामानाधिकरण्यघटक-
वृत्तौ स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे सत्ताभावमादायाव्याप्तिविरहेऽपि आत्म-
वृत्तित्वविशिष्टसत्ताभावमादायाव्याप्तिर्वोध्या ।

“व्यभिचारविरोधी”ति । व्यभिचाराभावव्याप्य इत्यर्थः । इह हेतावुपाधिर्नेह हेतावुपाधिरिति व्यवहारद्वयप्रदर्शनेनाव्याप्यत्वसंबन्धस्य विशिष्टबुद्धिनियामकत्वमभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च दर्शितम् । “अव्याप्यत्वस्ये”ति । अव्याप्यत्वं च स्वाभाववत्संबन्धत्वम् । तेनात्मत्वाभावाभाववति आत्मनोऽवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः ।

यावत्पदस्यासाधारणप्रयोजनं नास्तीत्यभिप्रायेण “अत एवे”ति ग्रंथमवतारयति—“नन्वि”ति । एतेन “साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि विशेषणस्य व्यावृत्तेः पश्चाद्दृक्माणतयेत्यादि” जगदीशानां उपरि वक्ष्यमाण-दूषणमेतन्मते निरवकाशम् । “स्वव्यापकतत्त्वमि”ति । अत्र स्वव्यापकत्वं स्वसमानाधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं भेदे प्रतियोग्यवृत्तित्वनिवेशात् व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यके साध्याभावीयप्रतियोगितायाः प्रत्येकवृत्तितया तत्रोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य सत्त्वेऽपि न साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताया अप्रसिद्धिः ; [स्वसमानाधिकरण-प्रतियोग्यवृत्तिरित्यनेन स्वाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिताश्रयवृत्तित्वाभाववत्त्वं प्रतियोगितानधिकरणस्वाधिकरणवृत्तित्वं वा विवक्षितमिति न परकीयकुचो-द्यवकाशः] । अत एव भूतत्वमूर्त्वोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वात् तन्निरूपकाभावस्य लक्षणघटकत्वनिर्वाहः । यद्यप्येतत्कल्पे स्वविशिष्टत्वनिवेशे प्रयोजनाभावेन यावद्वैत्वधिकरणजलपर-माणौ केनापि संबन्धेन भूतत्वमूर्त्वोभयाभावास्तात् न तादृशाभावस्य विव-

^१ अत्र पाठभेदाः गादाधर्वा दर्शिताः । जगदीश्या नेह उपाधिरिति प्रतीमधारणम् । हेताविति अनुषज्यते इति वार्तितं जगदीशेन उपाधिपदे । हीयतावपि पाठभेदः वर्तते इति गम्यते—स्व.

^२ व्यासज्यवृत्तित्वं च एवत्वावच्छिन्नानुयोगिताकर्षात्तिकाव्यत्वम्—स्व.

^३ एतत्पाठो नास्ति—ग.

क्षणीयप्रनियोगिसामानाधिकरण्यमिति नातिव्याप्तिस्तथापि नित्यानामपि
मूर्तानां दिगुपाधित्वमित्यभिमानेनेदमिति ध्येयम् ।

अथवा भूतत्वमूर्तत्वोभयघटकभूतत्वं बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणरूप-
मेवेति न क्षतिः ।

“व्यापकताघटकसंबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशनासंभ-
वादि”ति । प्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्य स्वरूपसंबन्धेनैव
सत्त्वात् तादृशप्रतियोगिताकस्य बहुचाद्यभावस्य स्वरूपसंबन्धेन प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्याभावात् संयोगेन बहुचादिसाध्यके धूमादिहेतावव्याप्तेरिति
भावः । “पर्वतभिन्नभेदस्ये”ति । अथ प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशेऽसंभव कुतो नोक्तः ? न च प्रमेयसाध्यके
पक्षभिन्नभेदस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वविरहेण घटत्व-
पटत्वोभाभ्या प्रमेयसामान्याभावमादाय लक्षणसमन्वय संभवतीति वाच्यम् ;
तत्रापि हेत्वधिकरणवृत्तितानवच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य तेन संबन्धेन
हेत्वधिकरणे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यासंभवात् ।

अत्र केचित्—प्रतियोगिताया तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नत्वदाने
प्रमेयसाध्यके लक्षणगमनात् नासंभवोऽभिहित इत्याहुः ।

वस्तुतस्तु—विषयितासंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतया ^१अभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वे ^२प्रमेये साध्य भूतलत्वादिहेतौ लक्षणसमन्वय संभवति
तत्र विषयित्वातिरिक्तसंबन्धाना हेत्वधिकरणवृत्तितावच्छेदकत्वात् ।

^१ “निवेशासंभवादि”त्येव गादाधर्या पाठो दृश्यते—स्व

^२ यत्संबन्धेन प्रतियोगिन सत्त्वेन प्रत्यक्षमापादयितुं शक्यते तस्यैव प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वमित्याशयः—स्व.

^३ प्रमेयसाध्यकभूतलत्वादिहेतुके—ग

“वक्ष्यमाणस्थलान्तरे”ति । घटत्वाभाववान् मेयत्वादित्वादावि-
 त्यर्थः । “अतिव्याप्ति”रिति । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगि-
 सामानाधिकरण्यमादायत्यादिः । “नास्माकं दोष”इति । पूर्वमतेऽपि
 सत्त्वादिति भावः । यद्वा यादृशप्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्न-
 सामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावः तादृशप्रति-
 योगिताश्रयसामानाधिकरण्यस्यैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यनेन स्वमते
 विवक्षणीयत्वात् पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अता-
 द्दशत्वात् नास्माकं मतेऽतिव्याप्तिरित्यभिप्रायः । “भावरूपप्रतियोगि-
 सामानाधिकरण्यमि”ति । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनेति क्वचित् पाठः ।
 स च प्रामादिकः । व्यभिचारिणि सर्वेषामेवाभावानां पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्ट-
 स्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्तिवारणाय भावरूपप्रति-
 योगिनियेशसार्थक्येऽपि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनेत्यस्य व्यर्थत्वात् । न च
 तदनिवेशे व्यभिचारिणि महाकालभिन्नः कालत्वादित्यादौ सर्वेषामभावानां
 कालिकसंबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वात् गगनादीनां कालवृत्तित्व-
 स्वीकारात्, गगनाभावस्यापि तथात्वात् ; गगनादीनां कालवृत्तित्वेऽपि,
 “ईश्वरज्ञानभिन्नं गुणत्वादि”त्यादौ सर्वेषामेवाभावानां विषयितासंबन्धेन
 प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वात् तन्नियेश आवश्यक इति वाच्यम् ; भावात्म-
 कानां महाकालभेदेश्वरज्ञानभेदाभावानां भावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्या-
 भावात् । न च तादृशाभावानां महाकालेश्वरज्ञानभिन्नाभावानां च
 लाघवात् महाकालेश्वरज्ञानत्वादिरूपत्वस्वीकारात् प्रसिद्धस्यैव तेषां भावः

“नास्माकमेव दोष” इत्यपि गादाघर्षो पाठः । नास्माकमेवेति कृष्णम्भटीये
 प्रतीकारणम्—स्व,
 कृष्णम्भटीये “साध्यतावच्छेदकसंबन्धनियेशो आवश्यकः” इति—स्व.

प्रतियोगीति वाच्यम्, तथापि सर्वत्र व्यभिचारिष्येतद्रूपध्वसाभावस्य यावदन्तर्गतस्य भावरूपप्रतियोग्यप्रसिद्धचैवातिव्याप्तिवारणस्य सुकरत्वात् ।

“यत्किञ्चिद्रूपवच्छिन्नसाध्यवचानिवेशे चे^१”ति । नन्वेव वहिमान् धूमादित्यादौ महानसीयवह्निवावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकमहानसीयवह्यभावमादायाव्याप्तिसभवे सत्तासाध्यकानुधावन निर्बीजमिति चेत्, अत्र केचित्—यत्किञ्चिद्रूपे साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वनिवेशे महानसीयवह्यभावस्योक्तस्थले न लक्षणघटकत्वमिति तत्पर्यन्तानुधावनमित्याहु ।

वस्तुतस्तु—साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशस्य विशिष्टसत्तासाध्यकजातिहेतौ व्यावृत्ते पूर्वमुक्तत्वात् सत्ताया जातेश्चोपस्थितत्वात् तत्राव्याप्तिरुक्तेति ध्येयम् ।

“न तु तथाविधविशेष्यतात्वेने”ति । विशेषरूपेण ससर्गतास्वीकारे व्यभिचारिणि साध्यवदनुयोगिकस्वरूपसबन्धस्यापि व्यापकताघटकतया तेन सन्धेन वाच्यत्वाभावस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् अभावे यावत् व्यर्थम् स्यादिति भाव । ननु सबन्धसामान्येन धूम प्रति धूमन्यत् यत्समवेत तदन्यप्रमेयस्यापि स्वरूपसबन्धेन व्यापकतया तदभावस्य सयोगसबन्धावच्छिन्नधूमनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकताघटकसबन्धसामान्यान्तर्गतसयोगेनायोगोलकादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् नातिव्याप्तिरिति च स्वरूपसबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशप्रमेयाभावस्य सर्वत्र वाच्यत्वाभावादिरूपतादृशप्रमेयसत्तेनाप्रसिद्धतया सयोगादिसबन्धावच्छिन्नाभावस्य च धूमत्वस्यैवावच्छेदकत्वसभवेनाप्रसिद्धे ।

“यत्त्वि”त्यादि । विशिष्टसत्तासाध्यके व्यभिचारिणि गुणान्यत्वद्रव्यत्वाभावप्रतियोगिना साध्यवद्गुणादिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया न

तेषां लक्षणघटकता संभवतीति सत्ताद्यभावमादायातिव्याप्तिरतः साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नेति । “ एतन्मते तदनिवेशेन लाघवादि ”ति । ननु भेद-
त्वस्य तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वरूपस्य निवेशात् न लाघवाव-
काशः । न च भेदत्वमखण्डोपाधिरिति मतेनेदमिति वाच्यम् ; एवं सत्यपि
बहिमान् धूमादित्यादौ साध्यव्यापकत्वेनाभिमतद्रव्यत्ववाच्यत्वादेरपि साध्य-
वन्निष्ठो यो द्रव्यात्यन्ताभावादिस्तस्यापि स्वावच्छिन्नमित्तभेदस्वरूपत्वात्
भेदत्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन साध्यव्यापकस्यैवाप्रसिद्धेः साध्यवन्नि-
ष्ठाभावीया या तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वरूप-
स्यैव साध्यव्यापकत्वस्य निवेशनीयत्वात् ।

अत्र केचित्—भेदत्वमनुयोगिताविशेषः ; एवं च साध्यवद्भूतिता-
वच्छेदकतादृशानुयोगितानिरूपकतानवच्छेदकस्वरूपव्यापकत्वस्यैव निवेश्य-
त्वात् न साध्यव्यापकाप्रसिद्धिः । न चैवं लाघवानवकाशः ; बह्व्याद्यभावीय-
प्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावे विद्यमानो यो घटत्वानावादिभेदः तस्य
अधिकरणस्वरूपानतिरिक्ततया साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य
बह्व्याद्यभावप्रतियोगितायां दुर्घटत्वात् व्यापकताघटकसंबन्धावच्छिन्ना या
साध्यवद्भूतितावच्छेदकाभावत्वनिरूपकता तदनवच्छेदकत्वपर्यन्तनिवेशावश्य-
कत्वात् । अथैवमपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदमादाय व्यापक-
त्वाप्रसिद्धिवारणाय स्वव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नावच्छेदकताया एव निवेश-
नीयतया न लाघवावकाशः इति चेन्न ; तन्निवेशस्य सामानाधिकरण्येनान-
वच्छेदकत्वनिवेशेन समानत्वात् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकात्य-
न्ताभावाभ्युपगमे त्वेतन्मतेऽप्यवच्छेदकतायां स्वव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्व-
निवेशावश्यकत्वाच्चेति वदन्ति ।
“ घटत्वविशिष्टपर्याप्ततये ”ति । घटत्वघटोभयत्वाच्छेदेन पर्याप्ततये-
त्यर्थः । “ शुद्धघटस्ये ”ति । घटत्वावच्छेदेन तत्पर्याप्त्यनधिकरणत्वादि-

त्यर्थः । “लक्षणघटकत्वापातादि”ति । अथ पर्वतत्वात्मकाभावस्य लक्षण-
घटकत्वेऽपि न क्षतिः ; तस्य व्यापकताघटकस्वरूपसंबन्धेन पूर्वक्षणवृत्तित्व-
विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति चेत् ;

अत्र केचित्—घटत्वाभावान् मेयत्वादित्यादौ घटत्वात्मकाभावस्य
तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्तेर्वारणाय प्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्यघटकप्रतियोगितायां व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वस्य यादृशप्रतियोगि-
ताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भादभिन्नत्वोभयाभावः तादृशत्वरूपस्य स्वाभावत्वानवच्छिन्नत्वस्य वा निवे-
शनीयत्वात् ; न च तत्र घटत्वाभावप्रकारकप्रमाभावमादायातिव्याप्तिवारणं
संभवति ; जन्यप्रमायाः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्वासंभवात् ;
प्रमासामान्याभावस्य च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव प्रसिद्धेः
तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावश्यकत्वात् , न च तत्र घटभिन्नस्य तादा-
त्म्यसंबन्धेन साध्यव्यापकतया तद्भेदस्य व्यापकताघटकतादात्म्यसंबन्धेन
घटे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेण नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रति-
योगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे घटभिन्नभेदीयप्रतियोगिताया व्यापकतानव-
च्छेदकत्वादित्याहुः ।

अत्रेदं बोध्यम्—प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे गवाभावमा
दाय लक्षणद्वयसाधारणयावद्धेतव्यधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकर-
ण्यनिवेशव्यावृत्तिदानासंगतिः, तस्य लक्षणघटकत्वासंभवात् , धूमाभावस्य
लक्षणघटकत्वाभावेन जलादिवृत्तीत्यादिग्रन्थानुत्थितिश्चेति प्रतियोगितायाः
प्रतियोगिस्वरूपत्वं नानुमतं ग्रन्थकृतमिति घटभिन्नभेदस्यापि उक्तस्थले
लक्षणघटकत्वं दुर्वारम् ।

^१ प्राचीनमते सामान्याभावीयप्रतियोगिता प्रतियोगितदभावोभयस्वरूपा, विशेषा-
भावीयप्रतियोगिता च केवलप्रतियोगिस्वरूपा—स्व.

^२ ग्रन्थकर्तुरिति—ग.

वन्तस्तु—वक्ष्यमाणरीत्या व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताया भदा
नवच्छिन्नत्वविशेषणावश्यकतया न घटमिन्नमदस्य लक्षणघटकत्वमित्यवधेयम् ।

“ हेतुसामानाधिकरण्यघटकाभावीवृत्तावपी ”ति । अथैवमपि घट
त्वेन पर्वतत्वाभावाभावमादायाभ्यासिर्दुर्वरैव । न च समनियताभावानामैक्य
मने तस्य घटत्वेन बहुचधिकरणत्वाभावाभिन्नतया बहुचधिकरणत्वरूपप्रति
योगितासामानाधिकरण्य सभक्त्यवेति वाच्यम्, तन्मत धूमवान् बहोरित्यादौ
वक्ष्यमाणातिव्याप्तिवारणाय “ यद्यत्प्रतियोगिताकाभावा इति निवेशस्यावश्य
कत्वात् ।

अत्र केचित्—भावप्रतियोगिकत्वरूपस्य भावभिन्नत्वस्यैव तादृश
विशेषणेन विवक्षितत्वात् घटत्वादिना पर्वतत्वाभावाभावस्यातथात्वान्न दोष ।
न चैव सति पर्वतावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य लाघवेन पर्वतत्वात्मकस्य साध्य
वति दैशिकविशेषणतया वृत्तित्वविरहेण लक्षणघटकत्वापत्तिरिति वाच्यम्,
भावमात्रप्रतियोगिकत्वस्य तदर्थत्वात्, निरुक्ताभावस्य पर्वतावृत्तिपर्वत वा
भावादिप्रतियोगिकत्वात् । न च तथापि पर्वतावृत्तिजातित्वावच्छिन्नाभावस्य
लाघवेन पर्वतत्वात्मकस्य लक्षणघटकत्व दुर्वारमिति वाच्यम्, भावभिन्न व
मित्यनेन साध्यवद्वृत्ति यो भाव तत्प्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वस्य विवक्ष
णान्न कोऽपि दोष इत्याहु ।

‘ धूमवान् बहोरित्यादौ अतिव्याप्तिवारणाय भेदानवच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयसामानाधि
करण्य विवक्षणीयम्, तथा सति सदेतौ साध्यश्च यमिन्नस्यापि तादात्म्यस्य लाघवेन साध्य
व्यापकतया तद्भेदस्यापि लक्षणघटकतया अव्याप्तिप्रसक्ति तद्वारणाय व्यापकतावच्छेदक
प्रतियोगिताया भेदावच्छिन्नत्वमावश्यकमिति वक्ष्यमाणरीत्येत्पर्य—स्व

‘ धूमाभावस्य धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावाभिन्नतया घटत्वादिना धूमाभावस्य
घटत्वादिना बहुचधिकरणत्वाभावाभिन्नतया अतिव्याप्ते, तद्वारणाय यद्यत्प्रतियोगिताया यावत्तोऽभावा
तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यमिति विवक्षया आवश्यकत्वादिति—स्व

परेतु—पर्वतत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामान्याभावीय-

प्रतियोगितायाः 'प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्वरूपत्वमिति जगदीशोक्तरीत्या पर्वतत्वाभावत्वस्वरूपत्वात् तदवच्छिन्नाभाव एव पर्वतत्वस्वरूप', घटत्वेन पर्वतत्वाभावाभावीयप्रतियोगिताया 'अतिरिक्ततया तदवच्छिन्नाभावो न पर्वतत्वस्वरूप इति तस्य दैशिकविशेषणतया साध्यवद्वृत्तित्वात् न तादृश-प्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेदकत्वमिति तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वमेव नास्तीति पूर्वपक्ष एवायं नावतरतीति वदन्ति ।

“सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वस्ये”ति । प्रतियोगिता-समानाधिकरणवृत्त्यवच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्तिशून्यत्वस्येत्यर्थ ; तेन बह्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वतद्वृत्तिप्रतियोगित्वाभ्यां बह्वचभावमादाय न बह्वादि-निष्ठप्रतियोगितानां व्यापकतावच्छेदकत्वानुपपत्ति बह्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वेन बह्विददन्त्योभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तु तादृशोभयत्वान्तभावेनैव पर्याप्तम् ।

केचित्तु—समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगिता प्रतियो-गितावच्छेदकरूपा ; व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता चातिरिक्ता एवं

प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वादेरवच्छेदकत्वमवच्छेद्यत्वं च स्यात् ; न चेष्टापत्तिः ; अवच्छे-दकावच्छेद्यभावस्य भेदनियतत्वादिति चेन्न ; केवलस्य घटत्वादेरवच्छेदकत्वमभावनिरूपि-तत्वविशिष्टस्यावच्छेद्यत्वमित्यभ्युपगमात् । यद्यपि प्रतियोगितावैलक्षण्याधीनमेवाभाववैलक्ष-ण्यमिति संयोगेन घटाभावात् समवायेन घटाभावस्य वैलक्षण्यं न भवति तथापि प्रतियो-गितायाः प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वस्वीकारेऽपि न निखिलसंबन्धावच्छिन्नत्वमिति न दोषः—स्व.

^२ चक्रवर्तिलक्षणे—स्व.

^३ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्ये च प्रतियोगिता न प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपा, किन्तु अतिरिक्ता अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनैव सार्धमभावस्य विरोधात् तदवच्छिन्नवति तादृशाभावस्यासत्त्वप्रसङ्गात्—स्व.

“सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वनिवेशेन” इत्येव गादाधर्मा पाठो वर्तते—स्व.

चात्र सामानाधिकरण्यमभेदः ; तथा च तादृशप्रतियोगित्वाभेदतदवच्छेद-
 फलत्वोभयामावः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमिति न कोऽपि दोष इति
 वदन्ति ।

“ गौरवादि ”ति—ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरण-
 त्वघटकावच्छिन्नावाधिकरणत्वादौ तत्संबन्धावच्छिन्नत्वस्य यादृशयादृशप्रति-
 योगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं साध्यवतः तादृशतादृशप्रतियोगिता-
 वच्छेदकत्वाभावाद्दूष्य तन्मते निवेशनीयतया नैतन्मते गौरवमिति चेन्न ;
 तन्मते साध्यलिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वाभावास्यानुगतस्यैव
 निवेशनीयत्वात् । “ वह्निसंयोगादी ”ति । यद्यप्यत्र तत्तत्संयोगाभावः सर्वत्रैव
 लक्षणघटक इत्यसंभव एव वक्तुमुचितः तथापि साध्यसमानाधिकरणनिष्ठ-
 त्वेन व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताविशेषणत्वे “ एतद्रूपवानेतद्रसादि ”त्यादौ
 लक्षणसमन्वयः तादृशप्रतियोगिताकाभावस्य हेतुमति प्रतियोगितासमानाधि-
 करण्यनियमादित्यभिप्रायः ।

साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यधिकरणत्वनिवेशे त्वाह—
 “ कालस्सर्ववानि ”ति । “ सामान्यादिमात्रवृत्ती ”ति । भावानां स्वरूप-
 संबन्धः अभावानां दैशिकविशेषणतासंबन्धश्च विलक्षणः ; एवं च वाच्य-
 त्वसाध्यके घटत्वादिना वाच्यत्वाभावमादाय लक्षणसमन्वय इति मात्र-
 पदम्, तथा च जात्यभावसाध्यके व्यभिचारिणि दैशिकविशेषणतायाः
 साध्यत्वप्रकारकप्रमाभावमादायातिव्याप्तिसत्त्वेऽपि
 “ प्रतियोग्यनधिकरणसाध्यवतोऽप्रसिद्धिः ”ति । अथ घटादिभिन्नत्वेन
 घटाद्यभावीयप्रतियोगिताया घटादिमात्रवृत्तताया अन्यत्रोक्तत्वात् यादृश-

१ “ प्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्यवतोऽप्रसिद्धिः ” इति गादाय्यां पाठो विद्यते—स्व.

पदेन तादृशप्रतियोगितामादाय तदाश्रयानधिकरणत्वं साध्यवतोऽस्त्यैवेति कथमप्रसिद्ध्यभिधानम् ? घटभिन्नत्वेन घटगगनान्यतराभावीयप्रतियोगितायास्तादृशप्रतियोगित्वाभिन्नत्वे बाधकाभावात्, तादृशप्रतियोगिताया घटमात्रवृत्तित्वासंभवस्तु न शक्यः तथापि अप्रसिद्धेरभावात् ।

अत्र केचित्—अप्रसिद्धिरित्यस्य यादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणं साध्यवत् तादृशसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्धिः ; तथा चासंभवः ; घटभिन्नत्वेन घटाभावस्यापि लक्षणघटकत्वात् तस्य यावद्धेतवधिकरणेषु प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् । न च समनियताभावैक्यमते तस्य घटत्वादिना वह्यभावाभिन्नतया वहिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसंभवः इति वाच्यम् ; समनियताभावैक्यमतेऽतिव्याप्तिवारणाय यद्यत्प्रतियोगिताका इत्यादिविवक्षणावश्यकत्वात् इत्याहुः ।

अपरे तु—यादृशयादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणं साध्यवत् तादृशतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटनिवेशे घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावनियेशे गौरवात् प्रतियोगित्वनिष्ठा या समानाधिकरणतया अवच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगितैव यादृशप्रतियोगितेत्यनेनोपादेया ; तथा च तादृशप्रतियोगिताया अप्रसिद्धिः घटभिन्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्युपादानासंभवादिति वदन्ति ।

ननु समनियताभावैक्यमते प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वस्य व्यावृत्तिसंगतैव ; तन्मते गोत्वाभावादीनां गोत्वत्वेन प्रमेयसामान्याभावाभिन्नतया सर्वत्र प्रमेयरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसंभवात् साध्यतावच्छेदकेत्यादिविशेषणस्यैव वैयर्थ्यात् । न च तदनैक्यमताभिप्रायेणैव तद्विशेषणमिति वाच्यम् ; तदनैक्यमताभिप्रायेणप्रविष्टसाध्यतावच्छेदकेत्यादिदलप्रविष्टप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वव्यावृत्तेस्तदैक्यमताभिप्रायेणकथनस्यायुक्तत्वादिति चेन्न ; समनियताभावैक्यमतेऽपि साध्यतावच्छेदकेत्यादिविशेषण-

व्यावृत्तेः संभवात्; तथा हि तन्मते तुल्ययुक्त्यातिव्याप्तिवारणाय यद्यत्प्रति-
योगिताका यावन्तोऽभावाः स्वावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणा
इति विवक्षाया आवश्यकत्वात् । “सत्तावान् जाते” रित्यादौ संयोगा-
दिना घटाभावस्य तादृशयावदन्तर्गतस्य यावद्धेतव्यधिकरणान्तःपातिगुणादौ
संयोगेन प्रतियोगिसमानाधिकरण्याभावात् साध्यतावच्छेदकेत्यादिविशेषण-
स्वावश्यकत्वादिति 'दिक्' ।

“फलतः साध्यवदि”ति । वहिसाध्यके महानसीयवह्यभावीय-
प्रतियोगित्वावच्छिन्नस्य साध्यवत्संबन्धत्वसामान्याभावविरहेण तादृशाभा-
वीयप्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिवारणाय यत्किञ्चिदिति ।
नन्वत्र सामान्यपदं व्यर्थम् । न च तदनुपादाने वहिसाध्यके वहिसामान्या-
भावीयप्रतियोगित्वावच्छिन्नयत्किञ्चिन्महानसीयवहेः साध्यवद्यत्किञ्चित्त्वर्वाता-
संबद्धत्वेन वहिसामान्याभावीयप्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेदकत्वानुप-
पत्तेस्तदावश्यकमिति वाच्यम् । तादृशप्रतियोगिताया व्यापकतानवच्छेद-
कत्वेऽपि द्रव्यत्वानावमादायैव लक्षणसमन्वयसंभवात् ।

अत्र केचित् । सामान्यपदानुपादाने वह्यभावाद्द्रव्याद्यभावीयानेक-
प्रतियोगिताभेदकूटनिवेशापत्तेः गौरवात् कूटसंकोचार्थं सामान्यपदोपादा-
नम्; न च तथा सति तादृशनेकाभावानां लक्षणघटकतापत्तेस्तेषां प्रत्येकं
प्रतियोगिसमानाधिकरण्यनिवेशे गौरवमिति वाच्यम्; अनुयोगिन्येकमात्र-
वृत्तित्वस्यापि निवेशादित्याहुः ।

तदसत्; तथा सति गवाभावस्येति ग्रन्थासंगतेः, जलादिवृत्तित्व-
विशिष्टेत्यादिग्रन्थासंगतेश्च दुर्वारत्वात्; तादृशग्रन्थानुरोधेनैव सामान्य-
पदोपादानमित्यस्यैव वक्तुं शक्यत्वाच्च ।

वस्तुतस्तु—“वाच्य ज्ञेयत्वादि”त्यादौ सत्ताभावीयप्रतियोगिताया अपि समवायेन व्यापकतावच्छेदकत्वापत्ति तत्र तादृशप्रतियोगिताया स्वपदेनोपादाने तदवच्छिन्नस्य साध्यवद्द्रव्यगुणकर्मरूपव्यक्तिसबद्धत्वानियमात् समवायेन सामान्यादिसबद्धत्वाप्रसिद्धेश्च घटाद्यभावीयप्रतियोगिताया एव स्वपदेनोपादेयत्वात् तदन्यत्वस्य तादृशप्रतियोगितायामक्षतत्वात्, सत्ताभावस्यापि लक्षणघटकतया तस्य च व्यापकताघटकसमवायेन यावद्धेत्वधिकरणसामान्याद्यन्तर्भावेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तेर्वारणाय व्यापकताघटकसबन्धावच्छिन्नस्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये साध्यव्यक्तिश्चिद्व्यक्त्यसबद्धत्वमेव निवेशनीय, तत्र च सामान्यपदानुपादानेऽधिकरणताया अधिकरणस्वरूपत्वमते बहुधादिसाध्यके व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताया अप्रसिद्ध्यापत्ते द्रव्यत्वाभावीयप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणताया महानसादिरूपाया साध्यव्यक्तिश्चित्पर्वतासबद्धत्वादत् सामान्यपदोपादानम् । अथैवमपि द्रव्यत्वाभावीयप्रतियोगिताया 'सयोगादिरूपव्यधिकरणसबन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वापत्ति, सयोगसबन्धावच्छिन्न तदवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या तस्या स्वपदेनोपादानासम्भवात्, तथा सति तादृशप्रतियोगिताकाभावस्य यावद्धेत्वधिकरणगुणादौ तादृशसयोगेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् “सत्तावान् जानेरित्या”दावव्याप्तिर्दुर्वारेवेति वाच्यम् । यादृशसबन्धावच्छिन्नाधिकरणतासामान्य यादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्ननिरूपकताकत्वसाध्यव्यक्तिश्चिद्व्यक्त्यवृत्तित्वोभयाभावस्तदन्यत्वमेव तेन सबन्धेन व्यापकतावच्छेदकत्वमित्यस्य विवक्षणादिति दिक् ।

“आत्ममहाकालान्यतरत्वादि”ति । विषयितासबन्धघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यात्मत्वप्रकारकयत्किञ्चित्प्रमाभावस्य प्रति

योग्यसमानकालीनखण्डकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् नातिव्याप्ति-
रिति हेतुकोटौ महेत्युक्तम् । “ कारणत्वादी ” ति । आदिपदेन परमार्थ-
सत्वपरिग्रहः तस्य कालसंबन्धरूपत्वात् । अत्रुचित्वप्रवादानुरोधेनाह—
“ नित्ये ” ति । अत्रापि कालान्यत्वप्रकारकयत्किञ्चित्प्रमाभावस्य ज्ञानभेद-
प्रकारकयत्किञ्चित्प्रमाभावस्य च प्रतियोग्यसमानकालीने खण्डकाले प्रति-
योग्यविषयके ज्ञाने च प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात्नातिव्याप्तिरतो महे-
तीश्वरेति चोपात्तमिति ध्येयम् ।

“ इदं नित्यज्ञानं नित्यत्वे सति सविषयकत्वादि ” ति । अथ नित्य-
ज्ञानत्वाभावीयप्रतियोगिताया विषयितासंबन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वं न
त्वति साध्यवति नित्यज्ञाने सर्वस्यैव विषयितासंबन्धेन सत्वात् तेन
बन्धेन स्वप्रतियोग्यनधिकरणसाध्यवतोऽप्रसिद्धत्वात् । विषयितासंबन्धेन
साध्यवन्नित्यज्ञानासंबद्धस्वविशिष्टसामान्यकप्रतियोगिताया अप्रसिद्धत्वाच्च ।
इतेन ज्ञानेच्छयोः समानविषयकत्वनियमात् गंगापदजन्यबोधविषयत्व-
विशिष्टतीरत्वावच्छिन्नाधिकरणता ज्ञाने न स्वीकर्तुं शक्यते ; तथा सति
तीरे गंगापदशक्तिरेव स्यात्, एवं नित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाधि-
करणतापि इति स्वीकारेऽपि न निस्तार साध्यवत्किञ्चिदित्यादि-
परिष्कारस्य आवश्यकत्वात् ; तत्र च घटत्वाद्यनन्तमेदनिवेशे गौरवेण
लाघवेन प्रतियोगिताया एव स्वपदेनोपादेयतया तादृशतीराभावीयप्रति-
योगिताया नित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टघटाभावीयप्रतियोगितायाश्च विशेष्यी-
भूततीरघटमात्रनिष्ठतया तदवच्छिन्नस्य नित्यज्ञानासंबद्धत्वविरहात् ।
अत्र केचित्—प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्यापकत्वाभिप्रायकमि-
दम् ; तथा च साध्यवच्छिन्नो यो व्यधिकरणधर्मेण विषयितया प्रतियोगित्वा-
वच्छिन्नाभावस्तत्प्रतियोगिताया सामानाधिकरण्यनानवच्छेदकत्वरूपं विषयि-

तथा साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं नित्यज्ञानत्वाभावीप्रतियोगितायामक्षतम् ।
 न च तादृशप्रतियोगितायां सामानाधिकरण्येन अवच्छेदकत्वाप्रसिद्धिः
 शक्या ; सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोभयाभावस्य^१ । [“प्रतियोगितासामाना-
 धिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्य वा सामा-
 नाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमित्यनेन विवक्षणात् ।] प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
 घटितव्यापकत्वकल्पे तु नित्यज्ञानान्यत्व-स्वनिष्ठतद्व्यक्तित्वोभयविषयकं जन्य-
 ज्ञानं^१ पक्षः तन्निष्ठतद्व्यक्तित्वं साध्यं तद्व्यक्तित्वनित्यज्ञानान्यतरत्वं हेतुस्तत्र
 तद्व्यक्तित्वनित्यज्ञानान्यत्वाभावप्रतियोगिनोर्विषयितासंबन्धेन व्यापकतया तेन
 संबन्धेन तादृशाभावयोः प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिवारणाय येन
 येनेति वीप्सा आवश्यकीत्याहुः ।

वस्तुतस्तु—नित्यज्ञानमित्यत्र नित्यत्वविशिष्टं ज्ञानत्वमेव साध्यत्वेन
 विवक्षितम्, वैशिष्ट्यं च स्वरूपस्वाभावविशिष्टघटाविषयकसर्वविषयकज्ञान-
 त्ववत्त्वान्यतरसमवायोभयसंबन्धघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेन ; तथा च
 साध्यवत्घटाविषयकसर्वविषयकज्ञाननिष्ठो यो घटाभावीप्रतियोगित्वावच्छिन्न-
 स्य विषयितासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदक-
 त्वस्य नित्यज्ञानत्वाभावीप्रतियोगितायामक्षतत्वात् न काचिदपि क्षतिः
 इति सुधियो विभावयन्तु ।

समनियताभावैक्यमते घटत्वादिना द्रव्यत्वाभावस्य घटत्वादिना
 बह्व्यभावाभिन्नतया साध्यतावच्छेदकसंयोगसंबन्धेन बहिरूपप्रतियोगिसामा-
 नाधिकरण्यसंभवमाशंक्याह — “घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादिने”ति । हे-
 तुसामानाधिकरण्यसंपत्तये घटवृत्तित्वविशिष्टेति ।

^१ सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोभयाभावस्यैव निवृत्तत्वात्—ग.

^२ [ ] एतत्पाठो नास्ति—ग.

“ उभयाभावघटिते ”ति । स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियो-
गिकत्वहेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभाववत्साध्यता -
वच्छेदकसंबन्धसामान्यकत्वरूपेत्यर्थः । “ अव्याप्तेरिति ” । ‘ नन्वेवमभाव-
पदस्य पूर्वोक्तभावभिन्नार्थकत्वात् न घटत्वाभावसाध्यकेऽव्याप्तेरिति चेत् ;
तथा सति क्विसंयोगात्मकाभावमादाय स्वविशिष्टत्वविशेषणव्यावृत्त्यसंगतेः ।
ननु “ सत्त्वान् जाते ”रित्यादौ तद्व्यावृत्तिः संभवतीत्यत आह—
“ एवमि ”ति ।

“ उक्तातिव्याप्तेरिति ” । “ घटत्वाभाववान् मेयत्वादि ”त्यादौ
इत्यर्थः । अभावे भावमित्त्वस्य प्रतियोगिनि भावत्वस्य च निवेशे त्वाह—
“ आत्मत्वसाध्यके ”ति ।

“ बाधबुद्धिप्रतिबन्धकताया ”इति । तद्वत्ताज्ञाननिष्ठतत्संबन्धाव-
च्छिन्नतद्वर्मावच्छिन्नप्रकारताशास्त्र्यनाहार्यज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबद्धतानिरू-
पिततदभाववत्ताज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकताया इत्यर्थः । “ संबन्धविशेषनियन्त्रि-
तत्वानुरोधौ ”ति । ‘ तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वांशे तत्संबन्धावच्छिन्नत्वाव-
गाहित्वघटिततद्वर्मावच्छिन्नत्वानुरोधादित्यर्थः । “ अन्यथा ” । तेन संबन्धेन
तद्वत्ताज्ञानं प्रति केवलतदभावावगाहिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे । “ अवि-
रोधित्वप्रसंगादि ”ति । अत्र वस्तुगत्या घटसंयोगविरोधी योऽभावः
तद्वृत्त्यनुयोगितासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्र-

^१ नन्वेवमभावपदस्य—ग.

^२ “ आत्मत्वादि साध्यकल्पने ” इति गादाधर्यो पाठो दृश्यते—स्व.

^३ “ संबन्धविशेषनियन्त्रित्वानुरोधेन ” इति गादाधर्यो दृश्यते—स्व.

^४ तद्वर्माविषयतावच्छिन्न-अवच्छिन्नत्वविषयतावच्छिन्न-प्रतियोगित्वविषयतात्वेन प्रति-
योगित्वविषयता निवेशनीया ; तेन, मुख्यवर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धावपि वस्तुप्रीवादिमान
नास्तीत्याकारवत्बाधबुद्धिप्रतिबन्धकतायां नानुपपत्ति—स्व.

कारताकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् न दोष इति नाशकनीयम्, तादृशानु योगितात्वेनान्यान्युयोगितावगाहिज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वप्रसगात् । “ उपनीत काञ्चनमयत्वादिना 'वहचनुमिती' ति । काञ्चनमयत्वज्ञानरूपसन्निकर्ष सहकारेण वहित्वावच्छिन्नव्याप्यवत्तापरामर्शजन्यकाञ्चनमयत्वप्रकारेण वहचनु मितितीत्यर्थ ।

“ प्रकारान्तरानुसरणे ” इति । हेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छेदकस्वप्रति योगितावच्छेदका ये ये सबन्धा प्रत्येक तेन सबन्धेन प्रतियोगिसामानाधि करण्ये सति तेन सबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमिति निवेशानुसरणे इत्यर्थ । “ अथ यावत्स्वमनुपादाय साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकस्ये त्येव पाठ तदुत्तर तदुपादाय वा साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभाव निवेश इति ” पाठ प्रामादिक^१ एव, तथाहि—साध्यतावच्छेदकव्यापक प्रतियोगिताकयावदभावनिवेशकल्पे घटत्वादिना रूपसामान्याभावाभावस्यापि लक्षणघटकतया तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभावात् नातिव्याप्ति । न च तस्यापि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्य सभवात् भवत्येवातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, घटत्वाभाववान् मेयत्वादित्यादा वतिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकप्रतियोगिताया निरुक्त व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वस्य निवेशनीयत्वात् । ग्रन्थकृद्भि^२ ध्वसप्रागभाव रूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यैवोक्तत्वाच्च, न च समनियताभावैक्यमते घटत्वादिना रूपाभावाभावस्य घटत्वादिना वायुत्वाभावाभावाभिन्नतया वायु त्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमस्त्येवेति वाच्यम्, तत्कल्पे यद्यदि त्यादिविवक्षाया बहुश आवेदितत्वात्, अन्यथा व्यभिचारिसामान्य

^१ ' बहुपायलुमिती ' ति गादादयो पाठ —स्व

^२ कृष्णम्भट्टीये तादृशपाठ अङ्गीकृत —स्व

^३ “ ग्रन्थकृता ” —ग

एवातिव्याप्तेरिति । नन्वेवमपि रूपसामान्याभावे साध्य इति ग्रन्थोऽत-
एवेतिग्रन्थोत्तरमेव लेखनीय इति संदर्भांशुद्धिर्दुर्वारैवेति चेत्;

अत्र केचित्—उत्तरीत्या अत एवेति ग्रन्थोऽवतारिते यावत्स्व-
विशेषणस्य साध्यतावच्छेदकेत्यादिविशेषणनिर्वाह्यतया तद्व्यावृत्तिप्रदर्शक-
ग्रन्थ आवश्यकः; एवमपि अयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिवारणाय
येनेत्यादिग्रन्थः ततश्च मनोन्यत्वाभावस्य परंपरासंबन्धेन प्रतियोगिसाम-
नाधिकरण्यसंभवात् नोक्तातिव्याप्त्युद्धार इति शंकायामेवं दलान्तरेऽपीति
लिखित्वा प्रकृतं समाप्य रूपादीत्यादिनोपेक्षावीजदर्शनमिति न संदर्भा-
शुद्धिरिति वदन्ति ।

“रूपात्मकाभावस्य स्वध्वंसप्रागभावरूपप्रतियोगी”ति । भावस्य
प्रागभावध्वंसयोरतिरिक्तत्वेऽपि ध्वंसस्य प्रागभावः प्रतियोगिस्वरूप एव,
एवं प्रागभावस्य ध्वंसोऽपि प्रतियोगिरूप एव, लाघवात् तथा च
रूपध्वंसप्रागभावस्य रूपप्रागभावध्वंसस्य च रूपस्वरूपत्वात् प्रागभाव-
ध्वंसयोश्च सप्रतियोगिकत्वनियमात् रूपप्रतियोगित्वं तत्त्वध्वंसप्रागभावयोरव्या-
हतमित्यभिप्रायः ।

यत्तु—रूपवद्विन्नभेदस्य रूपस्वरूपत्वस्वीकारात् तादृशभेदप्रति-
योगिरूपवद्विन्नान्तःपातिरूपध्वंसप्रागभावयोः रूपप्रतियोगित्वमित्यभिप्राय-
वर्णनम् ;
तदसत् ; “धूमवान् वहे”रित्यादौ सर्वस्वैवातिव्याप्तिवारकधूमा-
भावादेः विषयितया स्वावच्छिन्नभिन्नभेदस्वरूपत्वात् तत्प्रतियोगिविषयि-
तया स्वावच्छिन्नभिन्नबह्व्यादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादायातिव्या-
प्तिवारणाय प्रतियोगिताया भेदानवच्छिन्नत्वविशेषणमावश्यकम् । न चैवं

सद्भेदौ साध्यशून्यभिन्नस्यापि तादात्म्यसंबन्धेन साध्यव्यापकतया तद्भेदस्यापि लक्षणघटकतया तस्य व्यापकताघटकतादात्म्यसंबन्धेन भेदानवच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिरिति वाच्यम्, व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायामपि भेदानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात्, एवं च रूपवद्विन्नभेदीयरूपध्वसप्रागभावनिष्ठप्रतियोगिताया अतादृशत्वात् ध्वंसादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्यप्रसक्ते ।

“महाप्रलये” इति । खण्डप्रलये परमाणुषु रूपसामान्याभावो न संभवति ; तथा सति भाविसर्गे रूपानुत्पादप्रसग असमवायिकारणाभावात् तदर्थं परमाणुषु पाककल्पने वरं पूर्वसिद्धरूपस्वीकारेणेत्यत प्रलय इत्यस्य महाप्रलय इत्यर्थकरणम् । “मानाभावादि”ति । रूपध्वंसादि न तदत्यन्ताभावविरोधी तत्त्वे साधकाभावादिति प्रयोगो बोध्य । ननु घटो रूपसामान्याभाववान् नित्यरूपवदन्यत्वादित्यनुमानमेव घटे रूपात्यन्ताभावे प्रमाणमित्यत आह—“अनुमान चे”ति । “अप्रयोजकम्” । व्यभिचारशकानिर्वर्तको यो दर्शितसाध्यहेत्वो कार्यकारणभावाद्यनुपपत्त्यापादक तर्क तच्छून्यमित्यर्थ । “प्रमात्मके”ति । तथा च रूपसामान्याभावो यदि रूपप्रागभावध्वसावच्छिन्नावृत्ति स्यात् तदा तद्धसप्रागभावध्वसप्रागभावघटधर्मिकप्रमाविषयो न स्यादिति तर्केण रक्तरूपध्वसप्रागभावयो रक्तरूपसामान्याभावाविरोधित्वानुमानेऽप्रयोजकत्वशकानिरास । “यत्र घटादौ पाकादि”ति ।

अत्रेदं बोध्यम्—अन्तरा श्यामे पूर्वरक्तापररक्ते, चतुरूपीघटेऽपि मध्यरक्तादशाया रक्तं रूपं नास्तीत्यापत्तिसभवे पञ्चरूपीघटपर्यन्तानुधावनं निर्धीजम् ; न च तत्र पूर्वरक्तापरप्रथमरक्तध्वंसप्रागभावयो सामान्य-

त्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं दुर्वारमेवेति चेन्न; भाव-
रूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशे नातिव्याप्तिरित्यभिप्रायादित्याहुः ।

‘वस्तुतस्तु—महाकालक्रियायोगोलकान्यतमासमवेतत्वावच्छिन्नाभा-
वमादायातिव्याप्तिवारणं बोध्यम्; तादृशाभावस्यापि आदिपदग्राहत्वात् ।

“महाकाले चेत्युक्तमिति । अथ चरमध्वंसालकस्यापि अभावस्य
एतत्कालीनघटध्वंसस्यैव प्रलयकालवच्छेदेन सत्त्वात् एतत्कालवच्छेदेन
प्रतियोगिनश्च सत्त्वात् संभवत्येव खण्डकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम्;
न च क्रियामात्रस्यैव कालोपाधित्वमित्यभिप्रायेणेदमिति वाच्यम्; तथा
सति प्रलयस्यापि कालत्वानुपपत्त्या प्रलयावृत्तिमान् कालत्वादित्यस्य
सद्धेतुत्वप्रसंगेन तत्रातिव्याप्तिदानस्यासांगत्यापत्तेरिति चेन्न; प्रलयत्वं हि
जन्यद्रव्यानधिकरणत्वे सति द्रव्याधिकरणत्वं, प्रलयस्याकालत्वे च
तादृशप्रलयत्वमेव न स्यादिति क्रियातिरिक्तस्य प्रलयात्मकध्वंसस्यैव
कालत्वं स्वीक्रियते न तदतिरिक्तध्वंसस्येत्यभिप्रायात् न कोऽपि दोषः ।

“अन्यथा पुनः सत्तावानिति । यद्यपि प्रतियोगिवैयधिकरण्या-
घटितव्यापकत्वकल्पे हेतुसामानाधिकरण्यांशे स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य
निवेशावश्यकत्वं पूर्वमुक्तं तदिदानीं कथं स्वविशिष्टत्वानिवेशे तेन संबन्धेन
हेतुसामानाधिकरण्यनिवेशं विस्मृत्य सत्ताभावमादायाव्याप्तिप्रदर्शनं संगच्छत
इति शंका अवतरति; तथापि गगनादिवृत्तित्वविशिष्टसत्ताभावमादायैव
स्वविशिष्टेत्यस्य व्यावृत्तिः विवक्षितेति बोध्यम् ।

१ “इत्याहुः” इति पाठे नास्ति—ग.

२ श्रुतिनियामकसंयोगेनकाले धूमवत्त्वस्य भग्नचार्येणाज्ञीकृतत्वादाह—वस्तुत-

स्त्विति—स्व.

३ “महाकाले वे”ति गदाधरीपाठः—स्व.

४ ध्वंसस्यैव व्यावृत्त्यर्थम् एवकारः—स्व.

यत्तु विशिष्टाभावमादाय सर्वत्रैतल्लक्षणसमन्वयात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति
ग्रन्थावतारकत्वानुपपत्ते विशिष्टाभावस्य सवन्धाभावरूपत्वमवश्य वक्तव्य
मिति तादृशाभावस्य लक्षणघटकता न सम्भवतीति केनचिदुक्तं, तन्न,
प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रन्थावतारकत्वानुपपत्तेरेव एतल्लक्षण परित्यज्य द्वितीय
लक्षणानुसरणे बीजत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

अत्रेद बोध्यम्—द्वितीयलक्षण व्यापकताया प्रतियोगिवैयधि
करण्याघटिताया एव निवेशेन तत्र हेतुसामानाधिकरण्याशे स्वरूपसबन्ध
निवेशावश्यकतया सत्तासाध्यके सत्ताभावस्य स्वरूपसबन्धेन हेतुसामानाधि
करण्यविरहेण विशिष्टसत्ताभावस्य तल्लक्षणाघटकत्वेनाव्याप्तिविरहात् स्व
विशिष्टेति व्यर्थमिति, “शेष पूर्वदिशा अवसेयमि”ति दीधितिरसगता ।
न च तल्लक्षणे भावभिन्नत्वमेव निविष्टं, न हेतुसामानाधिकरण्याशे
स्वरूपसबन्धनिवेश इति वाच्यम् कपिसयोगात्मकाभावस्य दैशिकविशेषण
तया हेतुसामानाधिकरण्यविरहेण भावभिन्नत्वविरहेण चेति द्वितीयलक्षणे
ग्रन्थकृदुक्तविशेषणद्वयनिवेशे प्रयोजनाभावेन भावभिन्नत्वविरहेण स्व
रूपसबन्धेन हेत्वसामानाधिकरण्य हेत्वर्थकताया आवश्यकत्वेन स्वरूप
सबन्धस्यैव हेतुसामानाधिकरण्ये निवेशनीयत्वात् । न च भावभिन्नत्वविरहे
स्वरूपसबन्धेन हेत्वसामानाधिकरण्य हेतु सम्भवति तादृशद्रव्यत्वाभावादे
भावभिन्नत्वविरहाभावात् । न च समुच्चयार्थकतत्रत्यचकारासगतिरिति
वाच्यम्, प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वविरहेणेत्यनेनैव समुच्चयस्य विवक्षितत्वात् । न च प्रतियोगि
वैयधिकरण्याघटितव्यापकताया साध्यवन्निष्ठत्वाशे स्वरूपसबन्धावच्छिन्नत्व
निवेशावश्यकतया कपिसयोगात्मकाभावस्य स्वरूपसबन्धेन साध्यवन्निष्ठत्व
विरहेण लक्षणघटकत्व सम्भवत्यवेति वाच्यम्, स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिता
नियामकसबन्धेनैव साध्यवद्भूतित्वस्य विवक्षणीयत्वादिति ।

“जलवृत्तिद्रव्यमिति । इदं च “जलादी”ति दीधितिग्रन्थानु-
रोधेन । वह्निमद्भृत्त्वविशिष्टगोत्वाभावद्रव्यान्यतराभावस्य धूमाभावाधि-
करणकस्य धूमाभावस्वरूपस्य वह्निमद्भृत्तिद्रव्यरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
मादाय प्रसिद्धहेतुकव्यभिचारिण्यातिव्यसिसंभवात् ।

इदं तु बोध्यम्—एवंरीत्या गदाधरग्रन्थसंगमनेऽपि दीधित्यसंगति-
तुर्वरिषेति ।

अत्र केचित्—कालिकसंबन्धेन जलवृत्तित्वविशिष्टस्य यः कालिक-
संबन्धेनाभावः तस्य धूमाभावाधिकरणकस्य धूमाभावस्वरूपतासंभवात्
कालिकसंबन्धेन जलवृत्तिद्रव्यरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादाय “धूम-
वान् बहे”रित्यत्रैवातिव्याप्त्यभिप्रायकता दीधितिग्रन्थस्य संभवति; न च
तादृशभावस्य नित्यमात्रवृत्तेः न जलत्वाभावरूपता संभवतीति वाच्यम्,
समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकजलत्वाभावासमनैयत्येऽपि कालिकसं-
बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकजलत्वाभावसमनैयत्येन तद्रूपतासंभवादित्याहुः ।

तन्न, जन्यस्य कालोपाधितानभ्युपगन्तृमतसाधारण्येनैव जलादीति
ग्रन्थस्य व्यभिचारिविशेषपरत्वस्य गदाधरैरुक्तत्वात् । अथैवमपि अयोगोल-
कभिन्नस्यापि तादात्म्यसंबन्धेन धूमं प्रति व्यापकतया अयोगोलकभिन्न-
भेदस्य लक्षणघटकतया व्यापकताघटकतादात्म्यसंबन्धेनायोगोलकादौ तद्विन्न-
रूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् नातिव्याप्तिः; न च तादृशभेदाधि-
करणकजलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावतादात्म्यसंबन्धेनायोगोलकवृत्तिद्रव्यान्यतरा-
भावस्य तादृशभेदस्वरूपतया तादात्म्येनायोगोलकवृत्तिद्रव्यस्यापि तत्प्रति-
योगित्वात् तत्सामानाधिकरण्यादायातिव्याप्तिरस्त्येवेति वाच्यम्; तथा
सति जलादीति ग्रन्थस्य व्यभिचारिविशेषपरत्वेन संगमनस्यायुक्तत्वात् धू-
माभावाधिकरणकजलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभाववह्निमद्भृत्तिद्रव्यान्यतराभावस्या-
पि धूमाभावरूपतासंभवेन “धूमवान् बहे”रित्यादौ एवातिव्याप्तिसंभवा-

दिति चेन्न ; पूर्वोक्तयुक्त्या प्रतियोगिसामानाधिकरणघटकप्रतियोगितायां भेदानवच्छिन्नत्वविशेषणावश्यकतया “ एतद्रूपवान् एतद्रसादित्या ”दौ पट-
भिन्नभेदस्य ^१व्यापकताघटकतादात्म्यसंबन्धेन भेदानवच्छिन्नप्रतियोगिता-
श्रयसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिवारणाय व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिता-
यामपि तादृशविशेषणस्यावश्यकतया अयोगोलकभिन्नभेदस्य लक्षणघटकत्वा-
भावात् ।

इति प्रथमस्वलक्षणम् ।

न्यायरत्ने द्वितीयस्वलक्षणम्

“एवं सर्वत्र हेतुसमानाधिकरणमुभयत्वावच्छिन्नाभावमि”ति ।
वाच्यत्वगानोभयत्वावच्छिन्नाभावमित्यर्थः । तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावीय-
प्रतियोगिताया अव्यासज्यवृत्तितया साव्यवति तादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्ना-
भावास्तत्वात् लक्षणघटकत्वमव्याहृतम् ।

अथ द्वितीयचक्रवर्तिलक्षणे यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्या-
प्रामाणिकत्वे सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमित्यत्र सामानाधिकरण्येनेति
व्यर्थं स्यादिति तदावश्यकत्वं तथा अत्रापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्या-
प्रामाणिकत्वे साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगिताया सामानाधिकरण्येनानवच्छे-
दकत्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वघटकसामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यं
स्यादिति तदावश्यकत्वम्; यदि च प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकता-
वच्छेदकत्वस्य गौरवप्रस्तत्वात् तद्वद्विद्वत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव ग्रन्थकृदभि-
मतमिति मन्यते; तदापि तादृशव्यापकतावच्छेदकत्वस्य यादृशप्रतियोगिता-
वच्छेदकविशिष्टानधिकरणं साध्यवत् तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपस्य
शरीरे यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्ववैयर्थ्यस्य दुर्वांस्त्वादिति चेन्न;
साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वरूपस्यैव प्रतियोगिवैयधि-

१ “उभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक साध्याभावम्” इत्येव पाठो गादाधर्वा

करण्यघटितव्यापकतावच्छेदकत्वरूपतायाः प्राक् दर्शितत्वात् तत्र च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वादेरनिवेशात् ।

ननु तादृशावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं तादृशावच्छेदकत्वाच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वम् ; तत्र च तादृशावच्छेदकतात्वेन घटाभावस्य घटाभावीयप्रतियोगितासाधारण्येन घटाभावस्यापि लक्षणघटकत्वादसंभववारणायोपादेयप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वनिष्ठत्वं व्यर्थम् स्यादिति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यावश्यकत्वमस्त्येवेति ; मैवम् ; प्रतियोगितासंबन्धेन तादृशावच्छेदकत्वत्वविशिष्टविशिष्टाभावस्यैव निवेशात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तथात्वात् तस्य घटाभावीयप्रतियोगितासामानाधिकरण्यविरहात् । एवं 'सति स्वविशिष्टसामान्ये साध्यवद्यत्किञ्चिद्ब्रूयक्त्यसंबद्धत्वघटितपरिष्कारेऽपि स्वविशिष्टत्वावच्छेदेनैव प्रतियोगितया साध्यवद्यत्किञ्चिद्ब्रूयक्तिसंबद्धत्वत्वविशिष्टविशिष्टाभाव एव निवेशनीय इति न कोऽपि पूर्वपक्षावकाशः इत्यलम् ।

“द्रव्यत्वेन धूमो नास्तीति” । अथ द्रव्यत्वेन धूमाभावीयप्रतियोगिताया द्रव्यत्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकेत्यनेन प्रतियोगिताया अनतिरिक्तवृत्ति सत् यदवच्छेदकमित्यादिविवक्षाया आवश्यकत्वेन तादृशाभावीयप्रतियोगिताया द्रव्यत्वादे अतिरिक्तवृत्तित्वेनैव नातिव्याप्तिः । अथ सामान्यधर्मस्य विशेषाभावीयप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वस्वीकारे मिश्रलक्षणे प्रमेयत्वेन गगनाभावस्य साध्याभावव्यापकतया तत्रप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य प्रमेयत्वे सत्त्वात् वाच्यत्वसाध्यकप्रमेयहेतुकेऽव्याप्तिकथनं दीधितिःकृतो विरुध्येत ; न च प्रमेयत्वस्य प्रमाविषयत्वरूपस्य विषयत्वापेक्षया गुरुत्वेनाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न संभवीत्यव्याप्तिसंगतिरिति वाच्यम् ; एवं सति प्रमेयत्वस्य गुरुत्वेनानवच्छेदकत्वादित्युपेक्ष्य

न्यायरत्ने द्वितीयस्वलक्षणम्

“ एवं सर्वत्र हेतुसमानाधिकरणमुभयत्वावच्छिन्नाभावमि ”ति ।
वाच्यत्वागनोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावमित्यर्थः । तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावीय-
प्रतियोगिताया अव्यासज्यवृत्तितया साध्यवति तादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्ना-
भावासत्वात् लक्षणघटकत्वमव्याहृतम् ।

अथ द्वितीयचक्रवर्तिलक्षणे यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्या-
प्रामाणिकत्वे सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमित्यत्र सामानाधिकरण्येनेति
व्यर्थं स्यादिति तदावश्यकत्वं तथा अत्रापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्या-
प्रामाणिकत्वे साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगिताया सामानाधिकरण्येनानवच्छे-
दकत्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वघटकसामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यं
स्यादिति तदावश्यकत्वम् ; यदि च प्रतियोगिवैयधिकरण्यापदितव्यापकता-
वच्छेदकत्वस्य गौरवप्रस्तत्वात् तद्वदितव्यापकतावच्छेदकत्वमेव ग्रन्थकृदभि-
मतमिति मन्यते ; तदापि तादृशव्यापकतावच्छेदकत्वस्य यादृशप्रतियोगिता-
वच्छेदकविशिष्टानधिकरणं साध्यवत् तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपस्य
शरीरे यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैयर्थ्यस्य दुर्वांस्त्वादिति चेत् ;
साध्यवन्निष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वरूपस्यैव प्रतियोगिवैयधि-

१ “ उभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक साध्याभावम् ” इत्येव पाठो गादाध्याया
इत्यते—स्व.

करणघटितव्यापकतावच्छेदकत्वरूपतायाः प्राक् दर्शितत्वात् तत्र च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वादेरनिवेशात् ।

ननु तादृशावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं तादृशावच्छेदकत्वत्वाच्छिन्न-
तादृशावच्छेदकत्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वम् ; तत्र च तादृशावच्छेदकतात्वेन
घटाभावस्य घटाभावीयप्रतियोगितासाधारण्येन घटाभावस्यापि लक्षणघटक-
त्वादसंभववारणायोपादेयप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वनिष्ठत्वं व्यर्थम् स्यादिति
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यावश्यकत्वमस्त्येवेति ; मैवम् , प्रतियोगिता-
संबन्धेन तादृशावच्छेदकत्वत्वविशिष्टविशिष्टाभावस्यैव निवेशात् समानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तथात्वात् तस्य घटाभावीयप्रतियोगितासामा-
नाधिकरण्यविरहात् । एव 'सति स्वविशिष्टसामान्ये साध्यवद्यत्किञ्चिद्ब्रूय-
क्त्यंसंबद्धत्वघटितपरिष्कारेऽपि स्वविशिष्टत्वावच्छेदेनैव प्रतियोगितया साध्य-
वद्यत्किञ्चिद्ब्रूयक्तिसंबद्धत्वत्वविशिष्टविशिष्टाभाव एव निवेशनीय इति न कोऽपि
पूर्वपक्षावकाशः इत्यलम् ।

“द्रव्यत्वेन धूमो नास्तीति” । अथ द्रव्यत्वेन धूमाभावीय-
प्रतियोगिताया द्रव्यत्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकेत्यनेन प्रति-
योगिताया अनतिरिक्तवृत्ति सत् यदवच्छेदकमित्यादिविवक्षाया आव-
श्यकत्वेन तादृशाभावीयप्रतियोगिताया द्रव्यत्वादे अतिरिक्तवृत्तित्वेनैव
नातिव्याप्ति । अथ सामान्यधर्मस्य विशेषाभावीयप्रतियोगितायामवच्छेदक-
त्वस्वीकारे मिश्रलक्षणे प्रमेयत्वेन गगनाभावस्य साध्याभावव्यापकतया
तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य प्रमेयत्वे सत्त्वात् वाच्यत्वसाध्यकप्रमेयहेतुके-
ऽव्याप्तिकथनं दीधितिःकृतो विरुध्येत ; न च प्रमेयत्वस्य प्रमाविषयत्वरूपस्य
विषयत्वापेक्षया गुरुत्वेनाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न संभवतीत्यव्याप्ति-
संगतिरिति वाच्यम् ; एवं सति प्रमेयत्वस्य गुरुत्वेनानवच्छेदकत्वादित्युपेक्ष्य

प्रमेयत्वव्यधिकरणप्रतियोगिताया अप्रसिद्धत्वादिति लेखनस्वारस्यमज्ञादिति चेन्न; “धूमवान् वह्ने” इत्यादौ धूमाभावव्यापको यो वह्नित्वेनायोगोलक-वृत्तिवहितदन्यवृत्तिवह्युभयाभावः तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायातिव्याप्ति-वारणाय स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकामाववद्वृत्तितानच्छेदकस्वावच्छेदकस्य प्रतियोगितावच्छेदकेत्यनेन विवक्षणीयतया उक्तस्थले प्रमेयत्वस्यातथा-त्वेनाव्याप्तिकथनविरोधामावात्;

अत्र केचित्—प्रतियोगिताया न्यूनवृत्तिभिन्नं सत् यदवच्छेदकमिति प्रथमपरिष्कारातिव्याप्तिवारणानुरोधेन वस्तुगतिमनुरुध्य वा द्रव्यत्वस्य तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिराकरणमित्याहुः ।

ननु द्रव्यत्वेन धूमाभावीयप्रतियोगितायां द्रव्यत्वस्यावच्छेदकत्वा-स्वीकारे शुद्धधूमवत्तानिश्चयोत्तरं द्रव्यत्वेन धूमाभाववत्ताबुद्धचनपत्तिः; तस्याः धूमवत्तानिश्चयप्रतिबद्धचतावच्छेदकधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-भावत्वावच्छिन्नप्रकारताशाल्बुद्धित्वाक्रान्तत्वादिति चंन्न; शुद्धधूमत्वा-वच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धावच्छिन्नशुद्धधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतावद्विधर्मस्यैव धूमवत्तानिश्चयप्रतिबद्धचतावच्छेदकत्वोपगमात्; तादृशप्रतीतौ द्रव्यत्वै-शिष्ट्यस्याधिकस्य धूमांशे भानात् नोक्तापत्तिः; 'द्रव्यत्वेन धूमाभावीयप्रति-योगितायां द्रव्यत्वस्यावच्छेदकत्ववादिनोऽपि महानसीयधूमो नास्तीति बुद्धेः धूमवत्तानिश्चयप्रतिबद्धचत्ववारणाय निरुक्तरूपस्य प्रतिबद्धचतावच्छेदकत्वोप-गमस्य आवश्यकत्वाच्च ।

धूमशून्येऽङ्गारशेषे धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टवह्यभावासत्त्वात् तादृशा-भावस्य न धूमाभावसमनैयत्यसंभव इति धूमकालावच्छिन्नेति धूमवद्वृत्तित्वे

निरुक्तरूपस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमेऽपि सिद्धान्तमते गौरव नास्तीति प्रतिपादयति—“द्रव्यत्वेनेत्यादिना” —स्व.

विशेषणम् ; उक्तप्रतीतेः वहित्वेऽवच्छेदकतावगाहित्वेऽपि तद्विषयस्य सामान्यरूपेण विशेषाभावत्वाप्रसक्तेः इत्यभिप्रायेणाह—“अस्तु वे”ति । “घटभिन्नत्वेने”ति । अत्र धूमत्वस्यावच्छेदकताप्रयोजकतृतीयान्तोल्लेख्यत्वाभावात् घटधूमभेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्स्वरूपान्यतरत्वावच्छिन्नरूपप्रतियोगिनि साक्षात् विशेषणत्वाभावाच्च न तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वशंकेति ध्येयम् । “भेदत्वेने”ति । अत्राप्ययोगोलकभेदशून्ये घटाभाववति तादृशप्रतीत्यनुदयापत्तेः न तादृशान्यतरत्वमात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । भेदत्वेनायोगोलकभेदघटान्यतराभावस्य संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य केवलान्वयित्वेन नायोगोलकभेदाभावसमनैयत्यं ; स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तत्समनैयत्यसंभवेऽपि अयोगोलकभेदशून्यस्य स्वरूपसंबन्धेन तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नवतोऽप्रसिद्धत्वेनातिप्रसङ्गविरहात् तादृशान्यतरत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवेनातिव्याप्त्यप्रसक्तेः तादृशाभावोपेक्षेति ध्येयम् । “न्यूनवृत्तित्वं चे”ति । यद्यपि वाच्यत्वसाध्यके लक्षणघटकज्ञेयत्वत्वेन वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगिताया न्यूनवृत्त्यैव ज्ञेयत्वत्वं न्यूनवृत्तित्वनिरुक्तौ स्वपदेन तदभावीयप्रतियोगिताया एवोपादेयतया समनियताभावैक्यमते तादृशाभावस्य वाच्यत्वत्वेन ज्ञेयत्वाभावाभिन्नतया तदीयप्रतियोगिताया ज्ञेयत्वेऽपि सत्वात्, तथापि स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व-स्वावच्छेदकत्व-सामानाधिकरण्यैतत्तितय-संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावीयप्रतियोगित्वाभाववत्तदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकं न्यूनवृत्तिभिन्नं सत् यदवच्छेदकमित्यनेन विवक्षणीयमिति न दोषः । एतत्कल्पे साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगितायामपि स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं देयम् ; तेन वहिसाध्यके वहित्वेन महानसीयवह्निघटान्यतराभावस्य यावदन्तर्गतस्य प्रतियोगिताया न्यूनवृत्तिभिन्नावच्छेदकाप्रसिद्धावपि न क्षतिः ।

वह्याद्यभावीयप्रतियोगितायाः प्रमेयसामान्यवृत्तित्वे त्वाह—“अथ-
वे”ति । “स्वव्यापकतत्कान्यत्वे”ति । स्वनिरूपकत्व-स्वाश्रयसमानाधि-
करणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व-स्वाश्रयसमानाधिकरण्यैतत्त्रितयसंबन्धेनाव-
च्छेदकताविशिष्टान्यप्रतियोगितावच्छेदकमेव तादृशोभयाभाववत्प्रतियोगिताव-
च्छेदकमित्यनेन विवक्षणीयमिति नाननुगमादिः दोषः ; एतत्कल्पे व्यापक-
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगितायामपि निरुक्तत्रितयसंबन्धेनावच्छेदकता-
विशिष्टान्यत्वं देयं ; तेन वहित्वेन महानसीयवह्निघटान्यतराभावीयतादृशा
वच्छेदकत्वस्याप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः ।

अत्र स्वव्यापकत्वशरीरे स्वाधिकरणत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकता-
घटकसंबन्धेनैव विवक्षणीयतया यादृशामावप्रतियोगितावच्छेदकताघटकः
कालिकसंबन्धो विपयितासंबन्धो वा तदभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वस्य स्वव्यापकतत्कान्यत्वाप्रसिद्ध्या अप्रसिद्धिरत आह—“स्वन्यूनवृत्ति-
भिन्नायाः प्रतियोगिताया” इति । अवच्छिन्नत्व-सामानाधिकरण्य-
समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वैतत्त्रितयसंबन्धेन धर्मविशिष्टान्याया
इत्यर्थः ; तेन नाननुगमः । एतत्कल्पे व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रति-
योगितायामपि निरुक्तत्रितयसंबन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वं देयं, तेन न वहित्वेन
महानसीयवह्निघटान्यतराभावीयप्रतियोगितायाः तादृशत्वविरहेऽपि अव्याप्तिः ।
निरुक्तकल्पत्रयेऽपि भावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशावश्यक-
तया गौरवात् आह—“तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणे”ति । एतत्कल्पे
प्रतियोगिनि भावत्वनिवेशः प्रयोजनाभावाद्धेयः ।

^१ अत्र पाठभेदः गदाधर्मा दर्शितः—स्व.

^२ सामानाधिकरणमिति गदाधरी—स्व.

^३ विशेषणताविशेषेण त्रिभिर्द्विशिष्टत्वाभावनिश्चितादृशाभावत्वल्पप्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रामान्याधिकरण्यमस्तीति व्यभिचारिणि अतिव्याप्तिः ; तद्वरणाय प्रतियोगिता-

“असम्भव” इति । हेतुसामानाधिकरण्याशे स्वरूपसम्बन्धनिवेश-
पर्यवसितभावभिन्नत्वनिवेशाभिप्रायेण । “अन्यासिर्वे”ति । व्यापकता-
वच्छेदकरूपे भाववृत्तित्वनिवेशकल्पाभिप्रायेण, तत्कल्पे भावभिन्नत्वा-
निवेशात् । “प्रमेयसाध्यकमथल” इति । ननु एतत्कल्पे धूमसाध्यके
कालिकसम्बन्धेन धूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवह्निसामानाधिकरण्य-
मादायातिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगि-
तावच्छेदकवैशिष्ट्य निवेशनीय, तथा च वह्निसाध्यकसद्भेदौ विपर्ययितया
वह्नित्वविशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकताघटकविपर्ययितया प्रतियोगि-
तावच्छेदकविशिष्टज्ञानादिना पर्वतादौ सामानाधिकरण्याभावादव्याप्ति-
वारणाय साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताया साध्यतावच्छेदकताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशावश्यकतया कथं सयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्व-
निष्ठावच्छेदकताकाभावमादाय रक्षणसमन्वय इति चेन्न, अतिव्याप्ति-
वारणाय साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यस्य
निवेश्यत्वात् साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताया तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वा-
निवेशात् । “लघुरूपसमनियत”ति । प्रमेयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यक-
इत्यर्थ, यद्यपि गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्व सिद्धान्ते आवश्यकम्, अन्यथा
साध्यवन्निष्ठगोत्वाभावीयप्रतियोगिताया लाघवेन गोसमवेतत्वस्यैवावच्छेदक-

वच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यं भट्टाचार्यै विवक्षितम् । एतत्कल्पे प्रतियोगिनि-
भावत्व न निवेशनीयमिति प्रतिपादयति ‘एतत्कल्प इति—स्व

यद्यपि भट्टाचार्यै कपिसयोगात्मकाभावस्य देशिकविशेषणतया हेतुसामानाधि-
करण्यविरहेण भावभिन्नत्वविरहेण च इति बद्ध्यमाणत्वात् भावभिन्नत्वविशेषणमपि आवश्यक-
मिति प्रतिभाति तथापि हेतुसामानाधिकरण्ये स्वरूपसम्बन्धनिवेशेन दोषवारणात् भाव-
भिन्नत्वनिवेशो अनास्ययुक्तमित्यभिप्राय—स्व

भावभिन्नत्वानिवेशादित्यस्य हेतुसामानाधिकरण्याशे स्वरूपसम्बन्धानिवेशादि-
त्यर्थ—स्व

तथा तद्विन्नगवेतरासमवेतत्वसकलगोवृत्तित्वाभ्यां गोत्वभिन्नाभावस्य याव-
दन्तर्गतस्य गोत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादसंभवापत्तेः; तथापि
तत्समनियताभावान्तरमादाय तस्यापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् नासंभव
इति तदनावश्यकम् ।

ननु प्रमेयवह्निसाध्यके विपयितया प्रमेयवह्नित्वविशिष्टाभावस्यैव
प्रसिद्धेः नाव्याप्तिः; न हि वह्नित्वस्यैव तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं-
संभवति; प्रमेयवह्न्यविषयकवह्निविषयकज्ञानवति तादृशाभावासत्त्वप्रसंगात्;
न च संयोगेन प्रमेयवह्निसाध्यके विपयितया प्रमेयवह्नित्वविशिष्टस्य संयोगेन
योऽभावः तस्य केवलान्वयितया वह्नित्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि संयोगेन विपयि-
तया वह्नित्वविशिष्टस्यासत्त्वादेव नातिप्रसंग इति वाच्यम्; प्रतियोगितायां
साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रयोजनाभावेनानिवेशात् समवायेन
तादृशाभावप्रसिद्धेः । न च प्रमेयत्वविशिष्टात्मत्वसाध्यकईश्वरत्वहेतुके
विपयितया साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभावस्य हेतुसामानाधिकरण्याभावेन
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेः अव्याप्तिरिति वाच्यम्; आत्मत्व-
मात्रविषयकज्ञान-प्रमेयत्वमात्रविषयकज्ञानान्यतरत्वविशिष्टस्य साध्यतावच्छे-
दकरूपेणाभावस्यैव प्रसिद्धेरिति चेन्न; प्रमेयत्वविशिष्टेश्वरावृत्तिसाध्यक-
ईश्वरत्वहेतुके विपयितया साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभावस्य हेतुसामानाधि-
करणीयविरहेण व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तेः साध्यतावच्छेद-
कनिष्ठावच्छेदकतायां विपयितासंबन्धानवच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतयोक्त-
गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यके तादृशावच्छेदकताकाभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्तेर्दुर्वार-
त्वात् ।

“पूर्वोक्तदिशातिव्याप्तेरिति । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूप-
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यामादायातिव्याप्तेरित्यर्थः । ननु पूर्वक्षणवृत्तित्ववि-
शिष्टस्वाभावत्वे तत्प्रतियोगितासामानाधिकरणतत्प्रतियोगितानिरूपकाभाव-

द्वृत्तितावच्छेदकान्यतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् नोक्तातिव्याप्तिरिति चेन्न ; तादृशविवक्षाकल्पे वह्निसाध्यके यावदन्तर्गतवह्नित्वेन महानसीयवह्नि-घटान्यतराभावस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिवारणाय साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगितायामपि स्वसमानाधिकरण-स्वनिरूपकाभाववद्वृत्तितावच्छेदकधर्मावच्छिन्ना 'या या प्रतियोगिता तत्त-दन्यत्वनिवेशावश्यकतया संयोगेन द्रव्यस्य अज्याप्यवृत्तित्वमते धूमाभावस्य लक्षणघटकत्वानुपपत्त्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तेर्वारणाय प्रतियोगिताया अनतिरिक्तवृत्ति सत् यदवच्छेदकमित्येतादृशविवक्षणस्यैवादर्-णीयत्वेन पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावत्वे तादृशावच्छेदकत्वाक्षतेरतिव्याप्तेर्दु-र्वास्त्वात् ; न च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्य-निवेशान्नातिव्याप्तिः ; सिद्धान्तेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने भावत्व-निवेशस्यावश्यकतया मन्मते तन्निवेशे गौरवविरहादिति वाच्यम् ; सिद्धान्ते तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणत्वादिकल्पस्यैवादर्णीयतया पूर्वक्षणवृत्तित्वविशि-ष्टस्वाभावत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमादायातिव्या-प्यप्रसक्तेः तदनावश्यकत्वात् ; किञ्च एतन्मते संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्य-वृत्तित्वमते संयोगेन वह्न्यादिसाध्यके साध्यतावच्छेदकसंबन्धघटितव्यापक-ताप्रसिद्ध्यर्थम् साध्यवन्निष्ठाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशावश्यकतया वाच्यत्वसाध्यकेऽपि दर्शितविशिष्टाभावमादाय लक्षणसमन्वयसंभवे प्रति-योग्यवृत्तिश्चेति ग्रन्थानुत्थितिः गौरवं च ।

अत्र यद्यपि स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धघटितव्यापकत्वमिति सिद्धान्तेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंमहो न संभवति, संयोगेन वाच्य-त्वाभावस्यापि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावनिष्ठा या स्वप्रतियोगिता तद-वच्छेदकस्वरूपसंबन्धघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिता-कत्वेन लक्षणघटकतया तस्य च तादृशस्वरूपसंबन्धेन वाच्यत्वत्वरूपप्रति-

योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयात्; न च संयोगेन वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगितायाः स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकाभाववद्दृष्टितावच्छेदकवाच्यत्वत्वावच्छिन्नत्वेन तदन्यत्वविरहात् तादृशाभावस्य न लक्षणघटकतेति वाच्यम्; स्वनिरूपकाभाववद्दृष्टित्वांशे स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशावश्यकत्वेन तादृशसंयोगेन वाच्यत्वादेरवृत्तेः वाच्यत्वस्य तादृशवृष्टितावच्छेदकत्वविरहात्; न चैवं तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणेत्याद्यवच्छेदकत्वस्य वाच्यत्वत्वेऽसंभवेन न तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमादाय लक्षणयोग इति वाच्यम्; तत्रापि स्वनिरूपकाभाववद्दृष्टित्वांशे स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वविवक्षाया आवश्यकत्वेन वाच्यत्वत्वे तादृशावच्छेदकत्वानपायात्; न च स्वनिरूपकाभाववद्दृष्टित्वांशे स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे बह्व्यादिसाध्यके सत्तासामान्याभावस्यापि लक्षणघटकतया यावदन्तर्गततादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाभाववति सामान्यादौ स्वावच्छेदकसमवायसंबन्धेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणेत्याद्यवच्छेदकाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरिति वाच्यम्; सत्ताभावस्य स्वरूपसंबन्धेन हेतुसामानाधिकरण्याभावेन लक्षणघटकत्वविरहादिति पूर्वपक्षोऽवतरति; तथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावास्वीकारे तत्प्रतियोगितावच्छेदकसंग्रहायोपात्ततत्प्रतियोगितासमानाधिकरणेति विशेषणवैयर्थ्यं स्यादिति तदावश्यकता द्वितीयचक्रवर्तिलक्षणवदिति बोध्यम्; एवं बह्वित्त्वेन धूमकालावच्छिन्नधूमवद्दृष्टित्वविशिष्टाभावस्य धूमाभावसमनियततया तदवच्छेदकबह्वित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमेव तदवच्छेदकेत्यनेन विवक्षणीयम्; तथा च महानसीयबह्व्यभावस्यातथात्वादव्याप्तिरतो व्यापकतावच्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकताप्रतियोगिताकाभाक्स्यैव विवक्षणीयतया न सर्वत्र विशिष्टाभावमादाय लक्षणसत्वशंकेति ध्येयम् ।

द्वितीयस्वलक्षणम्

“पूर्वोक्तदिशे”ति । “सत्तावान् जाते”रित्यादौ कालिकसंबन्धेन हेतुसमानाधिकरणसत्ताभावमादायेत्यर्थः । ननु भावभिन्नाभावनिवेशे वहि-साध्यके घटवृत्तिरूपध्वंसवदन्यत्वाभावस्य कालिकसंबन्धेन हेतुसमानाधि-करणस्य भावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिरत आह—“अस्तु वे”ति । “संयोगध्वंसेने”ति । तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणेत्यादिप्रति-योगितावच्छेदकनिवेशाभिप्रायेणोदं ; तत्कल्पे प्रतियोगिनि भावत्वत्यागस्योक्त-त्वात् ; अयोगोलकनाशजन्यसंयोगनाशसंभवस्थलानुरोधेनाह—“अनुयोगि-ते”ति । वह्निप्रकारकप्रमाविषयत्वादेः कालत्वसंदेहात् कालिकसंबन्धपरि-त्यागः । “प्रतियोगिवृत्तय”इति । प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणा-इत्यर्थः ; तेनायोगोलकान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्य तादृशविषयत्व-त्वादिना प्रमेयाभावाभिन्नत्वेन प्रमेयमात्रस्य तत्प्रतियोगित्वेन तादृशाभावस्य प्रमेयरूपप्रतियोगिवृत्तित्वेऽपि नातिव्याप्तिरिति बोध्यम् ।

इति द्वितीयस्वलक्षणम्

१ “संयोगाधिध्वंसेने”ति गदाधरीपाठो दृश्यते—स्व.
२ “प्रतियोगिवृत्तयः” इति गदाधरीपाठो न दृश्यते—स्व.

श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे नमः ।

पट्टाभिरामटिप्पण्यां प्रथमस्वलक्षणम्

श्रीदक्षिणामूर्त्तिरशेषमर्थं व्यबोधयच्चेतसि मे निषण्ण ।
तत्प्रेरिता मां रसनाग्रमेत्य वाग्वादिनी वादयतु प्रसन्ना ॥

“यत्समानाधिकरणा इत्यादि” तत्प्रतियोगितायां व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ यत्समानाधिकरणा इति स्वविशिष्टेति च व्यर्थम् ;
तथा हि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यदधिकरणावच्छेदेन प्रति-
योगिसमानाधिकरणात् तत्त्वं व्याप्तिः । “वह्निमान् धूमात्” “अयमात्मा
ज्ञानात्” “कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ” तादृशस्य व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्याभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रति-
योगिसमानाधिकरणत्वात् लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ तादृशस्य
घटत्वेन धूमाभावस्य हेत्वधिकरणीभूतायोगोलकान्तभावेन धूमाद्यात्मकप्रति-
योगिसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिः । न च धूमाभावस्य धूमत्वेन
बह्वचभावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया तादृशाभावस्य अयोगोलकान्तभावेनापि
वह्निरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वात् अतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ; सम-
नियताभाववैक्यपक्षे लक्षणे बहुदोषप्रसक्त्यैव नन्वित्यादिना भट्टाचार्येण
द्वितीयलक्षणस्य अवतारयिष्यमाणतया प्रथमलक्षणस्य समनियताभावमेदाभि-

प्रायकृत्वावगते । भवानन्देन द्वितीयलक्षणावतरणग्रन्थे प्रथमलक्षणस्य सम-
नियताभावभेदाभिप्रायकतायाः कण्ठत एव कथितत्वाच्च ।

अथ एतल्लक्षणस्य समनियताभावभेदाभिप्रायकत्वे जलादिवृत्तित्व-
विशिष्टगोत्वाभावस्याभावस्तु जलत्वाद्यभाव इत्यादिदीधितिग्रन्थविरोधः ।
तत्र जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य स्वसम-
नियतजलत्वाभावाभिन्नत्वोपपादनादिति चेन्न ; तत्र हि जलवृत्तित्वविशिष्ट-
गोत्वाभावस्य जलत्वाद्यभावरूपत्वव्यवस्थापने न दीधितिद्वयतामभिनियेशः ।
किन्तु धूमाद्यभावरूपताप्रतिक्षेप एव । तथा हि धूमाद्यभावस्यायोगोलकादौ
गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादाय “ धूमवान् बहेरि ”त्यादौ
अतिव्याप्तिप्रसक्तावयं ग्रन्थः प्रवृत्तः तत्र हि जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावा-
भावस्य धूमाभावरूपत्वप्रतिक्षेप एव उपयुज्यते । न तु तस्य जलत्वाद्य-
भावत्वव्यवस्थापनमपि । ननु तादृशाभावस्य जलत्वाभावरूपत्वे यदि निर्भरो
न स्यात् तर्हि अतिसंक्षिप्तलेखननिर्बन्धितार्किकशिरोमणि जलादिवृत्ति-
त्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावो न धूमाद्यभाव इत्येव अभिदध्यात् । तस्य
जलत्वाद्यभावरूपतावाचकपदं किमिति प्रायुङ्क्त । मैवम् । तस्यापाततो
युक्त्यन्तराभिप्रायकत्वात् । तथा हि जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य
धूमाभावरूपतापक्षेऽतिरिक्ताभावव्यक्त्यकल्पनाप्रयुक्तलाघवम् । तद्रूपतानभ्यु-
पगमे तु गौरवमिति यदि परोऽभिदधीत तदा तं प्रति यदि जलवृत्ति-
त्वविशिष्टगोत्वाभावत्वावच्छिन्नाभावस्य किञ्चिद्रूपता वक्तव्येति तवाभि-
नियेश तदा तस्य जलत्वाद्यभावरूपतैव वक्तुमुचिता । न तु धूमाद्य-
भावरूपता । तथा सति जलादावपि तादृशप्रत्ययप्रसङ्गादिति वक्तव्यम् ;
अतः तस्य जलत्वाद्यभावरूपतावाचकं प्रायुङ्क्त दीधितिकारः ।
ननु नर्वमेतदेवं स्यात् यदि प्रथमलक्षणस्य समनियताभावभेदाभि-
प्रायकत्वे बीजं किञ्चित् स्यात् ; तदेव तु नेक्षामहे । मैवं—धूम-

वान् वहेरित्यादौ धूमत्वेन धूमाद्यभावस्य वहिधूमोभयत्वेन वहिधूमोभया-
 भावाभिन्नतया अयोगोलकाद्यन्तर्भावेन वहद्यादिसामानाधिकरण्यमादायाति
 व्याप्त्यापत्तेरेव बीजस्य जागरूकत्वात् तदर्थमवगम्यते समनियताभावभेदा
 मिप्रायेणैव प्रथमलक्षणमारभ्य वर्णितम् । जलादिवृत्तित्वविशिष्टेत्यनेन ग्रन्थेन
 समनियताभाववैक्यमङ्गीकृताभिप्राय जातम्, तत समनियताभाववैक्यपक्षमा
 दाय धूमवान् वहेरित्यादावतिव्याप्ति स्मृतिपदमारूढा ततो द्वितीयलक्षण
 मनुभूतमिति । अत एव प्रथमलक्षणान्ते एव जलवृत्तित्वविशिष्टेत्यादिना
 समनियताभाववैक्य स्मारितं न तु मध्ये तदिह यदि समनियताभाववैक्यमादाय
 व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति मा प्रत्युद्भाव्यते, तदा यथाश्रुतलक्षणेऽपि तद्वैक्य-
 मादायातिव्याप्ति मयोद्भावनीया । यदि समनियताभाववैक्यनिबन्धनो दोष
 नात्र लक्षणे उद्भावनीय इति यथाश्रुतलक्षणवादिना समय क्रियते, तदा
 तुल्यम् ममापि । दृश्यते चात्र यथाश्रुतात् कोऽपि विशेष, यथाश्रुते हि
 समवायादिसबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभाव घटवृत्तित्वादिविशिष्ट
 वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावञ्चादायैव लक्षणसङ्गमनात् प्रतियोग्य-
 वृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुत्थितिरूपदोष प्रसज्यते, स चात्र कल्पे नास्तीति यथा
 श्रुतादत्र विशेष प्रतिभाति ।

अथ प्रथमलक्षणस्य समनियताभावभेदाभिप्रायकत्वे बहुतरभट्टाचार्य
 ग्रन्थसन्दर्भविरोध प्रसज्यते । तथा हि यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टा
 नधिकरण साध्यवत् तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्व व्यापकतावच्छेदकत्वमिति
 अस्मिन् परिष्कारे यादृशप्रतियोगितावदनधिकरणत्व विहाय यादृशप्रति
 योगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वनिवेशस्य घटाद्यभावाना घटत्वादिना
 प्रमेयसामान्याभावाभिन्नत्वमादाय व्यावृत्ति दर्शिता, तच्च विरुध्यते,
 न तु प्रथमलक्षणस्य समनियताभावभेदाभिप्रायकत्वनिर्भरेण तादृशग्रन्थ
 प्रवृत्त । किन्तु समनियताभाववैक्यपक्षे तद्भेदपक्षे च प्रतियोगितावच्छेदक-

निवेशव्यावृत्तिः भट्टाचार्यः प्रथमतः तदैक्यपक्षे व्यावृत्तिमाख्याय पश्चात् तद्भेदपक्षे तामाख्यातवान्; अत एव समनियताभावैक्यादित्यनभिधाय समनियताभावैक्यमते इत्युपक्रान्तम्; अत एवानुपदं तादृशाभावानामभेद इति सतम्यन्तनिर्देशेन तादृशाभावाभेदस्य विवादात्वं सूचितम् सविवादत्वनिबन्धनादेव स्वरसात् समनियताभावानामभेदाभ्युपगन्तृनयेऽपीत्यादिग्रन्थेन प्रतियोगितावच्छेदकनिवेशव्यावृत्तिरन्यथा दर्शिता । तत्र समनियताभावानभ्युपगन्तृनयेत्विति तु शब्दमप्रयुज्य अपिशब्दं प्रयुज्जानो भट्टाचार्यः पूर्वकल्पेऽस्वरसम् अत्र कल्पे निर्भरञ्च सूचयतीति चेन्न; एवमपि संयोगादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य स्वसमनियतघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्वद्याद्यभावाभिन्नत्वकथनमनुपदमुत्तरत्र विरुध्यते ।

यत्समानाधिकरणा इत्यादि अत्र स्वविशिष्टहेत्वधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोगिसमानाधिकरणा इतिस्थाने व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका इति वक्तुं युक्तम्; वह्निमान् धूमादित्यादिसद्भेदौ सर्वत्र घटत्वाद्यवच्छिन्नवह्वद्यादिनिष्ठतादृशप्रतियोगिताकानां यावतामेवाभावानां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ व्यभिचारिणि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्यापि लक्षणघटकत्वात् तस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावात् नातिव्याप्तिरिति ।

ननु सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेत्वधिकरणे महाकाले कालिकसंबन्धेन वर्तमानस्य सत्तात्वाद्यवच्छिन्नसत्तानिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावादव्याप्तिः । न च स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवचामहविरोधितानियामकसंबन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वविवक्षणात् नायं दोषः इति वाच्यम्; समवायसंबन्धेन संयोगवचानुद्धरेपि व्याप्यवृत्तित्वग्रहशून्यकालीनायाः संयोगाभाववचानुद्धिप्रतिबन्धकताया भट्टा-

चार्यसम्मततया संयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ तादृशसमवायसंबन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तिसंयोगात्मकाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेन तथाप्यव्याप्तेरपरिहात् ; स्वरूपसंबन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तीनामतथात्वेनाव्याप्तेरनपायात् ।

अथ व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां साध्यनिष्ठत्वनिवेशात् नायं दोषः । साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकस्य संयोगस्य हेत्वधिकरणे स्वरूपसंबन्धेन वृत्तित्वाभावात् हेत्वधिकरणे स्वरूपसंबन्धेन वर्तमानस्य संयोगाधिकरणत्वादेः साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वाभावात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव लक्षणघटकत्वादिति चेन्न ; एवमपि संयोगाधिकरणत्वाद्यभावसाध्यकप्रमेयत्वादिहेतौ साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकस्य संयोगाधिकरणत्वाद्यात्मकाभावस्य तथात्वादव्याप्तेरपरिहारात् । ननु अभावपदं भावभिन्नपरं ; नातः संयोगाधिकरणत्वाद्यात्मकाभावमादाय दोषः ; हेत्वधिकरणवृत्तित्वं तु स्वरूपसंबन्धेन ; तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ कालिकसंबन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तिसत्ताभावमादाय न दोषः । साध्यनिष्ठत्वं तु प्रतियोगिताया न निवेशनीयं ; प्रयोजनाभावादिति चेन्न ; एवमपि संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितया वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नितावच्छिन्नवह्न्यभावं संयोगी गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्तादित्यादौ संयोगत्वावच्छिन्नसंयोगाभावञ्चादायाव्याप्तेः तथापि अपरिहारात् इति । मैवं—साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकतावच्छेदकत्वगर्भनिविष्टाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रयोजनाभावेनानिवेशनीयतया संयोगाभावनिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यवन्निष्ठसंयोगाद्यात्मकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् वह्निसंयोगादिनिष्ठप्रतियोगितायाश्च साध्यवन्निष्ठवह्न्यभावाद्यात्मकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तादृशाभावानां लक्षणघटकत्वाभावात् । अथैवमपि सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेत्वधिकरणे कालिकसंबन्धेन वर्तमानसत्तावावच्छिन्नाभावमादाय दोषस्य स्वरूपसंबन्धेन हेत्व-

धिकरणवृत्तित्वनिवेशेन वारणेऽपि तत्र लक्षणघटकीभूताभावाप्रसिद्धिः । तत्र हि घटत्वेन सत्ताभावो लक्षणघटको वाच्यः ; तच्च न संभवति । सत्ताभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सत्ताभावात्मकाभावस्य साध्यवतिका कालिकसंबन्धेन वर्तमानस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् सत्ताभावप्रतिभविष्यति तत्प्रतियोगितायाः केवलान्वयितावच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् ; तथा सति द्रव्यं-सत्त्वादित्यादौ अतिव्याप्तेः व्यतिरेकितावच्छेदकप्रतियोगितामात्रस्यैव साध्यवति महाकाले कालिकसंबन्धेन वर्तमानो योऽभावः तत्प्रतियोगितावच्छेदकतया केवलान्वयितावच्छेदकीभूतवाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगिताया एव लक्षणघटकत्वेन तत्रिरूपकाभावस्य व्यधिकरणघर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनियमात् ।

अथ साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवत्ताज्ञानं प्रति विरोधिता-नियामको यस्संबन्धः तेन संबन्धेन साध्यवन्नित्यत्वभावस्य निवेशनीयम् ; तेन द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ तादृशविशेषणतासंबन्धेन साध्यवन्नित्यताभावप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्य तत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति चेत् ; तर्हि सत्ताभाववान् जात्यभावादित्यादौ साध्यवत्सामान्यनिरूपिततादृशसमवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्त्यापत्तेः । ननु विशेषणतासंबन्धेनैव साध्यवन्नित्यत्वं विवक्षितम् । न चैवं विशेषणतासंबन्धेन वर्तमानो योऽभावः तत्प्रतियोगितावच्छेदकतया पर्वतत्वात्मकाभावीप्रतियोगितायाः साध्यवतिदायाव्याप्तिरिति वाच्यम् ; हेत्वधिकरणे विशेषणतासंबन्धेन तादृशभावानां लक्षणघटकत्वासंभवादिति चेत् ; एवमपि सर्वासामेव प्रतियोगितानां साध्यवन्नित्यताभावीव्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् व्यापकता-

वच्छेदकप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिः उत्तरत्र पुनरपि व्यापकताघटकसंबन्धग्रहणा-
भावेन भट्टाचार्योपदर्शितरितेः असंभवदुक्तिकत्वात् ; प्रतियोगितायां साध्यता-
वच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे वहिमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेद-
कीभूतसंयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याव्या-
प्तिः । न च व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेश्यते ।
तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्यभावप्रतियोगिनो वह्येः
संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वहिमति प्रतियोगिव्यधिकरण-
त्वाभावेन तादृशाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवह्यभाव एवेति कथनव्याप्ति-
रिति वाच्यम् ; एवं सति वहित्वावच्छिन्नवह्यभावीयप्रतियोगिताया अपि
तद्रीत्या व्यापकतावच्छेदकत्वेन तस्य च व्यधिकरणधर्मप्रतियोगिताकत्वा-
भावादव्याप्तेः दुर्वारत्वात् । अत एव स्वावच्छिन्ननिरूपितसाध्यतावच्छेदक-
संबन्धावच्छिन्नाधिकरणतावद्भिन्नसाध्याधिकरणकं यद्यत् स्वं तद्भिन्नव्यापक-
तावच्छेदकत्वमित्यपि निरस्तम् । तादृशवहित्वावच्छिन्नवह्यनिष्ठप्रतियोगि-
ताकाभावमादायान्याप्यापत्तेः । अथ साध्यवन्निष्ठाभावीययत्किञ्चित्संबन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं व्यापकतावच्छेदकत्वम् । वहिमान् धूमादि-
त्यादौ तादृशसमवायस्वरूपादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतघट-
त्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावानामेव तथात्वात् लक्षण-
समन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ अयोगोलकान्यत्वत्वेनायोगोलकान्यत्वाभाव-
स्यापि लक्षणघटकत्वात् नातिव्याप्तिरिति चेत् तर्हि ज्ञानवान् आत्मत्वादि-
त्यादौ तादृशाभावीयविषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतसम-
वायसंबन्धावच्छिन्नज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सुपुण्यादिकाला-
वच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणस्यातथात्वादव्याप्तेः सर्वत्रैव समवायस्वरूपादि-
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतकालिकविशेषणताविषयतादिसं-
बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्ववाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यत्ववाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगि-

ताकस्य लक्षणघटकस्यातथात्वादसंभवस्य वा प्रसक्तेः । अथ लक्षणघटकी-
भूताभावप्रतियोगितायां स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशात् नायं दोषः
स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावस्य स्वरूपसंबन्धा-
वच्छिन्नद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावस्य च केवलान्वयित्वेन व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावस्य च केवलान्वयित्वेन व्यधि-
त्वाद्यभावस्य च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव लक्षणघटकत्वा-
दिति चेत्, एवमपि भगवत्समवेतभेदस्य विषयतासंबन्धेन साध्यतायां नि-
त्यज्ञानत्वादिहेतौ विषयतासंबन्धघटितव्यापकतावच्छेदकीभूतस्वरूपसंबन्धा-
वच्छिन्नभगवत्समवेतभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावस्य भगवत्समवेतत्व-
रूपतया स्वरूपसंबन्धेन हेतुसमानाधिकरणस्यातथात्वादव्याप्तेर्दुर्वात्वात् ।
ननु भगवत् एव विषयतासंबन्धेन भगवत्ज्ञानसंबन्धितया तत्रिष्ठात्यन्ताभावी-
यविषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितैवाप्रसिद्धेति कथं तत्संबन्धघटितव्यापक-
तावच्छेदकत्वम् तस्या इति स्वरूपादिसंबन्धघटितव्यापकतावच्छेदकीभूत-
प्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावस्यैव तत्र लक्षणघटकत्वात् नाव्याप्तिः । न च
घटत्वेन पटो विषयतासंबन्धेन नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावीयप्रतियोगितैव
तादृशी प्रसिद्धयतीति वाच्यम् ; तर्हि भगवत्समवेतभेदनिष्ठप्रतियोगित्वेन
घटो विषयतासंबन्धेन नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावीयविषयतासंबन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव भगवत्समवेतभेदनिष्ठप्रतियोगितायाः इति कथं
तत्संबन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वं तस्याः । नन्वेवं सति सद्धतौ सर्वत्र
वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगिताया अपि वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वेन घटो
नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन व्यापकतावच्छेदकप्रति-
योगित्वाप्रसिद्धिः । न च घटत्वपटत्वाभ्यां किमपि प्रमेयं नास्तीति प्रतीति-
सिद्धाभावीयप्रतियोगितैव व्यापकतावच्छेदिका तस्याः केवलान्वयित्वेन
तद्व्यधिकरणप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः इति वाच्यम् ; तद्रीत्या व्यभिचारिण्यपि

तादृशप्रतियोगिताया एव व्यापकतावच्छेदकत्वापत्त्या अतिव्याप्तेः । अतः साध्यवन्निष्ठाभावीययत्किञ्चित्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्वमेव व्यापकतावच्छेदकत्वम् । व्यभिचारिणि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणान्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताया अपि साध्यवन्निष्ठाभावीयविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नावच्छेदकताशून्यतया तन्निरूपकाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहात् नातिव्याप्तिरिति वक्तव्यम् । तथा च दर्शितस्थले भगवत्समवेतभेदनिष्ठप्रतियोगितायाः विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां व्यधिकरणतया अवच्छेदकत्वेऽपि सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्वमक्षतमेवेति चेत् ; तत्र विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नावच्छेदकताया एवाप्रसिद्धत्वेन तच्छून्यत्वस्य तादृशप्रतियोगितायां दुरुपपादत्वात् ।

अथ सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नावच्छेदकत्वं हि तत्प्रतियोगितासामानाधिकरण्यत्वे सति तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । तथा च विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां विषयतासंबन्धेन किमपि प्रमेयं नास्तीति सिद्धाभावीया या विषयतासंबन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिता तत्समानाधिकरण्यत्वे सति तदवच्छेदकत्वं घटत्वपटत्वोभये प्रसिद्धम् । घटत्वपटत्वोभयस्य प्रत्येकं प्रतियोगितासमानाधिकरण्यत्वात् तदवच्छेदकत्वाच्च तच्छून्यत्वं भगवत्समवेतभेदनिष्ठप्रतियोगितायामक्षतमिति चेत् ; तर्हि तद्रीत्या भगवत्समवेतभेदनिष्ठप्रतियोगिताया विषयतासंबन्धेन किमपि प्रमेयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावीयावच्छेदकत्वस्य भगवत्समवेतभेदनिष्ठप्रतियोगितायां सत्त्वेन तच्छून्यत्वरूपं व्यापकतावच्छेदकत्वं तस्या दुर्घटमेवेति ।

वस्तुतस्तु यादृशप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
 स्य तत्प्रतियोगिताधिकरणवृत्तित्वं सैव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्ना
 प्रतियोगितावच्छेदकता । तथा च घटत्वपटत्वाभ्यां किमपि प्रमेयं विषयतया
 नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावीयप्रतियोगिताया अपि सामानाधिकरण्यप्रत्या-
 सत्त्यवच्छिन्नावच्छेदकत्वाप्रसिद्धिर्दुर्वारं त्यधिकमन्यत्र विवेचनीयमास्ते । तथा
 च कथं भगवत्समवेतभेदसाध्यकाव्याप्तिरिति । मैवं—तत्र भगवत्समवेतभेद-
 विषयकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानव्यक्तेरपि साध्यवत्तया तन्निष्ठात्यन्ताभावीयविषय-
 तासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नाव-
 च्छेदकतायाः तदविषयीभूतघटादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वादौ प्रसिद्धत्वेन तच्छून्यत्व-
 स्य भगवत्समवेतभेदप्रतियोगितायामक्षतत्वात् । एवं कालिकसंबन्धेन गगनदेर-
 वृत्तितामते महाकालभेदस्य कालिकसंबन्धेन साध्यतायां महाकालत्वादिहेतौ
 कालिकसंबन्धघटितव्यापकतावच्छेदकीभूतमहाकालभेदत्वावच्छिन्नस्वरूपसंब-
 न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य महाकालत्वरूपस्य स्वरूपसंबन्धेन हेतुसमा-
 नाधिकरणस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावात् अव्याप्तिः ।
 साध्यवन्निष्ठाभावीयकालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावात् अव्याप्तिः ।
 रण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नावच्छेदकताया गगनत्वादौ प्रसिद्धेः । वस्तुतः कालि-
 कसंबन्धेन गगनदेःवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकगवाद्यभावस्य मन्दुराद्यवच्छेदककाले सत्त्वेन गोत्वादावेव तादृशा-
 वच्छेदकताप्रसिद्धेः । यदि च कालिकसंबन्धावच्छिन्नमहाकालभेदनिष्ठप्रति-
 योगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यापि दैशिकसंबन्धेन महाकालभेदानधि-
 करणीभूतमहाकालावच्छेदेन महाकालवृत्तितया महाकालभेदनिष्ठप्रतियोगि-
 तायाः तादृशावच्छेदकताशून्यत्वं दुर्घटमिति । एवमभावपदस्य भावभिन्न-
 परतया महाकालत्वरूपाभावस्य पूर्वोक्तभगवत्समवेतत्वरूपाभावस्य च भाव-
 रूपतया लक्षणघटकत्वासंबन्धेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव

लक्षणघटकतया नोक्तदूषणद्वयमपीति विभाव्यते; तदापि विषयतासंबन्धेन पृथिवीसमवेतत्वादेः साध्यतायां पृथिवीसमवेतविषयकजन्यज्ञाननिष्ठतद्व्यक्ति-त्वादिहेतौ विषयतासंबन्धघटितव्यापकतावच्छेदकीभूतपृथिवीसमवेतत्वत्वावच्छिन्नस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य स्वरूपसंबन्धेन हेतुसमा-नाधिकरणस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावादव्याप्तिर्दुर्वारा । तत्र च ब्रूमः—साध्यवति विशेषणतासंबन्धेन वर्तमानो योऽभावः तदी-यस्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं व्यापकतावच्छेदक-त्वम् । स्वपदं—व्यापकतावच्छेदकत्वेनाभिमतप्रतियोगितापरम् । बहिमान् धूमादित्यादौ समवायेन घटत्वेन द्रव्यत्वं नास्तीति सिद्धाभावो लक्षण-घटकः । कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगाद्यात्मकाभाव-स्य विशेषणतासंबन्धेन हेतुसमानाधिकरणत्वात् वारणम् । व्यापकताव-च्छेदकत्वेनाभिमतप्रतियोगितायां संबन्धविशेषावच्छिन्नत्वं न निवेशनीयम् । प्रयोजनाभावात् । साध्यवति विशेषणतासंबन्धेन वर्तमानो योऽभावः तदीय-विशेषणतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतविशेषणतासंबन्धावच्छि-न्नप्रतियोगितावच्छेदकविशेषणतासंबन्धेन यत्समानाधिकरणा यावन्तोऽभावाः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका इति वा विवक्षणीयम् । एवं च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटितलक्षणे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-भावाभ्युपगममन्तरेणापि सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावमादायैव लक्षणसंभवात् प्रति-योग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुत्थितिरिति दोषः प्रसज्यते । लक्षणघटकीभूता-भावप्रतियोगितायां व्यापकताघटकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रयोजनान्तरविर-हेणानिवेशादिति । एवं नन्वेवमपीत्यादिद्वितीयलक्षणावतरणिकायां भट्टा-चार्येण प्रतिपादयिष्यमाणा व्यभिचारिणि समनियताभावैक्यपक्षमादाय धूमा-द्यभावानां बह्वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादाय प्रसक्तातिव्याप्तिरपि अत्र न प्रसरति । तच्चद्वयभिचारनिरूपकाधिकरणान्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-

ताकानां यावदन्तर्गतानामभावानां प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेण व्यधि-
 करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण अस्मदुक्तपरिष्कारेऽतिव्याप्तेरप्र-
 सक्तेः । एतेन लक्षणस्य लक्षणान्तरादूपकत्वात् नायमाक्षेप इति कैश्चिदुक्तं
 प्रयुक्तम् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगमपक्षे निर्दुष्टस्य प्रकृतोप-
 युक्तस्य च लक्षणस्य संभवे तदुपेक्ष्य कथंचित् सदोषं लक्षणमादाय सर्वज्ञेन
 तार्किकशिरोमणिना तादृशाभावखण्डनपरग्रन्थावतरणासंभवादिति । अत्र
 प्रतिभाति—एतादृशलक्षणकरणे इदं वाच्यं ज्ञेयत्वात् वहिमान् घूमादित्यादौ
 सर्वत्र वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावानामपि यावदन्तर्गत-
 तथा लक्षणघटकत्वापत्तिः । अथ वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावमा-
 दाय दोषो द्वितीयलक्षणावतरणिकायां भट्टाचार्येणापि एवं सर्वत्रेत्यादियथा-
 श्रुतलक्षणे वक्ष्यते इति नायमिदानीमुद्भावनीयः इति चेत्; भ्रान्तोऽसि तत्र
 तादृशाभावानादायैव लक्षणसमन्वयसंभवात् प्रकृतानुपयोगमात्रं प्रतिपाद्यते ।
 इदानीन्तु यावदन्तर्गतानां तेषां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा-
 भावात् असंभव इति । यदि पुनः तादृशाभावधारणाय वैशिष्ट्यव्यासज्य-
 वृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां निवेश्यते; नायमसंभवः; भट्टाचार्यस्य
 तु नैतन्निवेशसंभवः अनतिप्रयोजनकत्वादिति विभाव्यते; तदापि पर्वतान्य
 त्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावीयप्रतियोगिताया अपि निरुक्तव्या-
 पकतावच्छेदकाक्रान्ततया तन्निरूपकाभावस्य हेत्वधिकरणे पर्वतादौ वर्तमानस्य
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावात् असंभव इत्यादिरीत्या सुदूरं
 परमालोचनीयम् ।

येन येन संबन्धेन स्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदका-
 वच्छिन्नव्यापकता तेन तेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमभावस्य विवक्ष-
 णीयम् । अन्यथा इदं नित्यज्ञानं नित्यत्वे सति सविषयकत्वादित्यादौ हेतु-
 समानाधिकरणनित्यज्ञानत्वाद्यभावप्रतियोगिनः साध्यं प्रति विषयतासंबन्धे-

नापि व्यापकतया तेन सबन्धेन हेत्वधिकरणेश्वरेच्छाकृत्यो प्रतियोगिसामानाधिकरण्येनातिव्याप्ते । यन येनेत्युक्तौ च तथाविधसमवायेनातथात्वान्नातिव्याप्तिरिति लिखित भट्टाचार्येण ।

अत्र विचार्यते—विषयितासबन्धस्य दर्शितस्थले व्यापकताघटकत्वसम्भवं एव हि तेन सबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्तिं प्रसज्यते । तदेव न सम्भवति । तथा हि साध्यवत्यकिञ्चिद्व्यक्त्यसंबद्धस्वविशिष्टसामान्यकभिन्नत्व—व्यापकतावच्छेदकत्वमिति निष्कृष्टं प्राक् । तत्र च संबद्धत्वशरीरे व्यापकताघटकत्वेन अभिमतो य सबन्ध स एव दर्शनीय इत्युक्तं भट्टाचार्येणैव प्राक् । इत्थं च इदं नित्यज्ञानं नित्यत्वे सति स विषयकत्वादित्यादौ साध्यवति नित्यज्ञाने यद्विशिष्टसामान्यं विषयितासबन्धेनासंबद्धं तादृशं स्वमेवाप्रसिद्धम् । सर्वस्यैव विषयितासबन्धेन भगवत्ज्ञानसंबन्धित्वात् । अथ मास्तु येन येनेत्यस्य इदं नित्यज्ञानं नित्यत्वे सति सविषयकत्वादित्यत्र व्यावृत्तिः, तथापि स्वरूपसबन्धेन जन्यत्वसाध्यके महाकालान्तर्भावेन व्यभिचारिणि कालत्वादिहेतौ आदिपदग्राह्ये तद्व्यावृत्तिं सम्भवत्येव । तत्र हेतुसामानाधिकरणजन्यज्ञानत्वाद्यभावप्रतियोगिनः साध्यं प्रति कालिकसबन्धेनापि व्यापकतया तेन सबन्धेन हेत्वधिकरणमहाकाले प्रति योगिसामानाधिकरण्यात् । तत्र हि कालिकसबन्धेन गगनादेरवृत्तित्वपक्षे कालिकसबन्धेन साध्यवत्यकिञ्चिद्व्यक्त्यसंबद्धस्वविशिष्टसामान्यकं गगनत्वादिकमेव प्रसिद्धञ्चति । कालिकसबन्धेन तादृशव्यक्त्यसंबद्धस्वविशिष्टसामान्यकं प्रसिद्धञ्चतीति अतिव्याप्तिं प्रसज्यते । येन येनेत्युक्तौ च तथाविधस्वरूपसबन्धेनातथात्वान्नातिव्याप्तिरिति चेत्, न हि वयं यनयेनेत्यस्य निष्प्रयोजनतामाचक्ष्महे यनं तदुत्तरं स्यात्, किन्तु इदं नित्यज्ञानं नित्यत्वे सति सविषयकत्वादित्यत्र विषयितासबन्धस्य व्यापकताघटकत्वं मादायातिव्याप्तिरिति यदभिहितं तदसम्भवदुक्तिकमित्यत्रैवास्माकमाग्रहः ।

ननु नित्यज्ञानमित्यत्रातिव्याप्तौ अनिर्भरादेव जादौ इत्यभिहितवान् भट्टाचार्य इति का अनुपपत्तिरिति चेत्; संभवत्येवं यदि कथञ्चिदपि नित्यज्ञानत्वसाध्यकेऽतिव्याप्तिः संभवदुक्तिका स्यात् । एवं खलु ग्रन्थकृतां फणितिरुपपादनीया यदेकधारीत्या प्रथममुद्भावितहेतौ दोषमुपपाद्य पश्चात् प्रकारान्तरेण तद्दोषवारणे सति आदिपदग्राह्यस्थालान्तरानुसरणमिति । न हि असंभवदुक्तिकदोषप्रसक्तिकल्पनं प्रथममुद्भाव्य पश्चात् संभवदुत्तरं स्थलान्तरं सूचयन्ति ग्रन्थकर्तारः; अन्यथा समवायेन बहेः साध्यत्वे बहिमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणबहुभ्रमप्रतियोगिनः साध्यं प्रति संयोगादिसंबन्धेन व्यापकतयैवेव किं नाभिदध्यात् । उक्तस्थले विषयतासंबन्धस्यैव दर्शितस्थले संयोगसंबन्धस्यापि व्यापकताघटकतया संभवदुक्तिकत्वेऽपि क्षतिविरहात्; आदिपदग्राह्यस्थल एव येन येनेत्यस्य व्यावृत्तिसंभवात् तस्मात् इदं नित्यज्ञानमित्याद्यपरिचितस्थलविशेषमन्वियतो भट्टाचार्यस्य किञ्चिदाकृतमिति न जानीमहे । अथ जगत्प्रसिद्धव्यापकतावच्छेदकत्वस्य प्रकृतलक्षणघटकत्वाभिप्रायेण नित्यज्ञानत्वसाध्यकेत्यभिधानम् स्वपरिष्कृतव्यापकतावच्छेदकत्वस्य लक्षणघटकत्वाभिप्रायेण च जन्यत्वसाध्यकोक्तेहेतुसंग्राहकादिपदाभिधानं संगमनीयम् प्रसिद्धव्यापकतावच्छेदकत्वन्तु साध्यबन्धिष्ठाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् । न चात्र कल्पेऽपि नित्यज्ञानत्वबन्धिष्ठाभावीयविषयितासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या विषयितासंबन्धस्य व्यापकताघटकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । नित्यज्ञानेऽपि विषयितासंबन्धेन घटत्वेन पटो नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावीयप्रतियोगिताया एव तादृश्याः प्रसिद्धत्वेन तस्य व्यापकताघटकत्वसंभवादिति चेत्; तर्हि नित्यज्ञाने नित्यज्ञानत्वबन्धिष्ठाप्रतियोगित्वेन विषयितासंबन्धेन घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिसिद्धाभावीयप्रतियोगितामादाय नित्यज्ञानत्वबन्धिष्ठाप्रतियोगिताया अपि विषयितासंबन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः साध्यबन्धिष्ठाभावी-

यप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतायां सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्व-
निवेशात् तादृशावच्छेदकताशून्यत्वरूपं व्यापकतावच्छेदकत्वं तस्याः सुल-
भमेवेति चेत् ; तर्हि साध्यवन्निष्ठाभावीयविषयितासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
निरूपितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नावच्छेदकत्वाप्रसिद्धिः ।

अथ घटत्वपटत्वाभ्यां किमपि प्रमेयं विषयितासंबन्धेन नास्तीति
प्रतीतिसिद्धाभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतैव तादृशी प्रसिद्धा ; घटत्व-
पटत्वोभयस्य प्रत्येकं तत्प्रतियोगितासामानाधिकरणत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वाच्च । नन्वेवं सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वं न तत्प्रतियोगिता-
वच्छेदकतायाः घटत्वपटत्वोभयत्वावच्छिन्नस्य सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्य-
वच्छेदकत्वाभावादिति चेत् ; किमिदं सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्ना-
वच्छेदकत्वम् । न तावत् सामानाधिकरण्यसंबन्धावच्छिन्नत्वम् । घटाभावीय-
प्रतियोगितायां घटत्वस्य समवायेनैवावच्छेदकत्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकता-
याः सामानाधिकरण्यसंबन्धानवच्छिन्नतया व्यापकतालक्षणघटकत्वानुपपत्तेः ।
बह्व्यादिनिष्ठप्रतियोगितानिष्ठस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकघटादिनिष्ठ-
प्रतियोगिताया इवबह्व्यादिनिष्ठप्रतियोगितानिष्ठसामानाधिकरण्यसंबन्धावच्छि-
न्नावच्छेदकताकघटादिनिष्ठप्रतियोगिताया अपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नायाः
प्रसिद्ध्या तदीयसामानाधिकरण्यसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताश्रयीभूतायाः
बह्व्यादिनिष्ठप्रतियोगितायाः लक्षणघटकत्वानुपपत्तेश्च । किन्तु तत्प्रतियोगि-
ताश्रयानुयोगिकत्वोपलक्षितसंबन्धावच्छिन्नत्वमेव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्य-
वच्छिन्नत्वं तच्च घटत्वपटत्वोभयनिष्ठावच्छेदकतायामपि अक्षतम् घटत्वपटत्वो-
भयस्य समवायसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्यस्य व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावप्रारम्भो भट्टाचार्येणैव उक्तः । समवायसंबन्धे च तत्प्रतियोगि-
ताश्रयीभूतप्रमेयानुयोगिकत्वस्याक्षतत्वात् । नन्वेवं सति बह्व्यभावप्रति-
योगितानिष्ठसामानाधिकरण्यसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकघटादिनिष्ठप्रति-

योगिताया वह्यभावादिप्रतियोगितानिष्ठस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदक-
 ताकघटादिनिष्ठप्रतियोगितायाश्च वारणं शक्यम् । सामानाधिकरण्यसंबन्धे
 स्वरूपसंबन्धे च तत्प्रतियोगिताश्रयीभूतपट्टानुयोगिकत्वस्याक्षतत्वात् । कि-
 ञ्चिन्निरूपितसामानाधिकरण्यस्वरूपसंबन्धयोः घटे सत्त्वादिति चेन्न ; तत्प्रति-
 योगिताश्रयानुयोगिकत्वस्वाश्रयप्रतियोगिकत्वोभयोपलक्षितसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य
 विवक्षितत्वात् । स्वम्—अवच्छेदकता । तथा च वह्यभावादिप्रतियोगिताप्रति-
 योगिकत्वपट्टाद्यनुयोगिकत्वयोरुभयोः कुत्रापि स्वरूपसंबन्धे अभावान्न उक्त-
 दोषः । घटत्वपट्टत्वोभयनिष्ठा या अवच्छेदकता तदाश्रयीभूतप्रत्येकप्रतियोगि-
 त्वतत्प्रतियोगिताश्रयीभूतप्रमेयानुयोगित्वयोः एकत्र संबन्धे संभवेन तदव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताया व्यापकताघटकत्वोपपत्तिः । न च वहिमान् धूमादि-
 त्यादौ साध्यवन्निष्ठो यो वह्यभावादिप्रतियोगितानिष्ठविषयितासंबन्धावच्छिन्ना-
 वच्छेदकताकज्ञानादिनिष्ठसंयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः तत्प्रति-
 योगितानिरूपिता या तत्प्रतियोगिताश्रयीभूतज्ञानानुयोगिकत्वस्वाश्रयीभूत-
 वह्यभावादिप्रतियोगिताप्रतियोगिकत्वोभयोपलक्षितविषयितासंबन्धावच्छिन्नाव-
 च्छेदकता तदाश्रयत्वात् वह्यभावादिप्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वानुपपत्त्या
 तत्प्रतियोगिताश्रयानुयोगिकत्वस्वाश्रयप्रतियोगिकत्वोभयोपलक्षितविषयितासंब-
 न्धावच्छिन्नावच्छेदकता तदाश्रयत्वात् वह्यभावादिप्रतियोगितायाः लक्षणघटक-
 त्वानुपपत्त्या तत्प्रतियोगिताश्रयानुयोगिकत्वस्वाश्रयप्रतियोगिकत्वोभयोपलक्षि-
 तस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नत्वमेव लक्षणे निवेश्यम् । तथा च घटत्वपट्टत्वोभय-
 निष्ठावच्छेदकतामादाय उपदर्शितस्थले प्रसिद्धिः घटत्वादेः स्वरूपसंबन्धा-
 भावादिति वाच्यम् । तथापि घटत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वपट्टत्वप्रकारक-
 प्रमाविशेष्यतात्वाभ्यां विषयितासंबन्धेन किमपि प्रमेयं नास्तीति प्रतीति-
 सिद्धाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतामादायैव प्रसिद्ध्युपपादनसंभवादिति ।
 मैवं—तद्रीत्या वह्यभावादिप्रतियोगित्वघटत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वत्वाभ्यां संयो-

गसंबन्धेन किमपि प्रमेयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावीयसंयोगसंबन्धावच्छिन्न-
 प्रतियोगितानिरूपितनिरुक्तस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताश्रयत्वेन बह्व्या-
 दिप्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वानुपपत्तेः । नित्यज्ञानत्वाभावीयप्रतियोगित्व-
 घटत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वत्वाभ्या विषयितासंबन्धेन किमपि प्रमेयं नास्तीति
 प्रतीतिसिद्धाभावीयविषयितासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितनिरुक्तस्व-
 रूपसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताश्रयत्वेन नित्यज्ञानत्वादिनिष्ठप्रतियोगिताया
 विषयितासंबन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वस्य तथापि दुरुपपादत्वाच्च । न च
 यथोपदर्शितप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्व व्यापकतावच्छेदकत्व-
 मिति विवक्षया नोक्तदोषद्वयम् उपदर्शितावच्छेदकताया उभयत्रैव पर्याप्ततया
 केवलप्रतियोगिताया तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वाभावादिति वाच्यम् । तथा सति
 बहिमान् धूमादित्यादौ घटाद्यभावीयप्रतियोगिताया अपि लक्षणघटकत्वा-
 पत्ते । तथा हि बह्व्यादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व यद्यपि घटा-
 भावीयप्रतियोगिताया वर्तते तथापि तादृशावच्छेदकतापर्याप्ति न केवल
 प्रतियोगितात्वविशिष्टे तथा सति बहिमनि प्रतियोगी नास्तीति बुद्ध्यपत्ते ।
 नापि घटादिनिष्ठप्रतियोगिताव्यक्तौ, स्वरूपतोऽवच्छेदकतापर्याप्तिस्वीक्रियते
 नात प्रतियोगी नास्तीति बुद्ध्यपत्ति । तादृशप्रतीत्या प्रतियोगितात्ववि-
 शिष्टे अवच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहनात् इत्यपि युक्तम् । प्रतियोगितायाः
 स्वरूपतो भानाभावेन प्रतियोगिताया स्वरूपतो अवच्छेदकत्वस्य भट्टा-
 चार्येणैव बहुश प्रतिक्षेप्यत्वात् किन्तु घटाद्यभावीयप्रतियोगिताविशिष्टे
 घटादिनिष्ठप्रतियोगितात्वविशिष्टे तत्तत्प्रतियोगिताव्यक्तित्वविशिष्टे तादृशा-
 वच्छेदकताया पर्याप्ति घटाभावप्रतियोगी नास्ति घटनिष्ठप्रतियो-
 गितावान्नास्ति तत्तत्प्रतियोगितावान्नास्ति इत्येव प्रतीते । तथा च घटा-
 भावीयत्वाद्यन्तर्भावेनैव तादृशावच्छेदकताया पर्याप्त्या घटादिनिष्ठया
 प्रतियोगिताव्यक्ते तत्पर्याप्त्यनधिकरणत्वेन तादृशप्रतियोगिताया अपि

लक्षणघटकत्वापत्तौ तन्निरूपकाभावस्य यावद्धेतवधिकरणान्तर्भावेण प्रति-
योगिसामानाधिकरण्याभावादसंभव इति । अथ तादृशावच्छेदकतापर्यास्य-
नाधिकरणस्वप्रतियोगितात्वविशिष्टका यावन्तोऽभावा इति विवक्षणीयम् ।
स्वपदं लक्षणघटकत्वेनाभिमताभावपरम् । अतो न घटादिनिष्ठप्रतियोगि-
ताया लक्षणघटकत्वापत्तिः । घटाभावीयप्रतियोगितात्वविशिष्टस्य तादृशा-
वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वादिति चेदस्तु तथा ; एवमपि एतादृशव्यापक-
तावच्छेदकताया स्वयं दूषितत्वेन स्वपरिष्कृतव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेश-
पक्षे येन येनेत्यस्य व्यावृत्त्यलाभात् । न च तत्करणे आदिपदब्राह्मजन्यत्व-
साध्यककालत्वहेतौ व्यापकताघटककालिकसंबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिक-
रण्यमादाय दोषवारणाय येन येनेत्यस्य व्यावृत्तिरुक्तैवेति वाच्यम् । तत्राहि
व्यावृत्तेः विचारासहत्वात् । तथा हि तत्र महाकालविषयकयावज्जन्त-
विषयकयत्किञ्चिदप्रमाव्यक्त्यभावोऽपि विषयतासंबन्धघटितव्यापकतावच्छेदव-
प्रतियोगिताकतया लक्षणघटकः । तस्य च महाकाले व्यापकताघटकविषयत-
संबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् कालिकसंबन्धस्तु तत्प्रतियोगिनि-
व्यापकताघटको न भवति । तत्प्रमाव्यक्तेः कालिकसंबन्धेन स्वसमा-
कालीनजन्यासंबद्धत्वात् । एतेन यद्धर्मावच्छिन्नवति येन संबन्धेन यद्धर्मा-
वच्छिन्नसत्त्वं तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपिततत्संबन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वं तद्ध-
र्मस्येति तार्किकी रीतिमनुरुध्य नित्यज्ञानत्वसाध्यकस्थलमुदाहृतम् । स्व-
परिष्कृतव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशे तु स्थलान्तरगवेपणीयमित्यभिप्रायेणादि-
पदं प्रयुक्तमिति नासङ्गतिरित्यपि परास्तम् । तादृशस्थलान्तरानुकलनात् न
हि स्वयमुपरितनपदपरिष्कृतवर्त्मना कथमपि असंभवदुक्तिकप्रयोजनकं येन
येनेत्यादिरीतिमनुरुध्य केवलं निवेशयितुमुचितम् भट्टाचार्येण । यदि तु
स्थलान्तरे वा तद्विशेषणं सार्थकं स्यात् तदा ग्रन्थस्य कथञ्चित् लौकिक-

रीत्यनुरोधितया सङ्गमनं युज्यते । तदेव तु नेक्षामहे । अत्र प्रतिभाति—
तद्रूपाभाववदित्याकारिका तद्रूपाश्रयीभूतघटव्यक्त्यविषयणी तद्रूपाभाववत्त्व-
रूपसामान्यलक्षणजन्या तद्रूपाभाववत्त्वप्रकारेण तद्रूपाश्रयीभूतघटव्यक्तिभिन्न-
निखिलजगद्विषयिणी तद्रूपाश्रयीभूतघटव्यक्त्यसमानकालीना च या काचित्
जन्यज्ञानव्यक्तिः पक्षः तज्ज्ञानव्यक्तीतरभेदः साध्यं तज्ज्ञानव्यक्तिभगव-
ज्ज्ञानान्यतरत्वं हेतुः तत्र भगवज्ज्ञानान्तर्भावेण व्यभिचारिणि हेतावति-
व्याप्तिवारणाय येन येनेत्यावश्यकम् । तत्र हेतुसमानाधिकरणज्ञानव्यक्ती-
तरभेदाद्यभावप्रतियोगिनः साध्यं प्रति विषयतासंबन्धेनापि व्यापकत्वात् ।
विषयितासंबन्धेन साध्यवदसंबद्धस्वविशिष्टसामान्यकं तद्रूपाश्रयीभूतघटादि-
निष्ठतद्व्यक्तित्वमेव प्रसिद्धम् । तादृशज्ञानव्यक्तेः तद्व्यक्त्यविषयकत्वात्
एतदर्थमेव हि तद्रूपाश्रयीभूतघटव्यक्त्यविषयिणीत्यन्तं लक्षणघटकीभूतनि-
खिलाभावप्रतियोगिनामेव विषयितासंबन्धेन साध्यव्यापकत्वसंपत्तये सामान्य-
लक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यत्वमात्रस्य तद्रूपाश्रयीभूतघटव्यक्तिभिन्ननिखिलजगद्विष-
यकत्वमभिहितम् । तादृशज्ञानव्यक्तेः तद्रूपाश्रयीभूतसमानसमानकालीनत्वे
साध्यं प्रति तद्व्यक्त्य कालिकसंबन्धेन व्यापकतया कालिकसंबन्धघटितसा-
ध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य तद्व्यक्ताभावस्य भगवज्ज्ञानान्तर्भावेन
व्यापकताघटककालिकसंबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् नाति-
व्याप्तिः प्रसज्यते । विषयितासंबन्धस्तु तद्व्यक्त्यव्यापकताघटको न भवति
साध्यवत्त्वात् तज्ज्ञानव्यक्तौ विषयितासंबन्धेन तद्व्यक्त्यासत्त्वात् । अतः
तद्व्यक्त्य कालिकसंबन्धेन साध्यव्यापकतावारणाय तद्रूपाश्रयीभूतघटव्यक्त्य-
समानकालीनेत्युक्तम् । इत्थं च हेतुसमानाधिकरणाना निखिलानामेवा-
भावानां स्वविशिष्टयावद्वैत्वधिकरणान्तर्भावेन स्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकता-
घटकविषयितासंबन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् अतिव्याप्तिः । येन
येनेत्युक्तौ च तद्व्यक्तीतरभेदाद्यभावानां तथाविधविशेषणताविशेषादिना

प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् नातिव्याप्तिरिति । इदं च भट्टाचार्यं
 दर्शितस्थलसजातीयमेवातिव्याप्युपादानरीतिरपि तद्विधायोपपदानरीतिसजाती
 यैव । तथा हि भट्टाचार्येण निखिलविषयकस्य नित्यज्ञानस्य पक्षत्वमाहृतम् ।
 य तु यत्किञ्चिद्द्वयमात्राविषयकनिखिलविषयकजन्यज्ञानस्य एव तेन सर्वं
 विषयिण्यो भगवदिच्छावृत्त्यो व्यभिचारनिरूपकाधिकरणत्वमाहृतम् । मया
 तु तादृशभगवज्ज्ञानस्य एव विषयितासंबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्य
 मादायातिव्याप्तिप्रसक्तिरपि उभयत्र समा । तदिह लौकिकी रीतिमनुरुध्य
 नित्यज्ञानत्वसाध्यकस्थलमुदाहृतम् । स्वपरिष्कृतव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशे तु
 सजातीयस्थलान्तरं गवेपणीयमित्यभिप्रायेणादिपदं प्रयुक्तवान् भट्टाचार्यं
 इति सारम् ।

साध्यव्यक्तिश्चिद्व्यक्त्यसंबद्धस्वविशिष्टसामान्यकं यद्यत् स्व तत्
 दान्यत्वमेव व्यापकतावच्छेदकत्वमित्यभिहितं भाट्टाचार्येण ।

नन्वत्र साध्यवद्व्यक्तौ यत्किञ्चित्त्वविशेषणं व्यर्थम्, सामान्यत
 साध्यवदसंबद्धस्यैव निवेशयितुमुचितत्वात् । वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्य
 वदसंबद्धस्वविशिष्टसामान्यकं यद्यत्स्य जलत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वादि तद्वि
 श्वत्वस्य बहुधादिप्रतियोगिताया सत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् । न च इदं वाच्यं
 ज्ञेयत्वादित्यत्र सामान्यत साध्यवदसंबद्धस्वविशिष्टसामान्यकं स्वमप्रसिद्धम् ।
 तत्र हि तादृशं स्व घटत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वादीति वक्तव्यम् । तच्च न
 संभवति । तद्विशिष्टस्य साध्यवदसंबद्धत्वाभावात् । यत्किञ्चित्त्वदोषादाने च
 वाच्यम् । तत्र व्यापकतावच्छेदकत्वेनाभिमतो य स्वरूपादि तेन संबन्धेन
 साध्यवदसंबद्धस्वविशिष्टसामान्यकस्य गगनत्वादेरव प्रसिद्धत्वात् । मैव—
 तथा सति घटत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगिताया अपि तादृश
 गगनत्वादिभिनतया लक्षणघटकत्वापातात् । एव वह्निमान् धूमादित्यादौ

पर्वतीयवह्व्याद्यभावानां लक्षणघटकत्वापत्तिवारणाय यत्किञ्चित्त्वनिवेशाव-
 श्यकत्वात् अन्यथा तदीयप्रतियोगिताविशिष्टस्य साध्यवदसंबद्धत्वाभावेन
 लक्षणघटकत्वापातात् । यत्किञ्चित्त्वनिवेशे तु तादृशप्रतियोगिताविशिष्टस्य
 तथाविधमहानसादियत्किञ्चिद्द्रव्यसंबद्धत्वात् न तदभावस्य लक्षणघटकतेति
 स्यादेतत् । स्वविशिष्टसामान्यकमित्यत्र सामान्यपदं व्यर्थम् । न चैवं
 बहिमान् धूमादित्यत्र घटत्वाद्यवच्छिन्नवह्व्यादिनिष्ठप्रतियोगिताया लक्षण-
 घटकत्वं न स्यात् तद्विशिष्टस्य पर्वतीयवह्वे महानसादिरूपसाध्यवत्यत्किञ्चि
 द्द्रव्यस्यसंबद्धत्वात् इति वाच्यम् । तादृशप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वेऽपि
 क्षतिविरहात् । घटत्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितामादायैव लक्षण-
 संभवात् ; धूमवान् बहेरित्यादौ धूमत्वाद्यवच्छिन्नधूमादिनिष्ठप्रतियोगिताया
 लक्षणघटकत्वाभावेऽपि एकव्यक्तिभूतायोगोलकमेदादिप्रतियोगितामादायै-
 वातिव्याप्तिवारणसंभवात् । ननु यथोक्तव्यापकतावच्छेदकत्वप्रवेश एव भट्टा-
 चार्यस्य निर्भरः । न तु तद्वदकसामान्यपदप्रवेशावश्यकत्वेऽपि किन्त्व-
 नावाश्यकलक्षणघटकताकानामपि वह्व्यादिप्रतियोगिताना ग्राहकतया संपाता-
 यातमुपरञ्जकविशेषणम् । वस्तुतः परित्याज्यमेव तत्प्रयोजनस्य भट्टाचार्येण
 स्वयमकथनाच्च ग्रन्थसन्दर्भविरोधः । न हि ग्रन्थकृल्लिखिता यावतामेव
 पदानां प्रयोजनमभिधातव्यमिति नियमोऽस्ति । किन्तु संभाविताना यत्पदस्य
 प्रयोजनं ग्रन्थकृल्लिखितम् तदेव तु यथाकथञ्चित् समर्थनीयमिति । मैव—
 विचारासहत्वात् । तथा हि साधनसमानाधिकरणगोत्वाद्यभावस्येत्यादि दीधि-
 तिव्याख्यानानुपदं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं च साध्य-
 तावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्युक्त्या तदु-
 परि किञ्चिद्विचार्य तदुपरि अयेत्यादिना निरुक्तव्यापकतावच्छेदकतानियेशे
 तु कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यत्र स्वविशिष्टपदव्यावृत्तिवर्णनपरभावि-
 दीधितिग्रन्थविरोधः । कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यवन्निष्ठा-

भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् प्रकृतव्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
निवेशे प्रयोजनविरहादित्याशङ्क्य अत्र केचिदित्यादिना प्रकृतव्यापकताशरीरे
प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणं सार्थकीकृत्य भाविदीधितिं समर्थयितुं केषां-
चित्मतमुपन्यस्य वस्तुतस्तु इत्यादिना तत्रास्वरसमभिधाय स्वयमन्यथा
व्यापकतावच्छेदकत्वं निरुक्तवान् भट्टाचार्यः साध्यवत्यत्किञ्चिदित्यादिना ।
ततः च भाविदीधितिग्रन्थसमर्थनप्रयासप्रदर्शनेनानेन व्यापकतावच्छेद-
कत्वपरिष्कारेण निखिलभाविदीधितिग्रन्थविरोधिना अवश्यं भवितव्यम् ।
तच्च न घटते । यदि दीधितिग्रन्थसमर्थनाय अयं ग्रन्थः प्रवृत्तः
तदा अव्यवहितपूर्वदीधितेः तदव्यवहितोत्तरदीधितेश्च विरोधात् । तथा
हि कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ गवाद्यभावस्य लक्षणघटकता दीधितौ
दर्शयिष्यते । तच्च सामान्यपदाप्रवेशे विरुध्यते । गवाद्यभावीयप्रति-
योगिताविशिष्टाया यत्किञ्चित्तोव्यक्तेः स्वानधिकरणीभूतायां साध्य-
वत्यत्किञ्चित्त्वण्डकालव्यक्तौ कालिकसंभन्वेनासंबद्धतया तादृशप्रतियोगि-
ताया लक्षणघटकत्वासंभवादिति । न चैतद्दीधितिसमर्थनायैव सामान्यपदं
लक्षणे निवेश्यमिति वाच्यम् । यदि केवलं दीधितिग्रन्थसमर्थनायैव
प्रयोजनान्तरशून्यस्यापि विशेषणस्य लक्षणे प्रवेशनं भट्टाचार्यस्याभिप्रेतं
स्यात् तर्हि कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादि दीधितिसमर्थनायैव व्याप-
कताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशसंभवेन व्यापकताशरीरे प्रतियोगि-
वैयधिकरण्यवैयर्थ्यनिबन्धनभाविदीधिति विरोधशंकायां तत्सार्थवयसंपादनेन
तादृशदीधितिं समर्थयतां मन्मतोपन्यासस्य उन्मत्तप्रलापतुल्यत्वापत्तेः । अथ
गोमान् गोत्वादित्यादौ गवाद्यभावस्य लक्षणघटकत्वाभावेऽपि गवादेरित्यादि-
पदब्राह्मणप्रलयान्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादाय प्रसक्तदोष-
वारकतयैव तत्सार्थक्यं संभवतीति न तद्दीधिति विरोध इति चेत् तर्हि
कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगात्मकाभावस्य लक्षणघट-

कत्वाभावेऽपि यावद्धेत्वधिकरणान्तर्भावेनेत्यस्य आदिपदग्राह्ये सत्तावान्
 द्रव्यत्वादित्यत्र सत्ताद्यभावमादाय प्रसक्तातिव्याप्तिवारकतयैव स्वविशि
 ष्टपदसार्थक्यं सभवतीति तद्दीधिति विरोधपरिहाराय व्यापकताशरीरे
 प्रतियोगिवैयधिकरण्यसार्थक्योपपादनस्यानर्थक्यमात् । अथ आदिपदग्राह्य
 स्थलान्तरे स्वविशिष्टपदव्यावृत्तिरास्ताम् । कपिसयोगाभाववान् मेयत्वा
 दिति दीधिते का गतिरिति तदर्थं प्रतियोगिवैयधिकरण्यसार्थ
 क्योपपादनमिति चेत्, तर्हि गोमान् गोत्वादित्यत्रापि आदिपद-
 ग्राह्यप्रलयान्यत्वाद्यभावमादाय यावद्धेत्वधिकरणान्तर्भावेन तस्य व्यावृत्ति
 रास्ताम् । गवादेरभावस्येत्यादिदीधिते का गतिरिति तुल्य पर्यनुयोग ।
 एवमन्यादृशा अपि शकास्तुल्यपर्यनुयोगेन परिहार्या । एव सामान्यपदाप्रवेशे
 धूमवान् बहेरित्यादौ धूमादिनिष्ठप्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वाभावेन धूमाद्य
 भावाना गोत्वाभावादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्तिशकाया
 अनवतारेण तादृशशकाया जलवृत्तित्वविशिष्टेत्यादिदीधितिग्रन्थोत्थापना
 सङ्गतिश्चेति । एव सामान्यपदाप्रवेशे भट्टाचार्यग्रन्थसदर्भा अपि परदृशता
 विरुद्ध्यन्ते । अत्र केचित्—साध्यवत्यत्किञ्चिद्द्वयक्यसंबद्धस्वविशिष्टसामान्य
 कमिन्नत्वरूपव्यापकतावच्छेदकत्वस्य वा निवेशनीयतया कपिसयोगाभावादि
 निष्ठप्रतियोगिताया अपि व्यापकतावच्छेदकत्वनिर्वाह इत्यभिप्रेत्य कपिसयो
 गाद्यात्मकाभावमादाय अव्याप्तिराशङ्किता । अन्यथा पुन सत्तावान् जाते
 रित्यादौ काले कालिकसंबन्धेन हेतुसमानाधिकरणाना सत्तात्वाद्यवच्छिन्न
 सत्ताद्यभावाना हेत्वधिकरणसामान्यान्तर्गतगनाद्यन्तर्भावेन प्रतियोगिसामा
 नाधिकरण्यविरहात् प्रसक्ताव्याप्तेर्वारणाय स्वविशिष्टेति विशेषणमावश्यकम् ।
 आदिपदग्राह्यमपि तादृशस्थलमेवेति बोध्यमिति भट्टाचार्यग्रन्थो दृश्यते ।
 अत्र कपिसयोगाभावादिनिष्ठप्रतियोगिताया अपि व्यापकतावच्छेदकत्वनिर्वाह
 इत्यभिप्रेत्यस्य अन्यथा पुनरित्यस्य न सम्यग्बोध्यमपर्यालोचनायाम् एत

दीधितिसमर्थनायैव साध्यवत्यत्किञ्चिदित्यादि व्यापकतावच्छेदकत्वनिरक्ति
पागस्माभि कृता वास्तविकन्तु व्यापकतावच्छेदकत्वमन्यदेव निर्वचनीयमान्ते
इत्यवगम्यते । न च साध्यवत्यत्किञ्चिदित्यादि व्यापकतावच्छेदकशरीरे
मामान्यपदाप्रवेशऽपि कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेद
कत्वनिर्वाहात् सामान्यपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । गवादेरभावस्येत्यादि दीधि
तिसमर्थनाय तदुपादानात् । न चैव व्यापकतावच्छेदकत्वशरीरे प्रति-
योगिवैयधिकग्न्यप्रवेशप्रयासप्रतिपादनप्रयास प्रागुक्तरीत्या व्यर्थ इति
वाच्यम् । सभवत प्रयोजनस्य परित्यागानौचित्यात् । अत्र च साध्य-
वत्यत्किञ्चिद्व्यापकतावच्छेदकत्वनिरुक्त्यस्वरसबीजन्तु दीधितिसमर्थनमात्र
प्रयोजनकस्य प्रयोजनान्तरशून्यस्य सामान्येत्यस्य प्रकृतलक्षणे प्रवेशनीयत्व
मेव । अत तद्व्यैर्थ्यप्रयुक्तदूषण नेदानीमुद्गावनीयम् भट्टाचार्येणैव तस्य सूचि
त्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितनिरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वास्वरसबीजन्तु
गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वनिबन्धन तु भट्टाचार्येणैव प्रागुपदर्शितम्, निर्वच
नीयव्यापकतावच्छेदकत्व तु साध्यवन्निष्ठाभावीयवैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मा
नवच्छिन्नव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वान्यूनानतिरिक्तवृत्तिभिन्नत्वम् ।
वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशप्रतियोगिता घटत्वाद्यवच्छिन्ना घटादिनिष्ठा
प्रतियोगिता तदव्यूनानतिरिक्तवृत्तिभिन्नत्वस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नवह्नादिनिष्ठ
प्रतियोगिताया सत्त्वालक्षणसमन्वय । तत्र च एतत्क्षणान्यक्षणवृत्तित्व
विशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नाभाव तार्णार्णदहनोभयत्वावच्छिन्नाभाव यह्नित्वेन
वह्न्यभावमादाय वह्नादिप्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेदकत्वासम्भवारणाय
वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्व प्रतियोगिता विशयणम् । घटत्वेन वह्न्य
भावप्रतियोगिताया घटत्वेन किमपि प्रमेय नास्ति घटत्वेन किमपि द्रव्य
नास्तीत्यादिप्रतीतिसिद्धाभावीयप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वात् महानसीय
वह्निर्नास्तीत्यादिप्रतीतिसिद्धाभावीयप्रतियोगित्वात् न्यूनवृत्तित्वाच्च तदोप-

प्रथमस्वलक्षणम्

वारणाय अन्यूनेत्यनतिरिक्तवृत्तीति च, सयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वे तु वहिमान् धूमादित्यादौ घटत्वेन द्रव्यत्वाद्यभाव लक्षणघटक । न च प्रथमतो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको घटत्वादिना वह्यभावादिरेवेत्यभिधान भट्टाचार्यस्य विरुध्यत इति वाच्यम् । तस्य सयोगेन द्रव्यस्य व्याप्य वृत्तित्वमिति स्थूलदृष्ट्या उक्तत्वात् । अन्यथा तत्रैवकारेण समा नाधिकरणधर्मावच्छिन्नवह्यभावव्यावृत्तिकथनवैयर्थ्यापत्ते । इदानीं कपि सयोगाभावनिष्ठप्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेदकत्व न निर्वहति तस्या कपिसयोगात्मकामावीयतादृशप्रतियोगित्वान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वादिति पर्या लोच्य अन्यथा पुनरित्यादिना प्रकारान्तरेण स्वविशिष्टपदव्यावृत्तिर्दक्षिता । अत्रैव कालिकसम्बन्धेन गवादेरव्याप्यवृत्तितया गवादिनिष्ठप्रतियोगिताया निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वनिर्वाहेण गवादेरभावस्येत्यादि दीधितिसदर्भविरोध इति का नो हानि । न हि दीधितिसदर्भसमर्थनायाय परिष्कार, साध्यवत्यत्किञ्चिदित्यादिपरिष्कारस्यैव दीधितिसदर्भसमर्थनपरत्वात् । पर तु एतत्परिष्कारेऽपि दीधितिकृता निवेशिताना विशेषणाना प्रयोजनत्वमुप पादनीयम् । अन्यथा पुनरित्यादिना भट्टाचार्येण स्वविशिष्टत्वव्यावृत्तिदानात् लिङ्गात् । तच्चोपपद्यत एव । गोमान् गोत्वादित्यादौ प्रलयान्यत्वाभाव मादाय अतिव्याप्तेर्वारकतया हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य सत्तावान् जात रित्यादौ सत्ताभावमादायातिव्याप्तेर्वारकतया स्वविशिष्टेत्यस्य च प्रयोजनत्वात् । नन्वत्रापि व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनमावश्यकम् । अन्यथा सम्बन्धसामान्यन साध्यवन्निष्ठत्वनिवेशे कालपरिमाणवान् द्रव्य त्वादित्यादौ व्यतिरेकितावच्छेदकप्रतियोगितामात्रम्यैवेत्यादिना भट्टाचार्योप दर्शितदूषणप्रसङ्गादिति चेन्न, प्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धेन साध्यवन्निष्ठत्वनिवेशनैव तद्वापवारणसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशस्या नावश्यकत्वादित्याहुः । एतावता ग्रन्थसमर्थनमात्रप्रयोजनकसामान्यपदघटन

मेव हि अन्यथा पुनरित्यादिसंदर्भसूचिते साध्यवत्यत्किञ्चिदित्यादिव्यापक-
तावच्छेदकत्वनिरुक्त्यनादरे बीजतया दर्शितम् । तच्च न संभवति ; तथा
सति सामान्यपदं परित्यज्य दर्शितव्यापकतावच्छेदकत्वस्यैव स्वीकर्तुमुचित-
त्वेन व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरनिरुक्तेः अन्याय्यत्वात् । न च सामान्यपद-
परित्यागे गवाद्यभावस्य लक्षणघटकत्वोपपादकदीधितिविरोध इति वाच्यम् ;
तस्य इदानीमप्रयोजकीकृतत्वात् अन्यथा व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरनिरुक्त्या-
दरेऽपि अनिस्तारात् । अथ मास्तु व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरनिरुक्तिरिति
चेत् ; तर्हि अन्यथा पुनरित्यादिना स्थलान्तरे स्वविशिष्टपदव्यावृत्तिदान-
गवेपणानुचिता । सामान्यपदानुपादानेऽपि कपिसंयोगाभावसाध्यके स्ववि-
शिष्टपदव्यावृत्तेः सुवचत्वात् । तस्मात् स्वनिरुक्तव्यापकतावच्छेदक-
तायामपरितोपात् अन्यथा पुनरित्यादिग्रन्थो न प्रवृत्तः किन्तु व्यापकता-
वच्छेदकत्वान्तरनिरुक्त्यादरे कपिसंयोगाभावसाध्यके व्यावृत्त्यभावमाशङ्कयैवेति
वक्तव्यम् । तथा च सामान्यपदव्यर्थप्रयुक्तदूषणं भट्टाचार्येण सूचितमिति
शक्यत एव तदिदानीमुद्गावयितुं मयेति । वयं तु ब्रूमः ; साध्य-
वत्यत्किञ्चिद्व्यक्त्यसंबद्धस्वविशिष्टसामान्यकभिन्नत्वमित्यत्र सामान्यपदप्रवेशनं
लाघवायैव । तथा हि तथाविधसामान्यकभिन्नत्वं न तथाविधसामान्यकत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकैकभेदवत्त्वं स्वत्वस्य अनुगतानतिप्रसक्तस्याभावात् ।
किन्तु तादृशस्वविशिष्टसामान्यकं यद्यत् तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
भेदकूटवत्त्वम् । अत एव यद्यत् स्वमित्यादि भट्टाचार्येणोक्तम् । तत्र च
सामान्यपदाप्रवेशे बह्यादिप्रतियोगितादेरपि तथाविधस्वविशिष्टकतया तद्भेदा
अपि निवेशनीयाः प्रसज्येरन् । निवेशनं च तेषां निष्प्रयोजनमिति
पर्यालोच्य भट्टाचार्यः सामान्यपदं दत्तवान् । इदानीं बह्यादिप्रतियोगिता-
देरतादृशतया शैवालप्रतियोगिकत्वतत्तद्वह्निवाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वादीनामेव
च तादृशत्वेन तद्भेदा एव निवेश्यन्ते ; न तु बह्यादिप्रतियोगिताभेदा

अपीति कतिपयभेदानिवेशनप्रयुक्तलाघवसंपादकं सामान्यपदं निवेशनीयम् ।
 एवं च साध्यवत्यत्किञ्चिदित्यादिव्यापकतावच्छेदकत्वं समीचीनमेव । न
 चास्य समीचीनत्वेन अन्यथा पुनरित्यनेनात्रानिर्भरसूचनम् भट्टाचार्यस्या-
 सङ्गतमिति वाच्यम् । अन्यथा पुनरित्यादिग्रन्थस्यात्रानिर्भरसूचकत्वानङ्गी-
 कारात् प्रकारान्तरेण व्यापकतावच्छेदकत्वनिरुक्त्यैव कपिसंयोगाभाववान्
 मेयत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणसंभवात् तद्वारणप्रयोजनकं स्वविशिष्टत्वविशेषणं
 व्यर्थमित्याशंकायां प्रकारान्तरेण व्यापकतावच्छेदकत्वनिरुक्तावपि तद्विशेषण-
 सार्थक्योपपादनायैव अन्यथा पुनरित्यादिग्रन्थोत्थानादिति पुनः निर्बलीकः
 पन्थाः ।

इति प्रथमस्वलक्षणम्

द्वितीयस्वलक्षणम्

द्वितीयस्वलक्षणे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्य-
मित्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यं
निवेशयिष्यता धूमवान् बहेरित्यादौ लक्षणघटकानां यावतामेव अभावानां
यथाकथञ्चित् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमुपपाद्यातिव्याप्तिं
पसञ्जयता भट्टाचार्येण स्वरूपसंयन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमवच्च-
प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद्यभावस्य कालिकसंबन्धेन तादृशविषयत्वत्वादिविशिष्ट-
संयोगादिध्वंसेन अनुयोगितासंबन्धेन तादृशविषयत्वत्वादिविशिष्टतादृश-
विषयत्वत्वाद्यभावेन च समं स्वरूपसंबन्धेन सामानाधिकरण्यसत्त्वात् अति-
व्याप्तिरिति लिखितम् ।

तत्र विचार्यते—व्यभिचारिणि साध्याभावस्य विशेषणताविशेषेण
किञ्चिद्विशिष्टत्वाभावनिष्ठतादृशाभावत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसा-
मानाधिकरण्यमादाय अतिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसा-
मानाधिकरण्यमित्यनेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यस्य
स्वयमेव पूर्वमेव विरक्षिततया दर्शितमथले संयोगादिध्वंसस्य तादृश-
प्रमाविषयत्वत्वाद्यभावस्य च येन केनापि संबन्धेन प्रतियोगितावच्छेद-
कविशिष्टत्वेऽपि भावरूपत्वाभावेन यथोक्तधूमवच्चप्रमाविषयत्वाभावस्य प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्याभावात् कथमतिव्याप्तिरिति ।
न तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने भावव्यतिरेकप्रयोजनाभिधानप्रस्तावे ।

द्वितीयस्वलक्षणम्

वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने भावत्वविशेषणमपेक्ष्य प्रति
योगितावच्छेदक एवाभावावृत्तित्वं निवेशनीयमिति काचित्क पाठो दृश्यते ।
तल्लक्षण एव भट्टाचार्यस्य निर्भर ; प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने भावत्व
निवेशकल्पे किञ्चिद्विशिष्टस्य स्वस्य योऽभाव सामानाधिकरण्यसंबन्धेन
तद्विशिष्टस्याभावो विशिष्टस्वसमनियतोऽपि स्वम्मादतिरिक्त एवेति निर्बन्ध-
स्यावश्यकर्तव्यत्वात् अत्र तु तदनावश्यकत्वात् तथा च तादृशपक्षाभिप्रायक
एवायं ग्रन्थ दर्शिताभावप्रतियोगितावच्छेदके धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वके
अभावावृत्तित्वस्याक्षतत्वात् । न च धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्यापि दर्शित
संयोगादिध्वंसधूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वाभावादौ कालिकविशेषणतानुयो
गिताविशेषादिसंबन्धेन वृत्तित्वमक्षतमिति वाच्यम्, तथा सति सद्भेदुत्थलेऽ
भावप्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव ध्वंसात्मकाभावे कालिकसंबन्धेन वृत्तिमत्तया
असंभववारणाय प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसंबन्धेनैव अभावावृत्तित्वस्य
वाच्यतया धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वत्वे तादृशस्वरूपसंबन्धेनाभावावृत्ति
त्वस्याक्षतत्वात् । नैवं—यतोऽत्र कल्पे भट्टाचार्यस्य न निर्भर, युक्त्य-
सहत्वात् । उत्तरग्रन्थस्वरसविरोधाच्च । युक्त्यसहत्वं कथमिति चेत्, उक्तयु-
क्त्या अभावनिरूपितवृत्तिताया प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबन्धावच्छिन्न-
त्वस्यावश्यं निवेशनीयतया वहिमान् धूमादित्यादौ वहित्वेन घटाभावस्य
समवायित्वेन वाच्यत्वाभावाभिन्नतया स्वरूपसंबन्धस्यापि तत्प्रतियोगिता-
वच्छेदकताघटकत्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नाया अभावनिरूपितवृत्तिताया कथं-
चित् प्रसिद्धिसंबन्धेऽपि वहित्वेन बह्वयभावस्यापि तत्र लक्षणघटकतया
तत्प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसमवायसंबन्धावच्छिन्नाया अभावादिनिरूपित-
वृत्तिताया अप्रसिद्ध्या अन्याप्यापत्ते । न च प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटि-
तन्वापकताया एव एतल्लक्षणे निविष्टतया संयोगेन द्रव्यम्याव्याप्यवृत्ति-
त्वेन तत्र बह्वयभावस्य लक्षणघटकतैव नाम्ति ; किन्तु द्रव्यत्वाभावत्वत्वेन

घटाभावादीनामेव तत्र लक्षणघटकता तत्प्रतियोगितावच्छेदकताघटक-
संबन्धश्च स्वरूपसंबन्ध एवेति नाप्रसिद्धिः बह्व्यभावधूमाभावादीनां तत्र
तत्र लक्षणघटकत्वोपवर्णनं तु भट्टाचार्यस्य प्रौढवादाभिप्रायकम् प्रकृत-
लक्षणे प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकतानिवेशस्य तेनैव असकृदुपपादि-
तत्वात् इति वाच्यम् ; तथापि कालः सर्ववान् इत्यत्र महाकालपरिमाणा-
भावस्य कालिकसंबन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकता
वच्छेदकसमवायसंबन्धेनाभावनिरूपितवृत्तित्वाप्रसिद्ध्याव्याप्तेर्दुर्वास्वात् । न
च महाकालपरिमाणाभावस्य समवायवत् स्वरूपसंबन्धोऽपि प्रतियोगिता-
वच्छेदकताघटकः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टतदभावत्वस्य स्वरूपसंबन्धेनैव तत्प्रति-
योगितावच्छेदकत्वात् तेन च संबन्धेनाभाववृत्तित्वा नाप्रसिद्धेति वाच्यम् ।
तथापि बहिमान् धूमादित्यादौ कालिकसंबन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यस्य
समवायसंबन्धावच्छिन्नवाच्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यापि लक्षणघट-
कतया तस्य च प्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाभावि-
रूपितवृत्तित्ववदन्यप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्ध्या अव्याप्तेर्दुर्वास्वात् । न च
समवायसंबन्धावच्छिन्नवाच्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य समवायसंसर्ग-
कवाच्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया तादृशप्रमा
विशेष्यतात्वमपि तादृशप्रतियोगितावच्छेदकम् तच्च स्वरूपसंबन्धेनाभाववृत्ति
तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमपि पर्वताद्यन्तर्भावेण तादृशभावेऽक्षतमिति को
दोष इति वाच्यम् । एवमपि कालिकसंबन्धेन धूमसामानाधिकरण्यस्य मम-
वायसंबन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य कालिकसंबन्धा-
वच्छिन्नद्रव्यत्वनिष्ठावच्छेदकताक्स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस-
मनियतत्वेन तदभिन्नतया कालिकसंबन्धोऽपि द्रव्यत्वाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकः तेन संबन्धेनाभाववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धिः । सर्वस्यैव
च ध्वंसात्मकाभावे कालिकसंबन्धेन वृत्तेः दक्षिताभावमनैयत्यं द्रव्यत्वा-

द्वितीयस्वलक्षणम्

भावस्य कथमिति चेत्; यतः कालिकसंबन्धेन द्रव्यत्ववान् ध्वंसः स्वरूप-
 संबन्धेन सर्वत्रैव द्रव्ये वर्तते; न गुणादौ; न च उत्पत्त्यनन्तरोत्पत्त्यनन्तरत्रि-
 चतुरक्षणपर्यन्तं घटादौ पवमानपरमाणुसंयोगध्वंसस्यापि उत्पादासंभवात् ताव-
 रक्षणावच्छेदेन तत्र दर्शिताभावसत्त्वात् न तस्य द्रव्यत्वाभावसमनैत्यमिति
 वाच्यम् । तथापि कालिकसंबन्धेन चरमक्रियाध्वंसस्य साध्यतायां प्रलयमहा-
 कालान्यतरत्वहेतौ कालिकसंबन्धेन हेतुसमानाधिकरणस्य कालिकसंबन्धा-
 वच्छिन्नचरमक्रियाध्वंसत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य साध्यतावच्छेदका-
 वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकीभूतभाववृत्तिरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण
 लक्षणाघटकत्वेऽपि कालिकसंबन्धसंसर्गकचरमक्रियाध्वंसवत्त्वप्रकारकप्रमावि-
 शेष्यत्वाभावस्य तादृशस्य लक्षणघटकतया तस्य च कालिकसंबन्धावच्छिन्न-
 चरमक्रियाध्वंसनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकमेदसमनियतत्वेन तदभिन्नतया
 कालिकसंबन्धस्यापि तत्प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन तेन च संबन्धे-
 नाभावावृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धिः तदेवमभावावृत्तित्वनिवेशपक्षस्य
 युक्त्यसहत्वं दर्शितम् । अथोत्तरग्रन्थस्वरसविरोधः कथमिति चेत्; इत्थम्;
 वस्तुतस्तु इत्यादिग्रन्थानन्तरं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधि-
 करण्यमित्येव बहुशो लिखितम् । भट्टाचार्यो यद्यभावावृत्तित्वनिवेशपक्षमेव
 निरभरिष्यत् तर्हि अभावावृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिक-
 रण्यमित्येवालिखिष्यत् । तस्मात् वस्तुतस्तु इत्यादिग्रन्थः न वास्तविकः ।
 किन्तु केनचित् कल्पितः । अत एव बहुपुस्तकेषु अयं ग्रन्थो न दृश्यते ।
 तस्मात् संयोगादिध्वंसादिसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्त्युपपादनमसङ्गत-
 मिति । स्थूलदृष्ट्या इदमभिहितम् निपुणतरविवेचनायां तु कालिकसंबन्धेन
 तादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवह्यात्मकभावसामानाधिकरण्यमादायैवा-
 तिव्याप्तिः उपपादनीयेति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामा-
 नाधिकरण्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनैव प्राक् विवक्षिततया धूमवत्त्व-

प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्वरूपसंबन्धेन बह्वेववृत्तेः ।
न च धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य धूमाभावसमनियतत्वेन तद-
भिन्नतया संयोगोऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदक इति तेन संबन्धेन बहिसामा-
नाधिकरण्यमादायातिव्याप्तिप्रसक्तिरिति वाच्यम् । अवच्छिन्नवृत्तिकत्वा-

अत्र केचित् । विषयतायाः विषयस्वरूपतावादिप्राचीनमते अयो-
गोलकत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्यायोगोलकस्वरूपत्वेन तस्य कालोपाधितया
औचित्यावर्जनीयतया धूमप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य कालिकसंबन्धेन स्व-
प्रतियोगितावच्छेदकीभूतधूमप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वाभावस्य कालिकसंबन्धेन
स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधूमप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वविशिष्टं यद्योगोलक-
त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वं तेन स्वरूपसंबन्धेन सामानाधिकरण्यमयोगोल-
कान्तर्भावेणाक्षतमिति अतिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याहुः । तत्र च विषयितायाः
कालोपाधित्वमस्ति न वेति न वयं निश्चेतुं प्रभवामः ।

अन्ये तु अव्याप्यत्वस्य संबन्धतायाः दीधितिकृदभिप्रेततया धूम-
प्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वस्याव्याप्यत्वसंबन्धेन अयोगोलकत्वप्रकारकप्रमाविशे-
प्यत्वेऽपि सत्त्वात् तेन सामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याहुः ।

अत्र च अव्याप्यतायाः संबन्धतापक्षाश्रयणे यत्समानाधिकरणा इति
विशेषणं स्वविशिष्टत्वविशेषणं व्यर्थम् । अतो नात्र लक्षणे तत्पक्षाश्रयणं
युक्तम्; वयं तु ब्रूमः—अभावावृत्तित्वनिवेशपक्षे एव मट्टाचार्यस्य निर्भरः
तत्पक्षे दर्शितनिर्बन्धाभावात् । न चैवं चरमक्रियाध्वंसस्य कालिकसंबन्धेन
साध्यतायां प्रलयमहाकालान्यतरत्वहेतौ उक्तरीत्याव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
स्वप्रतियोगितावच्छेदकघटकीभूतयत्किञ्चित्संबन्धावच्छिन्नाभावनिरूपितवृत्ति-
ताशून्यत्वविवक्षयैव तादृशाव्याप्तिवारणात् । तत्र कालिकसंबन्धसंसर्गकचरम-
क्रियाध्वंसप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकी-

द्वितीयस्वलक्षणम्

भूतो यो विशेषणतात्मकयत्किञ्चित्संबन्धः तदवच्छिन्नाभावनिरूपितवृत्तित्ता-
 शून्यं यत् तादृशप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वरूपं प्रतियोगितावच्छेदकं तद-
 वच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वात् । एवं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभाव-
 सामानाधिकरण्यमित्युत्तरग्रन्थस्वरसविरोधोऽपि कथञ्चित् परिहर्तुं शक्यत
 एव । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने भावत्वोक्त्या प्रतियोगितावच्छेदके-
 ऽभावावृत्तित्वस्य लाभसंभवादित्यास्तां विस्तरः । अधिकमन्यत्र विवेचनीयम् ।

द्वितीयस्वलक्षणे साध्यतावच्छेदकसंबन्धादिना साध्यतावच्छेदका-
 वच्छिन्नव्यापकत्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्ययोः निवेशे
 प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थासङ्गतिं परिहृतवान् । तत्र च भक्षितेऽपि लघुने
 न शान्तो व्यधिरिति आक्षिपामः—तथा हि “अयमात्मा ज्ञानादि”
 त्यादौ संयोगसंबन्धावच्छिन्नात्मत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव लक्षण-
 घटकः तस्य च समवायसंबन्धावच्छिन्नाकाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
 समनियतत्वेन तदभिन्नतया समवायसंबन्धस्यापि तत्प्रतियोगितावच्छेद-
 कत्वेन तत्संबन्धघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतात्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 कत्वस्य तत्संबन्धघटितात्मत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधि-
 करण्यस्य च तत्र सत्त्वात् । एवम् इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ संयोग-
 संबन्धावच्छिन्नवाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव लक्षणघटकः तस्य
 च स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाकाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसमनैयत्यमादाय
 सर्वमुपपादनीयम् । एवं च प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थासङ्गतिर्दुर्वारैव । न
 च स्वीयतत्प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
 भावसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् नायं दोषः । दर्शितस्थले समवाय-
 संबन्धावच्छिन्नायाः स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नायाश्च आकाशनिष्ठतदवच्छेदकी-
 भूताकाशत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य तादृशाभावयोरसंभवादिति वाच्यम् ।
 तादृशविवक्षायाः प्रयोजनान्तरविरहेण केवलग्रन्थसङ्गमनायैव तथाविधविवक्षा-

दरे तथाविधच्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका इति स्वातन्त्र्येणभाव-
विशेषणप्रक्षेपस्यैव उचितत्वेन यत्तत्त्वप्रवेशप्रयासवैफल्यत् अन्यथा विषयता-
संबन्धेन व्यापकत्वं तेनैव संबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यं विवक्षणीयमिति पूर्वकल्पेऽपि लक्षणघटकीभूतप्रतियोगितायामपि
विषयतासंबन्धावच्छिन्नत्वं प्रवेश्य संयोगसमवायादिरूपव्यधिकरणसंबन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववारणसंबन्धेन सर्वत्र व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावमादायैव लक्षणसमन्वयसंभवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्था-
सङ्गतिरित्यर्थकेन एतेन इत्यनेन तत्प्रक्षेपपूर्णं भट्टाचार्यस्य विरुध्येत । न च
एतदस्वरसेनैव ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वाभावस्सुलभः इत्येतादृशग्रन्थासङ्गतेश्चेति
दूषणान्तरमादृतमिति वाच्यम् । एवमपि स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यापकताघटकयावत्संबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्य-
निवेशनरूपतत्पूर्वपक्षे दर्शितप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थासङ्गतेरेव दूषणत्वे-
नाभिहिततया तत्रापि लक्षणघटकीभूतप्रतियोगितायां व्यापकताघटकसंब-
न्धावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववारण-
संबन्धेन तदसङ्गतेर्दुर्वारत्वात् । ननु लक्षणघटकीभूतप्रतियोगितायां व्याप-
कताघटकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि उपदर्शित दोषो दुर्वार एव । तथा हि
विषयतासंबन्धावच्छिन्नात्मत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य संयोगसंबन्धा-
वच्छिन्नात्मत्वप्रकारकप्रमात्वस्यापि तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन विषयता-
संबन्धस्यापि तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताघटकयावत्संबन्धान्त-
र्गतविषयतासंबन्धेन आत्मत्वत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यासंभवादव्याप्तिरिति वाच्यम् । नेन संबन्धेन आत्मत्वप्रकारकप्रमा-
त्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वात् । न च तत्र
समवायविषयतयोरुभयोरपि स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताघटक-
तया तदुभयसंबन्धेनैकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसंभवा-

द्वितीयस्वल्क्षणम्

दत्तव्याप्तिरिति वाच्यम् । यतो न तादृशयावत्संबन्धेन एकप्रतियोगिता-
वच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं विवक्षितम् । किन्तु तादृशमावत्संबन्धैः
यथाकथंचित् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव ; तथा न
प्रकृते दुर्घटम् विषयासंबन्धेन आत्मत्वप्रकारकप्रमात्वरूपप्रतियोगितायच्छेद-
कावच्छिन्नेन समवायसंबन्धेन चात्मत्वत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेन
समं सामानाधिकरण्यस्य तत्र सत्त्वात् ; अन्यथा यदिमान् भूमादि-
त्यादौ बह्विप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वावच्छिन्नस्य रूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकांभावस्य विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नवह्विप्रकारकप्रमात्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकांभावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया स्वरूपविशेष्यतयोरुभयोरेव तत्प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतापच्छेदकत्वात् । द्रव्यस्यत्वेन घटाभावस्य
वाच्यत्वत्वेन घटाभावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया समवायस्य रूपसंबन्ध-
योरुभयोरेव तत्प्रतियोगितायच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतापच्छेदकत्वात् तादृश-
यावत्संबन्धेन एकप्रतियोगितायच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य ननु-
ऽभावेपु अनुपपत्त्या अनुपपत्तेः । तथा गायमासमा ज्ञानादिव्याप्तौ
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावरणीकारमान्तंग्नापि लक्षणसंगमनं युयन एव ।
एवमिदं वाच्यं शंकरवादिभ्योऽपि अतएव गीत्या लक्षणवद्गमनं योग्यम् ।
तस्मात् व्यापकतापच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यनिवेशपक्षदुर्घटं भङ्गान्तर्गतम् न विच्छिन्नमिति चेत् ; प्राज्ञोऽपि यतः
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतापच्छेदकसंबन्धेन संबन्धस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य न त्वानसंबन्धेन विच्छिन्नः । तथा
. . . . . विच्छिन्नमात्मतावच्छेदका-
. . . . . विच्छिन्नमात्मतावच्छेदका-
. . . . . विच्छिन्नमात्मतावच्छेदका-

यद्यत्संबन्धावच्छिन्नत्वं लक्षणघटकीभूतप्रतियोगितायामपि निवेश्यताम् ।
 तत्र यद्यत्संबन्धपदेन व्यापकताघटकप्रतियोगितायां यद्यत्संबन्धावच्छिन्नेत्यत्र
 यत्संबन्धो ग्रहीतः स एव ग्राह्य इति वयं पर्यनुयुञ्जामः । तथा सति
 प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुत्थित्यभावात् । तत्र हि साध्यवन्निष्ठाभावी-
 यसमवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकं यदात्मत्वत्वं तदवच्छिन्न-
 समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावश्च न हेतुसमानाधिकरण इत्यादि-
 रीत्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्वीकारस्य आवश्यकत्वात् । तस्मात्
 केवलग्रन्थासङ्गतिनिवारणाय लक्षणे किञ्चित्त्वविवक्षणमन्याय्यमिति प्रतियोग्य-
 वृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुत्थितिर्दुर्बारेव ।

अथ द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमात्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबन्धावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताकाभावभिन्नं प्रमेयत्वादित्यत्र लक्षणघटकीभूतानां यावतामेव
 समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानां व्यभिचारनिरूपकाधिकरणीभूततादृशा-
 भावमात्राधिकरणकत्वनियमेन तेषामधिकरणीभूततादृशाभावस्वरूपतया स्व-
 विशिष्टतादृशाभावात्मकहेत्वधिकरणावच्छेदेन स्वात्मकाधिकरणीभूताभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकविशेष्यतासंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्यभिन्नत्व-
 प्रकारकप्रमात्वावच्छिन्नसमानाधिकरण्यसत्त्वात् अतिव्याप्तिः । न चामा-
 वाधिकरणकाभावस्य अधिकरणाभावस्वरूपत्वं दीधितिकृतामसम्मतम् । तैः
 धूमाभावाधिकरणकस्य जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य धूमाभावस्वरूप-
 ताप्रतिक्षेपादिति वाच्यम् । तावता भावसाधारणस्यैव अभावाधिकरण-
 काभावस्य अधिकरणीभूताभावस्वरूपताया दीधितिकृदसम्मतत्वेनावगमात् ।
 अभावमात्राधिकरणकाभावस्य तथात्वे बाधकाभावादिति । अधिकमन्यत्र
 विवेचनीयम् । तथा च दर्शितातिव्याप्तिवारणाय स्वावच्छेदकसंबन्ध-
 घटितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नयद्यत्प्रतियोगि-
 ताका ये ये अभावाः तेषां प्रत्येकं तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नसमानाधि-

द्वितीयस्वलक्षणम्

करण्यमेव विवक्षणीयम् । दर्शितस्थले च द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमात्वा-
 वच्छिन्नविशेष्यता संबन्धघटितव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्ना किन्तु साध्य-
 प्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वावच्छिन्नस्वरूपादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितैव तादृ-
 शीति नातिव्याप्तिः । इत्थं चायमात्मा ज्ञानात् इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ
 संयोगादिव्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नात्मत्वत्ववाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नसमवायस्व-
 रूपादिसंबन्धावच्छिन्नाकाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता वा न लक्षणघटकी-
 भवितुमर्हतीति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वाद् इति चेन्न ; एवं
 सति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने भावत्वविशेषणवैयर्थ्यात् तद्धि धूमाभाव
 स्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्याभावत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामाना-
 धिकरण्यमादायातिव्याप्तिवारणाय निवेशितम् । तच्च इदानीं न घटते । तत्र
 संयोगसंबन्धावच्छिन्नधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि यद्यत्प्रतियोगि-
 तान्तर्गततया तदवच्छेदकीभूतसंयोगसंबन्धेन तदवच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-
 करण्यभावेन अतिव्याप्त्यप्रसक्तेः । न च संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितया
 धूमत्वस्य संयोगसंबन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वं प्रतियोगिवैयधिकरण्या-
 गटितव्यापकत्वस्यैवात्र लक्षणे निवेशनीयत्वादिति न धूमत्वावच्छिन्नप्रति-
 योगिता यद्यत्प्रतियोगितापदेन उपादातुं शक्यते । किन्तु पूर्वक्षणवृत्ति-
 त्वविशिष्टतदभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितैवेति अतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा
 सति पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टतदभावत्वस्य बहिनिष्ठधूमाभावीयस्वरूप-
 संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि
 लक्षणघटकत्वासंभवात् । तथा च धूमप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाव एव
 लक्षणघटको वाच्यः तेषां च किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावनिष्ठप्रतियोगिता इव
 धूमप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगिता अपि यद्यत्प्रतियोगितान्तर्गता
 इति तदवच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यायोगोलकान्तभावेन तादृशा-
 भावानामसंभवात् नातिव्याप्तिः । एवं यद्यत्प्रतियोगितानिवेशे प्रथम-

स्वलक्षणदूषणवेलायां भट्टाचार्योपदर्शितरीत्या तादृशी या या प्रति-
योगिता तत्तदवच्छेदकसंबन्धेन तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं
यत्र क्वचन यद्वेत्यधिकरणयावदन्तर्भावेन तत्त्वमित्येतावतैव सामंजस्ये
तत्प्रतियोगितानिरूपकाभावप्रवेशस्य अभावे यावत्त्वप्रवेशस्य यत्समानाधि-
करणत्वस्वविशिष्टत्वयोश्च वैयर्थ्यप्रसङ्गः । अथ यथोपदर्शिताभावसार्थकव्यभि-
चारिण्यतिव्याप्तिवारणाय तादृशयद्यत्प्रतियोगिताकाः ये येऽभावाः तेषां
तत्तदवच्छेदकसंबन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्य-
मित्येवोच्यते । स्वम्—अभावः । न तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
सामानाधिकरण्यमित्यत्रापि प्रतियोगितायाः तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेश इति
नोक्तदोषद्वयम् । तथा हि धूमवान् बह्नेरित्यादौ लक्षणघटकीभूतस्य धूमवत्त्व-
प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद्यभावस्य धूमवत्त्वप्रमाविशेष्यत्वाद्यभावनिष्ठप्रतियोगि-
ताया अपि तादृशत्वेऽपि तदवच्छेदकीभूतस्वरूपसंबन्धेन किञ्चिद्विशिष्टस्वा-
भावत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्ति-
वारणाय भावत्वविशेषणं सार्थकम् । एवं तादृशी या या प्रतियोगिता
तत्तदवच्छेदकसंबन्धेन तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं यत्र क्वचने-
त्यादि दीधितिरिदानीं न संभवति । तदवच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्य-
मित्यस्माभिरनिवेशात् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्येवास्माभिर्निवेशात् प्रथ-
मतो भावग्रहणाभावे तदुपपादनस्यावश्यकत्वात् लक्षणघटकपदार्थानां येन
येन रूपेणास्माभिर्निवेशः कृतः तेन तेन रूपेणैव तन्नियेद्य इतरवैयर्थ्य-
स्योपपादनीयतया रूपान्तरेण तन्नियेशप्रयुक्तेतरवैयर्थ्यस्यादोषत्वात् दर्शित-
प्रमाभावभेदसार्थकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरपीदानीं नास्ति । तत्र द्रव्य-
भिन्नत्वप्रकारकप्रमात्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अतादृ-
शतया साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वावच्छिन्नस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रति-
योगितायाश्च तदवच्छेदकीभूतस्वरूपसंबन्धेन तादृशाभावे प्रतियोगितावच्छेद-

द्वितीयस्वलक्षणम्

कावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यस्य हेत्वधिकरणीभूततादृशप्रमाभावान्तर्भावे-
 नासत्वादिति चेन्न ; अधिकरणीभूतस्य द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमात्वावच्छिन्न-
 विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमा-
 विशेष्यत्वत्वावच्छिन्नस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसमनियतत्वेन
 तदभिन्नतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावप्रतियोगि-
 मपि तदात्मकलक्षणघटकीभूतसाध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकमिति तादृशाभावे दर्शितस्वरूपसंबन्धेन द्रव्यभिन्नत्वप्रकारक-
 प्रमाविशेष्यतास्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य हेत्वधि-
 करणीभूततादृशप्रमान्तर्भावेनाक्षतत्वादतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ; एवं धूमवान् बहे-
 रित्यादौ धूमप्रकारकप्रमात्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वा-
 योगोलकासमवेतजातित्वावच्छिन्नसमवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वयोरपि
 तादृशयद्यत्प्रतियोगितान्तर्गतत्वेन तत्त्रिरूपकाभावानामयोगोलके तत्तद-
 वच्छेदकविशेष्यतासमवायाभ्यां स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधि-
 करण्यादेयातिव्याप्तिवारणेन भावत्वविशेषणवैयर्थ्यं दुर्वारम् ।

अथ स्वावच्छेदकसंबन्धघटितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता-
 वच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः स्वीयतत्प्रतियोगिता-
 वच्छेदकसंबन्धघटितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकं यत् तत्प्रति-
 योगितावच्छेदकं रूपं तदवच्छिन्नेन समं तत्प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन
 सामानाधिकरणा इति विवक्षणात् न दर्शितानुपपत्तिः । अत्र तत्प्रतियोगिता-
 वच्छेदकपदत्रयेण एकैव प्रतियोगिता धर्तव्येति एतावानेव नियमः न तु
 अभावविशेषणनिविष्टप्रतियोगितैव धर्तव्येत्यपि । तथा च दर्शितप्रमाभावभेद-
 साध्यकव्यभिचारिणि लक्षणघटकीभूतस्य साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद्य-
 भावस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वादि-
 कमेव न तु द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वादिकमिति नातिव्याप्तिः ।

धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावायोगोलकासमवेतजात्यभावादीनां तादृश-
 प्रतियोगितावच्छेदकं पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्याभावत्वादिकमपीति तादृशप्रति-
 योगितावच्छेदकस्वरूपसंबन्धेन तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्ति-
 वारणाय भावत्वविशेषणमपि सार्थकम् । मैवम्—एवमपि स्वरूपसंबन्धा-
 वच्छिन्नवाच्यत्वत्वावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगिताकाभावभिल्लं मेयत्वादित्यादौ
 लक्षणघटकीभूतानां सर्वेषामेव समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानां व्य-
 भिचारनिरूपकाधिकरणीभूतस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नवाच्यत्वत्वावच्छिन्नघटनिष्ठ-
 प्रतियोगिताकाभावमात्राधिकरणकत्वेन तदभिन्नतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकं
 वाच्यत्वत्वमपि लक्षणघटकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकं तस्य च वाच्यत्व-
 त्वावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगितामादाय स्वीयतत्प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धघटि-
 तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वमपि सूपादमेव । तथा च
 तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवाच्यत्वत्वावच्छिन्नेन समं तत्प्रतियोगितावच्छेद-
 कीभूतस्वरूपसंबन्धेन सामानाधिकरण्यस्य सर्वेषामेवाभावानां सत्त्वादिति-
 व्याप्तिः । अभावमात्राधिकरणकस्यापि अभावस्य अधिकरणीभूताभावस्व-
 रूपत्वं नास्तीत्यभिप्रायकमेव एतल्लक्षणम् प्रथमस्वलक्षणे भट्टाचार्यस्य तथा
 व्यवहारदर्शनेऽपि द्वितीयस्वलक्षणे तददर्शनादिति चेत् तर्हि तर्द्रात्यैव दर्शित-
 प्रमाभावमेदसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणेन प्रतियोगितावच्छेदकाव-
 च्छिन्नसामानाधिकरण्यनिविष्टप्रतियोगितावच्छेदके तत्प्रतियोगितावच्छेदक-
 संबन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनेति नियेशस्य
 च व्यर्थतया प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुत्थितिः दुरुपपादैव दर्शितरीत्या ।
 अत्र ब्रूमः—धूमवान् घहेरित्यादौ धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य
 निर्धूमनिरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वादिग्रन्थानुत्थितिः दुरुपपादैव दर्शितरीत्या ।
 च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया तत्प्रतियोगितावच्छेद-
 कीभूततादृशवृत्तित्वादिग्रन्थानुत्थितिः साकं स्वसमनियतधूमप्रकारक-

द्वितीयस्वलक्षणम्

प्रमात्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितावच्छे-
-कीभूतविशेष्यतासंबन्धेनायोगोलकान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य अयो-
गोलकनिरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नवृत्तिताशून्यत्वावच्छिन्नस्वरूपसंबन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया तत्प्रतियोगितावच्छेद-
कीभूततादृशवृत्तिताशून्यत्वावच्छिन्नेन ज्ञानेन साकं स्वसमनियतायोगोलकान्य-
त्वप्रकारकप्रमात्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकीभूतविशेष्यतासंबन्धेनायोगोलकासमवेतजातित्वावच्छिन्नसमवा-
यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य प्रसिद्धावपि तस्यायोगोलकासम-
वेतत्वावच्छिन्नसमवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसमनियतत्वेन तद-
भिन्नतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतायोगोलकासमवेतत्वावच्छिन्नेन ज्ञानेन
साकं स्वसमनियतायोगोलकासमवेतजातिप्रकारकप्रमात्वावच्छिन्नविशेष्यता-
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशेष्यतासंबन्धेन
सत्त्वात् अतिव्याप्तिवारणाय स्यप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धघटितसाध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः
स्वीयतत्प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामाना-
धिकरणा इत्यवश्यं विवक्षणीयम् । अत्र तत्प्रतियोगितापदद्वयम् एक-
विधप्रतियोगितापदम् । न तु पूर्वप्रतियोगितैव ग्राह्येत्यपि नियमः । एवं
चायमात्मा ज्ञानात् इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ संयोगसंबन्धावच्छिन्ना-
त्मत्वत्वाद्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य स्वसमनियतसमवायस्व-
रूपादिसंबन्धावच्छिन्नाकाशाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायस्वरूपादि-
संबन्धघटितव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽपि तेषां दर्शित-
सामानाधिकरण्यासंबन्धेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावपरः । न च व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावाङ्गीकारेऽपि दर्शिताभावानां लक्षणघटकत्वानपायात्
तेषां च दर्शितसामानाधिकरण्यासंभवात् अव्याप्तिरिति वाच्यम् । व्यधि-

करणधर्मावच्छिन्नाभावस्वीकारे दर्शिताभावानां वाच्यत्वत्वेन घटाभावसम-
नियतत्वेन तदभिन्नतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवाच्यत्वत्वावच्छिन्नसामा-
नाधिकरण्यमादाय लक्षणसमन्वयात् । यदि चैवमपि अयमात्मा ज्ञानात्
इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ कालिकसंबन्धावच्छिन्नवाच्यत्वत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावस्य स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नकालत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया स्वीयकालत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकी-
भूतस्वरूपसंबन्धघटितव्यापकतावच्छेदकीभूतवाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य
यथोक्तस्यापि लक्षणघटकतया तस्य च स्वीययत्प्रतियोगितावच्छेदक-
संबन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्याव्याप्ति-
रित्युच्येत; तदा स्वावच्छेदकसंबन्धघटितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप-
कतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका इत्येव निवेश्यम् । स्वं—प्रति-
योगिता । कालिकसंबन्धावच्छिन्नवाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता स्वरूप-
संबन्धावच्छिन्नकालत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता वा न तादृशीति न दर्शिता-
व्याप्तिः । इत्थं चायमात्मा ज्ञानात् इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितयैव तादृश्या भवितव्यमिति व्यक्तमिदानीं प्रति-
योग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थोत्थितिः । धूमवान् बहुरित्यादौ धूमवत्त्वप्रकारकप्रमा-
विशेष्यत्वाद्यभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकी-
भूतस्वरूपसंबन्धेन तदवच्छेदकीभूततादृशाभावत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्य-
मादायातिव्याप्तिवारणाय भावत्वविशेषणमपि नानुपपन्नम्; किन्तु समा-
धानान्तरं मृग्यम् ।

इति द्वितीयस्वलक्षणम्

श्रीरस्तु

तत्त्वचिन्तामणौ चतुर्दशलक्षणी

अथ “इदं वाच्यं ज्ञेयत्वा” दित्यत्र समवायितया वाच्यत्वाभावो घट एव प्रसिद्धः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वात् । न चैवं घट एव व्यभिचारः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्भूतित्वं हि व्यभिचारः, न च वाच्यत्वाभावस्तादृशो घट इति चेत्; तर्हि तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्याभावो व्याप्तिः, तथा चाप्रसिद्धिः ।

दीधितिः

“समवायितये”ति । वाच्यत्वं यथा न समवायि, तथाऽप्ये वक्ष्यते; घटादिसमवायितयेत्यर्थ इत्यप्याहुः । प्रमेयसाध्यके च भावत्वेन अभावानामभावत्वेन भावानां बह्वित्त्वेन निर्वह्यौ अवृत्तिमात्रवृत्तिगगनत्वादिना विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां च प्रमेयमात्रस्याभावः सुलभः ।

इति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावावतरणम्

ननु पारिभाषिकमेवाव्यभिचरितत्वम्, तथाहि—यत्समानाधिकरणा
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा-
प्रतियोगिसमानाधिकरणा तत्त्वम् ।

सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्य तथात्वाद्यावत्त्वोपादानम्, अत एव “भूत-
त्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वा” दित्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगि
सामानाधिकरण्येऽपि भूतत्वमनोन्यत्वाद्यभावस्य अतथात्वात् नातिप्रसङ्ग ।
साधनसमानाधिकरणगोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्य वा अतथात्वात्
“साध्यतावच्छेदके” त्यादि ।

येन सम्बन्धेन हेतुस्तेनैव सम्बन्धेन तदधिकरणत्व बोध्यम् । तेन
आत्मत्वे साध्ये समवायन हेतो ज्ञानस्य विषयतयाधिकरणे घटादौ
वर्तमानस्य साध्याभावस्यातथात्वेऽपि न क्षति । एव दलान्तरेऽपि सम्बन्ध-
भेदनिबन्धनो दोष सम्बन्धैक्यविवक्षया निरसनीय ।

रूपादिसामान्याभावे साध्ये पृथिवीत्वादिक सङ्घेतुरेव, प्रलय पर-
माणौ उत्पत्तिकाले चावयविनि तत्सत्त्वात् । न च प्रतियोगिवत् ध्वस-
प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वम्, मानाभावात् । अत एव “अन्तरा
श्यामे रक्त रूप नास्ती”ति प्रत्यय । न चैव रक्तिमध्वसाद्यवगाही,
पूर्वापररक्तिमध्वसप्रागभाववति मध्य रक्तेऽपि तथा प्रत्ययप्रसङ्गात् ।
तत्सामानाधिकरण्य च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन बोध्यम्,
तेन गोत्वजन्यद्रव्यत्वप्रलयावृत्तित्वादिना गवादेरभावस्य गवाद्यनधिकरण

१ अत्र व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यत्र व्यापकताया भवच्छेदो गयेति बहु
वीहो कप्रत्यय तेन प्रतियोगिताया सममवच्छेदिकापदस्य समासे कोपधत्वेऽपि पुबद्धाव —ज
२ न च गुणे शुक्रादय पुसीत्यनुशासनात् रक्तो नास्तीत्येव प्रयोगो युक्त इति
वाच्यम्, वस्त्वन्तरविशेषणतानापप्रस्यैव शुक्रादिशब्दस्य पुस्त्वानुशासनात्, अत एव शुक्र
स्वमिति प्रयोग मणिकृतैव वक्ष्यते इति ध्येयम्—ज

धर्म्यवच्छेदेन तद्वति काले महाकाले वा वृत्तावपि “यदा गोत्वं तदा गौः”
 “यदा कालत्वं तदा जन्यद्रव्यं प्रलयावृत्ति वे”त्यादौ नातिप्रसङ्गः, हेतुमति
 प्रलये तत्सामानाधिकरण्याभावात् । “स्वविशिष्टे”ति विशेषणात् “कपि-
 संयोगाभाववान् मेयत्वा”दित्यादौ संयोगाद्यात्मकसाध्याभावस्य सकलहेत्वधि-
 करणावृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः ।

जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावो जलत्वाद्यभाव एव; न तु
 धूमाद्यभावः, जलादावपि तदभावप्रत्ययप्रसङ्गात् ।

इति प्रथमस्वलक्षणम्

यत्सामानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-
 रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावतामभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
 सामानाधिकरण्यं तत्त्वं वा तत् ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनामभावस्सुलभ
 एव; शेषं दर्शितदिशाऽवसेयमित्यत आह—प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ।

इति द्वितीयस्वलक्षणम्

PUBLICATIONS OF THE ADYAR LIBRARY

(The Theosophical Society, Adyar, Madras, S India)

		Rs	A
1	A PRELIMINARY LIST OF THE ADYAR LIBRARY (Samskr̥t Devanagan)	1910	
		Boards	1 8
		Cloth	2 0
2	A DESCRIPTIVE CATALOGUE OF THE ADYAR LIBRARY By F O Schrader	1912	
		Ph D Vol I	5 0
3	THE MINOR UPANISADS (Samskr̥t) Library By F O Schrader	critically edited for the Adyar	
		Ph D Vol I—Samnyāsa	10 0
		Cloth	
4	AHIRBUDHNYA SAMHITA OF THE BUDDHNYA SAMHITA Edited under the supervision of F O Schrader	1916	
		Ph D 2 Vols	10 0
		Cloth	
5	INTRODUCTION (English) TO THE BUDDHNYA SAMHITA By F O Schrader	1916	
		Ph D	3 0
		Cloth	
6	YOGA UPANISADS—20—with the Brahma Yogin	1920	
		Commentary of Sri Upaniṣad	
		Papdit A Mahadeva Sastrī B A	5 0
7	SAMANYA VEDANTA UPANISADS—24—with the Sri Upaniṣad Brahma Yogin	1921	
		with the commentary of	
		Papdit A Mahadeva	5 0
		Sastrī B A	
8	VAISNAVA UPANISADS—14—with the Brahma Yogin	1923	
		with the Commentary of Sri Upaniṣad	
		Papdit A Mahadeva Sastrī B A	4 0
9	SĀIVA UPANISADS—15—with the Brahma Yogin	1925	
		with the Commentary of Sri Upaniṣad	
		A Mahadeva Sastrī B A	3 0
10	SAKTA UPANISADS—8—with the Brahma Yogin	with the Commentary of Sri Upaniṣad	
		Papdit A Mahadeva Sastrī B A	2 8
11	CATALOGUE OF SANSKRIT MSS in the Adyar Library (revised) Edited by the Papdits of the Adyar Library under the direction of Prof C Kunhan Raja	1926	
		M A D Phil (Oxon) 2 Vols	3 12
		Each	
12	Brahma		
	Papdits of the Adyar		
	C Kunhan Raja M A D Phil (Oxon)		4 0
13	RUKMINI KALYĀṆA MAHA KĀVYA by Rājacōdāmaṇi LAKṢMĪ Ed ted by the Papdits of the Adyar Library and Mr T R Chintamani M A under the direction of Prof C Kunhan Raja M A , D Phil (Oxon)		
			2 0
14	UNPUBLISHED MINOR UPANISADS with the Brahma Yogin	1933	
		with the Commentary of Sri	
		Upaniṣad Papdits of the Adyar	
		Library, under the direction of Prof C Kunhan Raja M A	5 0
		D Phil (Oxon)	

	1936	Ra
15	THE MAJOR UPANISADS with the Commentary of Sri Upanisad Brahma Yogin Edited by the Papdts of the Adyar Library under the direction of Prof C. Kunhan Raja M.A. D.Phil. (Oxon)	
	Isa to Anureya Vol I	4
	Chândogya and Bhhadârânyaka Vol II	6
	Vol I Boards } Vol II }	9
	1937	
16	MELARAGANALIKÂ of Mahâva dyanâtha Sivan Edited by Pandit S. Subrahmanya Sastri F.T.S.	2 1
	1938	
17	SANGRAHACÔPANAN—Edited by Pandit S. Subrahmanya Sastri I.T.S. with a critical Introduction in English by T.R. Srinivasa Aiyangar B.A. L.T.	5 0
18	PRAYASHTIKSÂNDHYAM (The Secret of Recognition) with English Translation and Notes by K. F. Leidecker M.A. Ph.D. Text edited by the Staff of the Adyar Library under the direction of Dr. G. Srinivasa Murthi B.A. B.L. M.B. & C.M. Vaidya	3 0
19	.....	2 4
20	Aiyangar B.A. L.T. and Pandit S. Subrahmanya Sastri F.T.S.	5 0
21	* WHERE THEOSOPHY AND SCIENCE MEET (in four Parts) by a body of experts—Edited by Professor D. D. Kanga M.A. I.E.S. (Retd.)	
	Part 1 Nature—From Macrocosm to Microcosm	1 14
	Part 2 Man—From Atom to Man	1 14
	Part 3 God—From Humanity to Divinity	2 4
	Part 4 Some Practical Applications	2 4
	1939	
22	ROVEDAS VARNHÂ MADHAYAKTIA—Edited by Prof. C. Kunhan Raja M.A. D.Phil. (Oxon) Vol I	6 0
	1940	
23	THE NUMBER OF RASAS By V. Raghavan M.A. Ph.D. Department of Sanskrit University of Madras with a Foreword by Prof. M. Hiriyanna M.A. formerly Professor of Sanskrit Maharajah's College Mysore	3 0
	1941	
24	SAMANYA VEDANTA UPANISADS—Translated into English by T.R. Srinivasa Aiyangar B.A. L.T. and Pandit S. Subrahmanya Sastri F.T.S.	5 0
25	BHAGAVADGÎTÂRTHAPRAKÂSILÂ of Upanisad Brahmayogin (Sanskrit) Edited by the Papdts of the Adyar Library with an Introduction by Prof. C. Kunhan Raja M.A. D.Phil. (Oxon)	4 0
26	SAMAVEDA SAMHITA—With the Commentaries of Madhava and Bharatas Amis Edited by Prof. C. Kunhan Raja M.A. D.Phil. (Oxon)	6 0

* Published under the auspices of the Adyar Library Association

	Rs	A
7 RAJA DHARMA (Dewan Bahadur K KrishnaSwami Rao Lectures 1938 University of Madras) by Rao Bahadur K V Rangaswami Aiyangar M A	3	8
23 VARIVASYARAHASYAM of Bhasuranandanatha (2nd Edition) by Papdit S Subrahmanya Sastru F T S (with English Translation)	2	8
20 VYAVAHARANINAYANA OF VARADARAJA—Edited by Rao Bahadur K V Rangaswami Aiyangar M A and A N Krishna Aiyangar M A L T Adyar Library with a FOREWORD by Sri P S Sivaswami Aiyer K C S I C I E L L D		
30 SANGITARATNAKARA—With the Commentaries of Catura kal linātha and Sindhahhupāla Edited by Papdit S Subrahmanya Sastru F T S Vol I		
1942		
31 CATALOGUE OF THE ADYAR LIBRARY Western Section part 1— prepared under the direction of Bhikshu Arya Asanga Jit Director and Curator Western Section Adyar Library	5	0
32 ĀLAMBANAPARIKSA AND VRTTI by Dinnāga with English translation Tibetan text etc by Papdit N Aiyaswami Sastru Tirupati	3	8
33 SOME CONCEPTS OF ALANKARA SASTRA by V Raghavan M A Ph D University of Madras	4	0
34 VEDANTAPARIBHASA—with English translation and Notes by Prof S S Suryanarayana Sastru M A B Sc (Oxon) Bar at Law Reader Head of the Department of Philosophy University of Madras	2	12
35 A DESCRIPTIVE CATALOGUE of the Sanskrit Manuscripts in the Adyar Library by K Madhava Krishna Sarma M O L under the direction of Prof C Kunhan Raja M A D Phil (Oxon) Vol I—Ved c	15	0
36 SRI PANCARATRA RAKSA of Sri Vedānta Desika—Edited by Vajaratna Papdit M Duraiswami Aiyangar and Vedānta Siromani T Venugopalacharya with an Introduction in English by G Srinivasa Murthi Hon Director Adyar Library	4	8
37 CATALOGUE OF THE ADYAR LIBRARY Western Section part 2 prepared under the direction of Bhikshu Arya Asanga Jit Director and Curator Western Section		
38 CATURDASALAKSANA OF GADADHARA with three commentaries— Edited by Papdit N Santanam Aiyar Vol I	4	8

PAMPHLETS
1939

IN THE PRESS

- 1 ĀSVALĀYANAGRHYA-SŪTRA—With Devasvāmi Bhāṣya—Edited by Swami Ravi Tirtha
- 2 ĀSVALĀYANAGRHYA SŪTRA (Bhāṣya of Devasvāmi) Translated into English by A N Krishna Aiyangar, M A , L T , Adyar Library
- 3 JIVĀNANDANAM OF ĀNANDARĀYANAĀKHI with a Commentary by Vaidyaratna Paṇḍit M Duraiswami Aiyangar Edited by Vaidyaratna G Srinivasa Murti B A , B L . M , B & C M and Vaidyaratna Paṇḍit M Duraiswami Aiyangar
- 4 VAISNAVA UPANISADS—Translated into English by T R Srinivasa Aiyangar, B A , L T and Dr G Srinivasa Murti Hon Director, Adyar Library.
- 5 USĀVIRUDDHO of Rāma Paṇḍita Edited by Paṇḍit S Subrahmanya Sastri, F T S and Prof C Kunhan Raja M A., D Phil (Oxon)
- 6 NYĀYAKUSUMĪŪJALI of Udayanācārya—Translated into English by Swami Ravi Tirtha
- 7 THE ĀPASTAMBA SMṚTI—Edited by A N Krishna Aiyangar, M A , L T , Adyar Library
- 8 THE ACYUTARĀJĀBHŪDAYAM of Rājapātha Dīḍhima—Sargas 7 to 12—
9 . . . . . M A ,
10 . . . . . , Adyar
Library
11. KĪLĀRASA OF ĀDITYA BHATTA—Edited by Rao Bahadur K V Rangaswami Aiyangar M A , and A N Krishna Aiyangar, M A , L T , Adyar Library
- 12 PAKSATĪ OF GADĀDHARA—with four commentaries by Paṇḍit N Santanam Aiyar
- 13 . . . . . N Srinivasa
- 14 . . . . . Edited
and A N
- 15 . . . . . Vol II
and III by Paṇḍit N Santanam Aiyar

WORKS UNDER PREPARATION

- 1 ALAYANA OF GADĀDHARA—with commentaries by Paṇḍit N Santanam Aiyar
- 2 . . . . . English Translation and Notes by
- 3 . . . . . with commentaries Edited by
- 4 . . . . . commentaries Edited by Paṇḍit
- 5 VĪTTPATIVĀDA OF GADĀDHARA with commentaries Edited by Paṇḍit N Santanam Aiyar

Agents for our publications :

THE THEOSOPHICAL PUBLISHING HOUSE

Adyar, Madras, S. India